

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЧЕКАН НАТАЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 343.851

**ДИСЕРТАЦІЯ
ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ
МАРГІНАЛЬНИМИ ГРУПАМИ В УКРАЇНІ**

08 – Право

081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ **Н.В. Чекан**

Науковий керівник: **Левченко Юрій Олександрович**,
кандидат юридичних наук, професор

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Чекан Н.В. Запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – «Право». – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2024.

Дисертація є одним із перших комплексних монографічних досліджень, в якому реалізовано праксеологічний підхід до формування кримінологічних засад запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами з визначенням шляхів розв'язання низки фундаментальних і прикладних проблем в діяльності органів поліції та громадськості.

Проведена періодизація кримінологічних досліджень проблем маргінальності та маргіналізації населення в Україні з розподілом на такі етапи: початковий – дослідження маргіналізаційних процесів населення як культурного явища, вивчення феномену особи-маргінала, основа вивчення – культурний конфлікт (кінець XIX – поч. XX ст.); проміжний – розвиток ідеї маргінальності в контексті переміщення громадян з однієї соціальної групи в іншу, практичні дослідження у роботах представників урбан-соціології американської та західноєвропейської кримінологічних наукових шкіл (1920 р – 1991 р); сучасний – надання кримінологічної характеристики маргінальності в Україні, дослідження особи-маргінала, встановлення причин та умов маргіналізації населення (1991 р. – по т.ч.).

Обґрунтовано багатофункціональний підхід до: а) *маргінальності*: відсутність нормативного регулювання правового становища особи-маргінала; виключення або відмова особи від підтримки соціальних відносин і зв'язків (десоціалізація особи); деформація особи, яка пов'язана з негативним, конфліктним ставленням до соціальних культур й цінностей. Основними характеристиками такого феномену є: відсутність нормативного регулювання правового становища особи-маргінала; виключення або відмова особи від

підтримки соціальних відносин і зв'язків (десоціалізація особи); деформація особи, яка пов'язана з негативним, конфліктним ставленням до соціальних культур й цінностей; б) *маргінальної поведінки* як виду правомірної поведінки, яка зумовлена об'єктивною дійсністю та внутрішньоособистісною конфліктністю, низьким рівнем правової культури та свідомості особи, виражається у нехтуванні загальнолюдськими цінностями та інтересами, враховує лише особистісні потреби, спрямована на виконання правових заборон і обов'язків через небажання нести відповідальність, але в силу детермінаційних процесів, зумовлює вчинення кримінальних правопорушень, у тому числі й насильницьких злочинів; в) *маргінальної насильницької поведінки*, при якій маргінальним визнано спосіб життя соціально-неблагополучних груп населення, відчужених від суспільно корисних зв'язків, як правило, не маючих постійного джерела доходів, які характеризуються делінквентною поведінкою і через це схильних до вчинення кримінальних правопорушень, у тому числі насильницьких злочинів, а маргінальна насильницька злочинність – це сукупність насильницьких злочинів (умисне кримінально-протиправне діяння, що проявляється у застосуванні фізичного та психологічного впливу на органи, тканини, психіку жертви чи погрози його застосування), що вчиняються особами, що ведуть маргінальний спосіб життя; г) *складу маргінальної поведінки* (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона) як інформаційно-пізнавальної у процесі взаємодії правомірності й протиправності, а також інструментарій кримінологічного моніторингу за допомогою якого здійснюється оцінка поведінки людини, вибір й застосування оптимальних дієвих запобіжних заходів з розподілом такої поведінки на позитивну, негативну; індивідуальну, групову; добровільну, примусову; соціальну, економічну, політичну; активну, пасивну, звичайну, соціально-схвалену; особистісно-орієнтовану, егоїстично-орієнтовану; д) *агресії* як фізичної або психологічної поведінки людини, спрямованої на насильницьке руйнування загальнолюдських цінностей й ідеалів та знаходить свій прояв у кримінальних правопорушеннях насильницької спрямованості (кримінальна

агресія), зокрема: дії деструктивного характеру, засобу заподіяння правомірного насильства (природна агресія) та протиправного насильства (соціальна агресія) задля досягнення певної мети, реалізації мотиваційної сфери.

Проведено систематизацію насильницьких злочинів, що вчиняються маргінальними групами: проти життя (вбивство та його кваліфікуючі ознаки (ст. 115–119 Кримінального кодексу України); проти здоров'я (нанесення тілесних ушкоджень (ст. 121–126-1 Кримінального кодексу України); проти статевої свободи та недоторканості (ст. 152–156-1 Кримінального кодексу України); корисливо-насильницькі (ст. 186, 187, 189, 257 Кримінального кодексу України); проти громадського порядку (ст. 296 Кримінального кодексу України); класифікацію детермінантів (воєнно-політичні, економічні, соціальні, психологічні), які не тільки поглиблюють процеси маргіналізації та істотно впливають на зростання маргінальної злочинності, а й обумовлюють інтенсифікацію самодеструкції особи, обумовленої у тому ж числі й віктимологічними факторами (самозахист); угруповання осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя (мігранти; особи без певного місця проживання; жебраки, волоцюги, проститутки, алкоголіки, наркомани, особи звільнені з установ виконання покарань) за соціальним становищем та фізіологічним і психологічним особливостями.

Надана кримінологічна характеристика осіб-маргіналів, які вчиняють насильницькі злочини, з їх розподілом за соціальним статусом (діти, безпритульні, мігранти, жебраки, засуджені та ін.), фізіологічними і психологічними особливостями (алкоголіки, наркомани, ВІЛ-інфіковані, психічно хворі та ін.) та виокремлення головного фактору маргіналізації – «відчуження», через який вони протиставляють себе оточуючим.

Запропоновані напрями реалізації: а) загальносоціальних заходів запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами шляхом прийняття *Національної програми запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються маргінальними групами на 2025–2030 рр.*,

яка містить заходи кримінологічного впливу на процес маргіналізації населення в умовах воєнного стану за блоками: пріоритети забезпечення безпеки в маргінальному середовищі України; правові та організаційні заходи спрямовані на створення сприятливих умов для українського суспільства й зменшення впливу негативних явищ; підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян України, поширення позитивного ставлення і довіри до органів влади та їх діяльності; поліпшення суспільного та психічного стану певних маргінальних груп (надання допомоги в лікуванні, працевлаштуванні, проживанні; психологічна допомога); взаємодія та координація органів правопорядку з громадськістю, щодо запобігання протиправним проявам у маргінальному середовищі; б) спеціально-кримінологічних заходів запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами: 1) покращення адаптованості дітей до суспільних трансформацій, у тому числі й воєнних подій; 2) запобігання втягненню у насильницьку протиправну діяльність криміногенним маргінальним середовищем та формуванню агресивних, насильницьких проявів; 3) пошук, випередження, усунення, відвернення і припинення замислених, підготовлюваних і вчинюваних насильницьких злочинних посягань: а) встановлення маргінальних груп, маргінальних осіб, які схильні до агресивної, насильницької поведінки, постановка їх на профілактичний облік; б) проведення заходів оперативно-розшукової профілактики; в) вжиття запобіжних заходів на стадіях підготовки або замаху на вчинення.

Розроблено алгоритм індивідуально-профілактичного впливу на особу-маргінала з метою виправлення і перевиховання, зміни криміногенно-маргінальної орієнтації та запобігання вчиненню насильницьких злочинів: встановити осіб-маргіналів, поведінка, погляди, мотиви вчинків яких свідчать про можливість вчинення насильницьких злочинів, а також причини та умови маргіналізації; вивчити особу (діагностичний напрям); провести психокорекційну роботу з особами, визначити та ліквідувати джерела негативного впливу на них, а також дослідити можливості створення

сприятливої обстановки з метою не допущення реалізації злочинних намірів (реабілітуючий); здійснити контроль за поведінкою, а також аналіз отриманих результатів за попередніми напрямками з подальшим внесенням коректив (прогностичний).

У загальному запропоновано кримінологічні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами в Україні, що ґрунтуються на наукових підходах до феномену маргіналізації, кримінологічно значущих критеріях (стан, тенденції, детермінанти, особа-злочинця маргінала), зв'язок яких у процесі маргінальної насильницької поведінки визначає специфіку діяльності державних органів й громадськості щодо запобігання насильницьким злочинам на визначених кримінологічних рівнях (загальносоціальному, спеціально-кримінологічному, індивідуально-профілактичному).

Ключові слова: маргінал, маргінальність, маргінальна група, маргінальна поведінка, насильницький злочин, кримінологічна характеристика, детермінанти, запобігання, Національна поліція України..

ANNOTATION

Chekan N.V. Prevention of violent crimes committed by marginal groups in Ukraine. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 - "Law". – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2024.

The dissertation is one of the first comprehensive monographic studies in which a praxeological approach to the formation of criminological principles for the prevention of violent crimes committed by marginal groups is implemented, with the determination of ways to solve a number of fundamental and applied problems in the activities of police bodies and the public.

The periodization of criminological studies of the problems of marginality and marginalization of the population in Ukraine has been carried out, with the division into the following stages: initial - the study of marginalization processes of the population as a cultural phenomenon, the study of the phenomenon of the marginal person, the basis of the study - cultural conflict (end of the 19th - beginning of the 20th century); intermediate - the development of the idea of marginality in the context of the movement of citizens from one social group to another, practical studies in the works of representatives of urban sociology of the American and Western European criminological scientific schools (1920 - 1991); modern - providing a criminological characterization of marginality in Ukraine, researching the marginal person, establishing the causes and conditions of marginalization of the population (1991 - up to date).

A multi-functional approach to: a) marginality: lack of regulatory regulation of the legal position of a marginalized person; exclusion or refusal of a person from maintaining social relations and connections (desocialization of a person); deformation of the person, which is associated with a negative, conflicting attitude towards social cultures and values. The main characteristics of this phenomenon are: lack of regulatory regulation of the legal status of a marginalized person; exclusion or refusal of a person from maintaining social relations and connections (desocialization of a person); deformation of the person, which is associated with a

negative, conflicting attitude towards social cultures and values; b) marginal behavior as a type of lawful behavior that is determined by objective reality and intrapersonal conflict, a low level of legal culture and consciousness of the person, is expressed in neglect of universal human values and interests, takes into account only personal needs, is aimed at fulfilling legal prohibitions and obligations through reluctance to bear responsibility, but due to deterministic processes, leads to the commission of criminal offenses, including violent crimes; c) marginal violent behavior, in which the lifestyle of socially disadvantaged groups of the population, alienated from socially useful ties, usually without a permanent source of income, characterized by delinquent behavior and therefore prone to committing criminal offenses, is recognized as marginal, in that among violent crimes, and marginal violent crime is a set of violent crimes (a deliberate criminal act manifested in the application of physical and psychological influence on the organs, tissues, psyche of the victim or the threat of its application), committed by persons leading a marginal lifestyle ; d) composition of marginal behavior (object, objective side, subject, and subjective side) as informational and cognitive in the process of interaction of legality and illegality, as well as a toolkit of criminological monitoring with the help of which an assessment of human behavior, choice and application of optimal effective preventive measures with the division of such behavior into positive and negative; individual, group; voluntary, forced; social, economic, political; active, passive, ordinary, socially approved; personal-oriented, selfish-oriented; e) aggression as physical or psychological behavior of a person, aimed at the violent destruction of universal human values and ideals and is manifested in criminal offenses of a violent nature (criminal aggression), in particular: actions of a destructive nature, a means of causing legitimate violence (natural aggression) and illegal violence (social aggression) in order to achieve a certain goal, to realize the motivational sphere.

Violent crimes committed by marginal groups were systematized: against life (murder and its qualifying features (Articles 115–119 of the Criminal Code of Ukraine); against health (causing bodily harm (Articles 121–126-1 of the Criminal Code of Ukraine); against sexual freedom and integrity (Articles 152-156-1 of the

Criminal Code of Ukraine); selfish and violent (Articles 186, 187, 189, 257 of the Criminal Code of Ukraine); against public order (Article 296 of the Criminal Code of Ukraine); the classification of determinants (military-political, economic, social, psychological), which not only deepen the processes of marginalization and significantly affect the growth of marginal crime, but also lead to the intensification of self-destruction of a person, also caused by victimological factors (self-defense); groups of people who lead a marginal lifestyle (migrants; people without a certain place of residence; beggars, vagrants, prostitutes, alcoholics, drug addicts, people released from penal institutions) according to social status and physiological and psychological characteristics.

A criminological description of marginalized persons who commit violent crimes is given, with their distribution by social status (children, homeless, migrants, beggars, convicts, etc.), physiological and psychological characteristics (alcoholics, drug addicts, HIV-infected, mentally ill, etc. .) and highlighting the main factor of marginalization - "alienation", due to which they oppose themselves to others.

Proposed areas of implementation: a) general social measures to prevent violent crimes committed by marginal groups through the adoption of the National Program for the Prevention of Criminal Offenses Committed by Marginal Groups for 2025–2030, which includes measures of criminological influence on the process of marginalization of the population in conditions of martial law by blocks : security priorities in the marginal environment of Ukraine; legal and organizational measures aimed at creating favorable conditions for Ukrainian society and reducing the impact of negative phenomena; raising the level of legal culture and legal awareness of Ukrainian citizens, spreading a positive attitude and trust in authorities and their activities; improvement of the social and mental condition of certain marginalized groups (providing assistance in treatment, employment, accommodation; psychological assistance); interaction and coordination of law enforcement agencies with the public, regarding the prevention of illegal manifestations in the marginal environment; b) special criminological measures to prevent violent crimes committed by marginal groups: 1) improvement of children's adaptability to social transformations, including war events; 2) prevention of involvement in violent illegal

activities by a criminogenic marginal environment and the formation of aggressive, violent manifestations; 3) search, prevention, elimination, diversion and termination of planned, prepared and committed violent criminal offenses: a) establishment of marginal groups, marginal persons who are prone to aggressive, violent behavior, putting them on preventive registration; b) carrying out measures of operative and investigative prevention; c) taking precautionary measures at the stages of preparation or attempted commission.

An algorithm of individual preventive influence on a marginalized person has been developed for the purpose of correction and re-education, change of criminogenic-marginal orientation and prevention of violent crimes: to identify marginal persons, whose behavior, views, motives of actions indicate the possibility of committing violent crimes, as well as the reasons and conditions of marginalization; study the person (diagnostic direction); conduct psychocorrective work with individuals, identify and eliminate sources of negative influence on them, as well as explore the possibilities of creating a favorable environment in order to prevent the realization of criminal intentions (rehabilitative); conduct control over behavior, as well as analysis of the results obtained in previous directions with subsequent corrections (prognostic).

In general, criminological measures for the prevention of violent crimes committed by marginal groups in Ukraine are proposed, based on scientific approaches to the phenomenon of marginalization, criminologically significant criteria (state, trends, determinants, the person-criminal of the marginal), the connection of which in the process of marginal violent behavior determines the specifics of the activities of state bodies and the public regarding the prevention of violent crimes at certain criminological levels (general social, special criminological, individual preventive).

Key words: marginal, marginality, marginal group, marginal behavior, violent crime, criminological characteristics, determinants, prevention, National Police of Ukraine.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Чеқан Н. В. Особливості детермінації насильницьких злочинів, що вчиняються маргінальними групами. *Colloquium-journal*. 2021. № 33 (120). С. 53–57.

URL: <https://colloquium-journal.org/wp-content/uploads/2022/05/Colloquium-journal-2021-120-3.pdf>

2. Чеқан Н. В. Кримінологічні підходи до поняття «маргінальність» та її ознак. *Право і суспільство журнал*. 2021. № 6 С. 228–235. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.6.33>. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2021/6_2021/33.pdf

3. Чеқан Н. В. Загальносоціальні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №8. С. 461-465. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/105>. URL: http://lsej.org.ua/8_2022/105.pdf

4. Чеқан Н. В. Кримінологічний аналіз складу маргінальної поведінки особи. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 3(80). С. 64-68. DOI <https://doi.org/10.32782/2523-4269-2022-80-3-64-68>. URL: <https://ljd.dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/03/13.pdf>

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Чеқан Н. В. Важливість запобігання насильницьким кримінальним правопорушенням, що вчиняються маргінальними групами в Україні. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвузів. наук.-практ. круглого столу (Київ, 04 листоп. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 207-211.

2. Чеқан Н. В. Взаємозв'язок маргінальних груп та злочинності. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному*

вимірі : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 груд. 2021 р.)
Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 512–515.

3. Чекан Н. В. Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів, що вчиняються особами, які належать до певних маргінальних груп. *Актуальні проблеми кримінального права* : матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П. П. Михайленка (Київ, 18 листоп. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 295–298.

4. Чекан Н. В. Індивідуально-профілактичні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 24 листоп. 2022 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 292–296.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	15
ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ МАРГІНАЛЬНИХ ГРУП	
1.1. Стан наукових досліджень проблем маргіналізації населення в Україні	27
1.2. Кримінологічні підходи до поняття «маргінальність» та її ознак	47
1.3. Кримінологічний аналіз складу маргінальної поведінки.....	67
Висновки до розділу 1	81
РОЗДІЛ 2 КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	
НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ	
МАРГІНАЛЬНИМИ ГРУПАМИ В УКРАЇНІ	
2.1. Стан та тенденції насильницьких злочинів, що вчиняються маргінальними групами	84
2.2. Детермінанти вчинення насильницьких злочинів маргінальними групами.....	106
2.3. Особа маргінала, який вчиняє насильницькі злочини	122
Висновки до розділу 2	143
РОЗДІЛ 3. ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИМ	
ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ МАРГІНАЛЬНИМИ ГРУПАМИ	
В УКРАЇНІ	
3.1. Загальносоціальні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами	146

3.2. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами	168
3.3. Індивідуально-профілактичні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами	191
Висновки до розділу 3	202
ВИСНОВКИ.....	205
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	212
ДОДАТКИ.....	232

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
МВС	Міністерство внутрішніх справ
ОРД	оперативно-розшукова діяльність
ст.	стаття
ч.	частина, частини

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Конституція України головним пріоритетом українського суспільства, найвищою соціальною цінністю визнала людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку. Саме тому складовою концепції розвитку українського суспільства є сучасна державна політика захисту особи.

В умовах сьогодення, маргінальність, маргінальні процеси, особа-маргінала – явища, які стали буденними, а суспільство ознаменувалося появою цілих маргінальних груп, суспільних прошарків. Поява «маргіналів» характеризуються нормативно-правовою невизначеністю, внутрішньою відмовою від дотримання норм права.

Воєнні дії, міграція (внутрішня, зовнішня), соціальна напруженість, економічна та політична нестабільність, різка поляризація доходів громадян та пов'язане із цим майнове розшарування населення, зумовили руйнування ієрархії цінностей, поширення маргінальності населення. Деформаційні процеси особи, що супроводжуються такими негативними явищами як алкоголізація, наркотизація, проституція, безпритульність, безробітність, жебрацтво та інші, спричинили посилення насильницьких форм протиправної поведінки – насильницьких злочинів, що вчиняються маргінальними групами, зокрема у 2023 критично зросло на 70,7 % (12975) вчинених насильницьких злочинів маргінальними групами, зокрема зґвалтувань (+40,0 %), нанесення тяжких тілесних ушкоджень (+17,7 %), хуліганств (+13,7 %), розбоїв (+9,2 %), вбивств (+2,8 %), із них під дією алкогольного сп'яніння – 60 %, наркотичної ейфорії – 49 %.

Теоретичним підґрунтям дисертаційного дослідження стали положення, що набули доктринального осмислення в працях вітчизняних кримінологів різних поколінь, які доволі активно розглядали проблематику запобігання окремим видам кримінальних правопорушень, зокрема: А. А. Бабенко, О. М. Бандурка,

В. С. Батиргареєва, Ю. В. Баулін, В. М. Бесчастний, І. Г. Богатирьов, В. І. Борисов, В. В. Василевич, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, В. К. Грищук, Н. О. Гуторова, О. М. Джужа, С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, В. М. Др'омін, О. О. Дудоров, О. О. Житний, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, О. О. Кваша, О. Г. Колб, М. Г. Колодяжний, В. Я. Конопельський, І. М. Копотун, Т. В. Корнякова, О. М. Костенко, О. Г. Кулик, Ю. О. Левченко, О. М. Литвак, О. М. Литвинов, М. І. Мельник, С. А. Мозоль, Є. С. Назимко, А. А. Небитов, Ю. В. Нікітін, Ю. В. Орлов, А. В. Савченко, Д. М. Тичина, В. І. Шакур, Н. М. Ярмиш та ін.

Окремі проблеми маргіналізації, розглядали у своїх працях представники різних наукових напрямів, а саме з філософських поглядів: А. І. Атоян, О. Ю. Бродецька, Т. С. Гарасимів, Л. І. Кемалова, А. О. Маслов, А. Л. Свящук, Л. Г. Ткаченко, М. О. Черниш та ін.; юридичних: О. І. Богатирьова, Н. В. Бондаренко, Є. О. Гладкова, І. В. Дегтярєва, С. Ф. Денисов, Г. Ю. Зубко, О. М. Ігнатов, А. О. Йосипів, Д. О. Назаренко, С. Ф. Константинов, Ю. Б. Курилюк, А. П. Мозоль, В. Г. Пшеничний, В. Г. Писарєв, О. О. Пустовий, В. О. Скорик, Р. Ф. Степаненко, Ю. М. Стрелковська, В. І. Тимошенко, Н. С. Юзікова та ін.

Незважаючи на те, що роботи зазначених авторів мають важливе наукове і практичне значення, в умовах військово-політичних, соціально-економічних та структурно-функціональних змін й перетворень феноменологія маргінальних груп, маргінальної насильницької поведінки особи, її детермінації, а також характер і зміст кримінологічних напрямів запобігання потребує наукового дослідження. Таким чином, недостатньо тісний зв'язок теорії та практики зумовили актуальність обраної теми й посилили значущість розроблення праксеологічних алгоритмів діяльності підрозділів Національної поліції на основі кримінологічних підходів в контексті предмету дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року (Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019);

Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020), Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки (Указ Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023); Стратегії боротьби з організованою злочинністю (розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 року № 1126), а також позицій Кіотської декларації щодо розширення можливостей попередження злочинів, кримінального правосуддя та верховенства права (Чотирнадцятий Конгрес ООН із запобігання злочинності та кримінального судочинства, Кіото, Японія, 2021 р.). Робота відповідає Тематиці наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки (наказ МВС України від 11 червня 2020 року № 454) і Пріоритетним напрямом наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2021–2024 роки (рішення Вченої ради від 21 грудня 2020 року, протокол № 23).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Національної академії внутрішніх справ від 29 вересня 2020 року (протокол № 20).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є теоретичне узагальнення та розв'язання комплексної науково-прикладної задачі запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами з розробленням пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення практики діяльності органів Національної поліції й громадськості.

Для досягнення зазначеної мети необхідно було вирішити такі *завдання*:

- з'ясувати стан наукової розробки проблем маргіналізації населення в Україні;
- узагальнити кримінологічні підходи до поняття «маргінальність» та її ознак;
- здійснити кримінологічний аналіз складу маргінальної поведінки;
- охарактеризувати стан та тенденції насильницьких злочинів, що вчиняються маргінальними групами в Україні;
- систематизувати детермінанти вчинення насильницьких злочинів

маргінальними групами в Україні;

– виокремити кримінологічно значущі ознаки особи маргінала, який вчиняє насильницькі злочини;

– окреслити загальносоціальні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами;

– розробити спеціально-кримінологічні заходи запобігання в аспекті предмету дослідження;

– запропонувати індивідуально-профілактичні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами.

Об'єктом дослідження є маргіналізм та маргінальні групи як соціальні явища, а також діяльність органів правопорядку щодо запобігання злочинним проявам маргіналів.

Предмет дослідження – запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами в Україні.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та вирішення обумовлених нею задач використовувались загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема *діалектичний* – для аналізу взаємозв'язку різних сторін маргіналізму та суперечностей, притаманних цьому явищу, а також при вивченні маргінальних трансформацій в соціальній структурі українського суспільства на сучасному етапі його розвитку (розділи 1–3); *історико-правовий* – у процесі розкриття сучасного стану наукових досліджень, законодавства й правозастосовної практики; встановлення сутності маргіналізму як соціального явища та співвідношення з маргінальною поведінкою й злочинністю (розділ 1); *системно-структурний* – для аналізу маргінальних груп, надання кримінологічної характеристики їх формування та розвитку, а також систематизації детермінантів вчинення такими групами насильницьких злочинів (підрозділи 2.2, 2.3); *формально-логічний* та *моделювання* – при визначенні напрямів загальносоціального запобігання у контексті стратегічного забезпечення державної політики відносно маргінальних груп (підрозділ 3.1), спеціально-кримінологічних та індивідуально-профілактичних заходів

забезпечення запобігання, а також пропозицій щодо удосконалення такої діяльності й практики її застосування (підрозділи 3.1–3.3); *соціологічні* (анкетування, інтерв'ювання, спостереження) – з метою вивчення думок різних категорій респондентів з проблемних питань дослідження та з'ясування соціальної результативності кримінологічних заходів (розділи 2–3); *статистичні* – для аналізу зібраних емпіричних даних, а також офіційної статистичної звітності (підрозділи 2.2, 2.3, 3.2, 3.3).

Емпіричну базу дослідження становлять зведені дані вивчення 350 вироків винесених судами України упродовж 2016–2023 рр. щодо насильницьких злочинів учинених маргінальними групами за ст. 115, 121, 126-1, 186, 187, 257 Кримінального кодексу (КК) України; узагальнені результати опитувань 230 слідчих, 145 дільничних офіцерів поліції та 90 працівників ювенальної превенції Національної поліції України у Житомирській, Вінницькій, Закарпатській, Київській, Львівській, Одеській, Чернігівській областях; аналітичні узагальнення МВС України, Національної поліції України, Офісу Генерального прокурора, Державної судової адміністрації України; результати багаторічного вивчення оперативно-розшукової, слідчої та судової практики на підставі значного досвіду роботи автора у підрозділах поліції.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших комплексних монографічних досліджень, в якому реалізовано праксеологічний підхід до формування кримінологічних засад запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами з визначенням шляхів розв'язання низки фундаментальних і прикладних проблем в діяльності органів поліції та громадськості. Найсуттєвішими вважаються наступні положення:

вперше

– запропоновано кримінологічні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами в Україні, що ґрунтуються на наукових підходах до феномену маргіналізації, кримінологічно значущих критеріях (стан, тенденції, детермінанти, особа-злочинця маргінала), зв'язок

яких у процесі маргінальної насильницької поведінки визначає специфіку діяльності державних органів й громадськості щодо запобігання насильницьким злочинам на визначених кримінологічних рівнях (загальносоціальному, спеціально-кримінологічному, індивідуально-профілактичному);

– обґрунтовано багатофункціональний підхід до визначення маргінальної насильницької поведінки, при якій маргінальним визнано спосіб життя соціально-неблагополучних груп населення, відчужених від суспільно корисних зв'язків, як правило, не маючих постійного джерела доходів, які характеризуються делінквентною поведінкою і через це схильних до вчинення кримінальних правопорушень, у тому числі насильницьких злочинів, а маргінальна насильницька злочинність – це сукупність насильницьких злочинів (умисне кримінально-протиправне діяння, що проявляється у застосуванні фізичного та психологічного впливу на органи, тканини, психіку жертви чи погрози його застосування), що вчиняються особами, що ведуть маргінальний спосіб життя;

– запропоновані напрями реалізації загальносоціальних заходів запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами шляхом прийняття *Національної програми запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються маргінальними групами на 2025–2030 рр.*, яка містить заходи кримінологічного впливу на процес маргіналізації населення в умовах воєнного стану за блоками: пріоритети забезпечення безпеки в маргінальному середовищі України; правові та організаційні заходи спрямовані на створення сприятливих умов для українського суспільства й зменшення впливу негативних явищ; підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян України, поширення позитивного ставлення і довіри до органів влади та їх діяльності; поліпшення суспільного та психічного стану певних маргінальних груп (надання допомоги в лікуванні, працевлаштуванні, проживанні; психологічна допомога); взаємодія та координація органів

правопорядку з громадськістю, щодо запобігання протиправним проявам у маргінальному середовищі;

– розроблено алгоритм індивідуально-профілактичного впливу на особу-маргінала з метою виправлення і перевиховання, зміни криміногенно-маргінальної орієнтації та запобігання вчиненню насильницьких злочинів: встановити осіб-маргіналів, поведінка, погляди, мотиви вчинків яких свідчать про можливість вчинення насильницьких злочинів, а також причини та умови маргіналізації; вивчити особу (діагностичний напрям); провести психокорекційну роботу з особами, визначити та ліквідувати джерела негативного впливу на них, а також дослідити можливості створення сприятливої обстановки з метою не допущення реалізації злочинних намірів (реабілітуючий); здійснити контроль за поведінкою, а також аналіз отриманих результатів за попередніми напрямками з подальшим внесенням коректив (прогностичний);

удосконалено

– угруповання осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя (мігранти; особи без певного місця проживання; жебраки, волоцюги, проститутки, алкоголіки, наркомани, особи звільнені з установ виконання покарань) за соціальним становищем та фізіологічним і психологічним особливостями;

– теоретичні положення щодо розуміння складу маргінальної поведінки (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона) як інформаційно-пізнавальної у процесі взаємодії правомірності й протиправності, а також інструментарій кримінологічного моніторингу за допомогою якого здійснюється оцінка поведінки людини, вибір й застосування оптимальних дієвих запобіжних заходів з розподілом такої поведінки на позитивну, негативну; індивідуальну, групову; добровільну, примусову; соціальну, економічну, політичну; активну, пасивну, звичайну, соціально-схвалену; особистісно-орієнтовану, егоїстично-орієнтовану;

– систематизацію насильницьких злочинів, що вчиняються маргінальними групами: проти життя (вбивство та його кваліфікуючі ознаки

(ст. 115–119 КК України); проти здоров'я (нанесення тілесних ушкоджень (ст. 121–126-1 КК України); проти статевої свободи та недоторканості (ст. 152–156-1 КК України); корисливо-насильницькі (ст. 186, 187, 189, 257 КК України); проти громадського порядку (ст. 296 КК України);

– наукову класифікацію детермінантів (воєнно-політичні, економічні, соціальні, психологічні), які не тільки поглиблюють процеси маргіналізації та істотно впливають на зростання маргінальної злочинності, а й обумовлюють інтенсифікацію самодеструкції особи, обумовленої у тому ж числі й віктимологічними факторами (самозахист);

дістало подальший розвиток:

– періодизація кримінологічних досліджень проблем маргінальності та маргіналізації населення в Україні з розподілом на такі етапи: початковий – дослідження маргіналізаційних процесів населення як культурного явища, вивчення феномену особи-маргінала, основа вивчення – культурний конфлікт (кінець XIX – поч. XX ст.); проміжний – розвиток ідеї маргінальності в контексті переміщення громадян з однієї соціальної групи в іншу, практичні дослідження у роботах представників урбан-соціології американської та західноєвропейської кримінологічних наукових шкіл (1920 р – 1991 р); сучасний – надання кримінологічної характеристики маргінальності в Україні, дослідження особи-маргінала, встановлення причин та умов маргіналізації населення (1991 р. – по т.ч.);

– кримінологічні характеристики маргінальності: відсутність нормативного регулювання правового становища особи-маргінала; виключення або відмова особи від підтримки соціальних відносин і зв'язків (десоціалізація особи); деформація особи, яка пов'язана з негативним, конфліктним ставленням до соціальних культур й цінностей;

– наукове осмислення агресії як фізичної або психологічної поведінки людини, спрямованої на насильницьке руйнування загальнолюдських цінностей й ідеалів та знаходить свій прояв у кримінальних правопорушеннях насильницької спрямованості (кримінальна агресія), зокрема: дії

деструктивного характеру, засобу заподіяння правомірного насильства (природна агресія) та протиправного насильства (соціальна агресія) задля досягнення певної мети, реалізації мотиваційної сфери;

– науковий підхід до маргінальної поведінки як виду правомірної поведінки, яка зумовлена об'єктивною дійсністю та внутрішньоособистісною конфліктністю, низьким рівнем правової культури та свідомості особи, виражається у нехтуванні загальнолюдськими цінностями та інтересами, враховує лише особистісні потреби, спрямована на виконання правових заборон і обов'язків через небажання нести відповідальність, але в силу детермінаційних процесів, зумовлює вчинення кримінальних правопорушень, у тому числі й насильницьких злочинів;

– кримінологічна характеристика осіб-маргіналів, які вчиняють насильницькі злочини, з їх розподілом за соціальним статусом (діти, безпритульні, мігранти, жебраки, засуджені та ін.), фізіологічними і психологічними особливостями (алкоголіки, наркомани, ВІЛ-інфіковані, психічно хворі та ін.) та виокремлення головного фактору маргіналізації – «відчуження», через який вони протиставляють себе оточуючим;

– напрями реалізації спеціально-кримінологічних заходів запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами:

- 1) покращення адаптованості дітей до суспільних трансформацій, у тому числі й воєнних подій;
- 2) запобігання втягненню у насильницьку протиправну діяльність криміногенним маргінальним середовищем та формуванню агресивних, насильницьких проявів;
- 3) пошук, випередження, усунення, відвернення і припинення замислених, підготовлюваних і вчинюваних насильницьких злочинних посягань: а) встановлення маргінальних груп, маргінальних осіб, які схильні до агресивної, насильницької поведінки, постановка їх на профілактичний облік; б) проведення заходів оперативно-розшукової профілактики; в) вжиття запобіжних заходів на стадіях підготовки або замаху на вчинення;

– проведення заходів запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами, в умовах впливу фонових явищ (наркотизації, алкоголізації, безпритульності, проституції, венеризації тощо) та воєнних дій (озброєності населення, неконтрольованості вогнепальної зброї, бандитизму й організованості груп та ін.) шляхом створення єдиної систематизованої інформаційної бази маргінальних прошарків населення й активізації оперативно-розшукової діяльності з маргінальними особами з метою отримання інформації про злочини, які готуються та про осіб, що їх планують, усунення причин та умов, застосування заходів впливу.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що обґрунтовані в дисертації положення впроваджені й можуть бути використані в:

законотворчій діяльності – шляхом запровадження міжнародних стандартів та зарубіжної практики запобігання насильницьким злочинам маргінальними групами;

діяльності правоохоронних органів – при розробленні й удосконаленні відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів, підготовці методичних рекомендацій з питань організації запобігання розбоям підрозділами НПУ (акт впровадження Головного слідчого управління НП України в Миколаївській області від 04 липня 2022р);

освітньому процесі та науково-дослідній роботі – під час підготовки лекцій, навчальних і практичних посібників, методичних рекомендацій, тестових завдань і дидактичних матеріалів з кримінології, кримінального права, кримінально-виконавчого права, кримінального процесуального права, оперативно-розшукової діяльності, а також при проведенні різних видів занять із відповідних дисциплін у процесі підготовки бакалаврів та магістрів за спеціальністю 081 «Право» та в системі підвищення кваліфікації працівників НПУ (акт Національної академії внутрішніх справ від 10 вересня 2022 року).

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення та висновки дослідження оприлюднені автором у виступах на науково-практичних

конференціях та круглих столах, зокрема: «Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення» (м. Київ, 4 листопада 2021 р.; 24 листопада 2022 р.); «Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі» (м. Київ, 9–10 грудня 2021 р.); «Актуальні проблеми кримінального права» (м. Київ, 18 листопада 2021 р.).

Публікації. Основні положення дисертації опубліковано в восьми наукових працях, серед яких три статті у наукових фахових виданнях України, одна стаття у зарубіжному науковому виданні та чотири статті – у збірниках тез наукових доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (204 найменування на 20 сторінках) та трьох додатків на семи сторінках. Повний обсяг дисертації становить 238 сторінки, із них основний текст дисертації – 196 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ МАРГІНАЛЬНИХ ГРУП

1.1. Стан наукових досліджень проблем маргіналізації населення в Україні

Здобуття Україною незалежності, зміна суспільного ладу, радикальне переосмислення генеральних орієнтирів привели до кардинальних змін у всій системі суспільних відносин. Життя сучасних народів, суспільних груп та індивідів як в глобальному, так і в національному масштабі відбувається в умовах трансформаційних процесів, постійного пришвидшення їх темпів. Стрімко змінюються стандарти життєдіяльності особистості та соціуму. Відходять в минуле зразки, які ще донедавна вважалися найвищим досягненням людських сил. Відкриваються все нові й нові грані буття людини, життєдіяльності особистості. В цих умовах активно проявляється творча сутність самої особистості, її постійне прагнення невідомого, утаємниченого, екзистенційного [109].

Водночас, прагнення держави запровадити в життя основні принципи цілеспрямованого розвитку і функціонування суспільства, гарантом яких виступає Конституція України, стикається з численними проблемами сучасного суспільства, в якому дістали відображення всі державні перетворення останніх років, наслідки яких посилюються на процеси масової десоціалізації, соціальне розшарування та зміни ціннісних орієнтацій громадян. Зниження стандартів життя суспільства слугує підставою для поширення маргінальності серед населення України у правовій, культурній та соціальній сферах. З'явилися правові маргінали – особи з негативною правовою

свідомістю. Їх крайній індивідуалізм, нормативно-правова невизначеність і внутрішня відмова від виконання норм права свідчать про те, що це особливі групи осіб, які перебувають на межі соціально схвальної поведінки. Вони не є маргіналами у соціологічному (традиційному) розумінні цього терміна, проте, тільки зовнішнє підпорядкування правилам поведінки, що встановлені суспільством, не дозволяє повною мірою віднести цю категорію людей до правослухняних [79].

Як зауважує Г. Ю. Зубко: «... з моменту появи таких категорій оцінки суспільного буття як «добро» і «зло», які супроводжують нас через усю історію людства, практично всі соціально значущі явища можуть розглядатися саме з їх позицій. Поведінка людини, її вчинки, що характеризуються соціальною значимістю, не є винятком, а тому також можуть оцінюватись зі знаком «плюс» чи «мінус». Поведінка людини є її важливою соціальною характеристикою, фактором, який визначає місце особи в суспільстві, є її ставленням до соціально-правової дійсності. Характер діяльності людини у сфері правового регулювання можна визначати, виходячи з оцінок, зафіксованих у правових нормах. Такими правовими діями особи є вчинки – правомірні чи протиправні, які в сукупності складають категорію «правова поведінка особи». Незважаючи на те, що правова поведінка містить у собі дві протилежні й рівнозначні сторони, тривалий час вченими проводився аналіз лише поведінки протиправної (злочинної)» [60].

Насамперед, хочеться зазначити, що правомірна поведінка особи відрізняється від інших видів поведінки тим, що вона отримує свій прояв у правових відносин. Наукове дослідження даної категорії сприяє підвищенню ефективності дії права, зміцненню його ролі в житті суспільства, а також сприяти забезпеченню режиму законності та сприяння правопорядку [60].

Маргінальність, маргінальні процеси, маргінальна людина, маргінальна особистість – явища, які сьогодні стали частиною суспільного та індивідуального життя. Їх наростання в останні десятиріччя – очевидний факт. Маргінальність – це не тільки одна із сторін життєдіяльності людини. Є

підстави стверджувати, що в сучасному суспільстві з'явилися цілі маргінальні групи, суспільні прошарки, а в загальноцивілізаційному контексті і маргінальні народи. Наростання явища маргінальності в історичному аспекті викликали до життя теоретичну її рефлексію на рівні наукових розвідок [112].

Тому виникнення конфліктів у сучасному українському суспільстві приводить до руйнування системи соціальних цінностей, а це, у свою чергу, до поширення маргінальності громадян. У зв'язку з цим існує потреба вивчення правових аспектів маргінальності, її впливу на правосвідомість, поведінку громадян і рівень правопорушень у суспільстві, а також діяльності держави щодо протидії маргіналізації населення. Незважаючи на актуальність питання, у вітчизняній правовій науці недостатньо уваги приділяється питанням існування маргінальності, визначенню кола осіб, які належать до маргінальних груп населення, умовам, що сприяють маргіналізації населення, а також наслідкам, які вона спричиняє [69].

Слід підкреслити, що в перехідному суспільстві дійсно з'являються такі соціальні верстви, саме життя й конкретні обставини боротьби за виживання й нестерпне існування яких приводять до злочинів. Злочин для них - не суспільна аномалія, а спосіб вижити, «нормальний» спосіб життя. В ієрархії соціальних груп українського суспільства потенційні маргінали утворюють нижні шари, вони складають 26 %, передмаргінали – 15-16 % і власне маргінали – 8 %.

Збільшення кількості маргіналів в українському суспільстві очевидне, життєпрояви їх небезпечні для решти людей і нищівні для майбутнього нації. І хоча кримінологи вже давно проаналізували механізм зародження злочину - мотиви, психологічні відхилення й причини, а західні соціологи досить повно розглянули структуру й причини виникнення маргіналізму, у дослідженні схеми «маргіналізм - криміногенність» є два істотних недоліки. Перший – в тім, що причини криміногенності більше пов'язуються зі станом моральності й психологією потенційного злочинця, ступенем впливу на нього конкретного соціального середовища й рідко або майже не пов'язуються з економічним ладом суспільства, політичним режимом тощо. Другий – доводиться

констатувати, що вчені обходять цю гостро-актуальну проблему, певно, як невигащну в політичному «звучанні» і з погляду безперспективності її дисертаційного захисту [187; 186].

Генеza наукових досліджень проблем маргінальності та маргіналізації населення в Україні охоплює три періоди.

I-й – початковий) – дослідження маргіналізаційних процесів населення як явища, вивчення феномену особи-маргінала (кінець XIX – поч. XX ст.).

Дослідження проблеми маргіналізації започаткував німецький філософ і соціолог Георг Зіммель – один із провідних представників популярного на межі XIX–XX ст. ірраціоналістичного напрямку європейської філософії, що отримав назву «філософія життя». Термінологічно ця проблема на той час не була пов'язана із загальноприйнятою назвою нині. Так, Г. Зіммель поверхово охарактеризував феномен маргінала, взявши за основу соціальний тип «чужинця». Він розглядав «чужинця» як людину, що поєднує близькість і віддаленість стосовно групи. Це той, хто фізично перебуває в групі, але не належить їй первинно як член цієї групи. Це той, хто не поділяє історію, традиції цієї групи, є прибульцем або тим, хто на певний час зупинився «в гостях» у даній групі. Чужинець – це той, хто показує групі її межу, втілює цю межу. Вчений наголошував на конфліктогенності маргінального стану [161, с. 40].

Він підкреслює упередженість та настороженість у відношеннях з «Іншим». Ми вважаємо, що концепція «Іншого» Г. Зіммеля розкриває сутнісні ознаки маргінального становища індивіда та може бути використана для розуміння ставлення суспільства до маргіналів. Ще більшого методологічного значення для розвитку ідеї маргінальності, на наш погляд, відіграло вчення Г. Зіммеля стосовно соціальної диференціації. У роботі «Соціальна диференціація» [57, с. 321] німецьким соціологом ставиться проблема зв'язку між індивідом і групою, розглядаються деякі механізми внутрішньо- і міжгрупової взаємодії [69].

Явище маргінальності, очевидно, супроводжує всю історію людської цивілізації. Незважаючи на те, що воно стало об'єктом прискіпливої уваги дослідників лише в минулому столітті, можна впевнено стверджувати, що маргінальність є необхідним атрибутом людського існування. І питання тут навіть не в термінах чи теоретичних експлікаціях в науковому просторі. Питання в суті. Остання полягає в тому, що маргінальне прямо чи опосередковано виражає певний стан індивіда або групи людей, можливо навіть цілих народів. Однак в першу чергу окремого індивіда. Людина, як відомо, суспільна істота, а тому її життєдіяльність в такому статусі неодмінно пов'язана з суспільством, здійснюється завдяки суспільству і через суспільство. Поза суспільністю, соціальністю немає людини, як і навпаки. Це означає те, що будь-яка система соціального іманентно несе в собі два субстанційних начала: одиничне та загальне. Останнє говорить про те, що в кожному одиничному існуванні людини як такої «закладений» певний загальний смисл, який уявляється, виражається через спільне, єдине, те, що є деякою нормою для всіх. З другого боку, наявність загального апріорно передбачає індивідуальне. Таке, в якому і загальне модифікується і виражається щось таке, що не є нормою для всіх. А тому виглядає і сприймається як особливе. Звідси – вічна дихотомія соціальності між нормою і тим, що знаходиться поза нею, на її межі, на зламі нормального. Звідси – вічність об'єктивних умов для маргінального у кожному суспільстві [113, с. 90].

II-й – проміжний) розвиток ідеї маргінальності, практичні дослідження у роботах представників урбан-соціології американської та західноєвропейської кримінологічних наукових шкіл (1920 р – 1991 р).

Початок розвитку капіталізму, характерною рисою якого є значне поглиблення суспільного поділу праці, приводить до екстравертного переформування всіх економічних, а звідси і політичних, соціальних та культурних зв'язків. Змінюється структура суспільства, зникає ізольованість окремих соціальних спільнот, порушується герметичність, замкненість елементів соціальної структури один відносно одного. Починається взаємне

проникнення традицій, норм життєдіяльності раніше повністю локальних, автономних груп, розширюються та розмиваються межі між ними. На зміну жорсткій, закостенілій структурі традиційного суспільства починає хворобливо, в муках з'являтися динамічна, рухлива, постійно змінювана структура суспільства сучасного типу. Причому, зовнішня структура такого суспільства на різних етапах його існування чітко визначається, але стають негерметичними межі між класами та іншими соціальними групами, які базуються на власності. Ці межі стають прозорими, а звідси і співвідношення між групами – постійно змінюваним. У індивіда з'являється можливість зміни свого, раніше константного, раз і назавжди визначеного становища в суспільстві. Соціальний статус індивіда в такому суспільстві стає мобільним, він отримує можливість, і навіть необхідність, активного впливу на спрямованість своєї соціальної кар'єри. І чим далі у своєму розвитку іде цивілізація, тим швидше змінюються умови життєдіяльності особистості. А сьогодні стало вже звичним, коли за одне людське життя кілька разів змінюються його економічні, матеріальні, духовно-культурні та інші засади. І, як наслідок, повинні змінюватися ціннісні орієнтири, тобто людина повинна майже постійно протягом свого життя адаптуватися до нових умов. І тут на перший план виступає вміння аналізувати умови власного існування для адекватної реакції на зовнішнє середовище. Об'єктивна оцінка своєї життєдіяльності, самооцінка своєї ролі та місця в суспільстві та можливих змін цієї ролі та місця дає можливість втримати це місце, залишитись вірним собі і не зійти з власного життєвого шляху. У цьому випадку постає питання про необхідність формування здатності особистості до змін стереотипів мислення та діяльності [112, с. 39–40].

У науковій літературі виділяють американську та європейську традицію трактування поняття «маргінальність». У зв'язку з цим, на початку ХХ ст., Р. Парк, визначив маргіналів як особу, спосіб життя і світогляд яких не вписуються в рамки, прийняті в конкретному соціумі. Такі особи перебували на своєрідній межі між соціальними групами, прагнули повністю увійти до

однієї з них. Вчений розглядав маргінала як людину, яка несе в собі культурний конфлікт, зіткнення різних груп, різних культур, різних цивілізацій [203, с. 890].

У 30-х рр. ХХ ст. Е. Стоунквіст розробив концепцію «маргінальної особистості», яку визначав як «культурний гібрид», що неминуче перебуває в маргінальній ситуації – «на межі» як домінуючої групи, так і групи, з якої вона походить і яка розглядає її як відступника. Він виокремлює загальні риси маргінальної людини: дезорганізація, тривожність, внутрішня напруга, ізолюваність, розчарування, відчай, руйнація суспільних зв'язків, егоцентричність, підвищена чутливість і самосвідомість, загострене почуття раси і своєї расової приналежності, а також подвійна, нестійка, схильна до коливань ідентифікація, хворобливий стан духу, комплекс неповноцінності. Все це призводить до різних форм душевного розладу та девіантної поведінки. Вчений висловив думку, що природа маргінальності людини досить складна і неоднозначна: навіть два індивіди, що перебувають в однаковій ситуації, реагують на неї по-різному, залежно від особливостей особистості [203; 161, с. 40; 69].

Варто наголосити, що у цей час європейські вчені започаткували та заклали основу вивчення маргінальності; народжується перша концепція маргінальності як теорії «культурної маргінальності», основною передумовою якої є культурний конфлікт. Надалі вживання терміна «маргінальність» стало більш розповсюдженим, його почали використовувати для позначення переміщення громадян з однієї соціальної групи в іншу. Далі маргінальність використовується у різних галузях соціогуманітарного знання – філософії, соціальній філософії, соціології, психології, праві, економіці, мистецтві тощо й визначається залежно від персональних переваг дослідників.

У вітчизняній науці феномен маргінальності став вивчатися з 70-х років минулого століття (А. А. Галкін, І. І. Кравченко, В. В. Радаєв, Є. М. Стариков). Вчені того періоду розглядали маргінальність із позицій класового підходу, зокрема Е. Стариков позначає маргінальність як пограничність, проміжність

особи щодо яких-небудь соціальних груп (національних, класових, культурних). До маргіналів він відносить декласованих представників: робітників, колгоспників, інтелігенції [127].

Європейська традиція спеціальних досліджень маргінальності і маргіналів як індивідів, особистостей пов'язана з іменем французького дослідника Арлета Фаржа. Він певною мірою розмежував американський та європейський підходи до аналізу маргінальності та маргінальної особистості. Французький дослідник підкреслив, що американський підхід ґрунтується на проміжному стані особистості між різними соціальними групами, що веде до її роздвоєності. Саму маргінальність А. Фарж розглядає як результат конфлікту з загальноприйнятими нормами, як вираз специфічних відносин з існуючим суспільним ладом. А. Фарж зазначав, що поняття «маргінал» вперше виникло у Франції як підмет 1972 року, а раніше використовувалось лише поняття «маргінальний». Саме тоді, на початку 70-х маргіналами стали називати тих, хто або сам відкидав суспільство, або був суспільством відкинутий. Можливо поява самого терміна «маргінал» була пов'язана, на думку А. Фаржа, з подіями у Франції, які відбувалися в травні 1968 року – «студентською революцією». Саме тоді багато хто був не згодний з поверненням до старих порядків, а тому їх стали називати маргіналами. Хоча, за думкою французького вченого, маргінали як явище були відомі історії в кожному столітті [126, с. 360].

Маргінальність розглядається як проміжність становища індивіда або групи, що займає крайнє, прикордонне становище у верстві, групі, класі, суспільстві, а тому не повністю включена у дану соціальну групу. Маргіналами називають осіб, які перебувають між двома виразними культурними групами й зіштовхуються з дилемою до якої приєднатися, які культурні цінності, норми прийняти.

III-й – сучасний, незалежний) – надання кримінологічної характеристики маргінальності в Україні, дослідження особи-маргінала, встановлення причин та умов маргіналізації населення (1991 р. – по т.ч).

Однією з причин, що впливає на обрання особистістю тієї або іншої лінії поведінки, є її внутрішній стан (моральні фактори, ціннісна установка). У зв'язку з цим, слушною є позиція С. А. Шалгунової: «...кожний вчинок базується не лише на попередній оцінці щодо можливого задоволення потреби, необхідності й бажаності, а й співвідноситься із внутрішніми цінностями особи. Тут може мати місце дилема, за якої індивід повинен обрати один із можливих варіантів поведінки. Якщо особа дотримується вимог законності, не порушує правопорядок, поважає права та свободи людини, усвідомлює цінність справедливості, правопорушення буде оцінене нею як неможливий вчинок, навіть якщо правомірних шляхів для досягнення поставлених цілей не існує, а вірогідність уникнути юридичної відповідальності дуже висока. Для громадян з високим рівнем правосвідомості та правової культури оптимальним варіантом поведінки є дотримання приписів, що обумовлені певними цінностями цього суспільства та закріплені нормами права. Правомірна поведінка, для таких суб'єктів, є належною. Проте, «цінність» є поняттям відносним, тому що кожна особа, група, прошарок населення, за певних умов, формують власну систему цінностей, що спричиняє відповідний вплив на свідомість особи – її орієнтаційну систему, ієрархію базових потреб, цінностей і мотивів поведінки» [193].

Термін «маргінальна поведінка» став використовуватись у 80-х рр. минулого сторіччя і був введений в правову літературу В. В. Оксамитним. Він виділяв поведінку, яка ґрунтується на інших, ніж пошана до права, мотивах: підпорядкування правовим розпорядженням, зокрема через острах перед можливістю застосування заходів державного примусу. Така поведінка розглядалась як законослухняна (правомірна) поведінка по відношенню до вимог права, проте, вона не ґрунтується на пошані до права взагалі, бажання особи, цілі та інтереси розходяться з суспільними, але особа свідомо підпорядковує свою поведінку інтересам суспільства через острах перед відповідальністю. Саме таку поведінку В. Оксамитний і назвав «маргінальною поведінкою» [122, с. 99].

Далі, продовжили дослідження й представники соціологічних досліджень зокрема у своїй колективній монографії «Маргіналізація населення України» [108], розглянуті важливі проблеми виокремлення й характеристики соціально-економічного стану реальних маргіналів та можливості їх адаптованість до ринку праці; визначення так званих груп «ризик» — найбільш уразливих верств населення й потенціал їхнього перетворення у маргінальні, а також виділяються основні напрямки соціального захисту маргінальних груп населення. Основний акцент економічного дослідження робиться у роботі на приналежності тієї або іншої маргінальної групи до ринку праці. Такого роду дослідження висвітлюють проблему існування поряд із традиційними маргіналами, середовище яких становлять збіднілі, злиденні, люди з низьким рівнем освіти й нерозвиненою системою потреб, так званих «неомаргіналів», характерними рисами яких є висока освіченість, розвинена система потреб, значні соціальні очікування й істотна політична активність» [106, с. 32; 69].

Феномен маргінальності в українському суспільстві вивчала Ю. Бродецька, яка захистила у 2003 році кандидатську дисертацію з цієї теми. Вперше у вітчизняній науці було реінтерпретовано поняття «маргінальність» стосовно умов сучасного українського суспільства. Маргінальність визначена як становище елементів соціальної системи (та процес його досягнення) в ситуації розузгодження їх соціальних якостей, що зумовлює трансформацію останніх. Аналіз основних рівнів прояву досліджуваного феномена дозволяє подолати певну обмеженість його вивчення, а також розширити емпіричну основу аналізу феномена маргінальності. Розроблена й обґрунтована концептуальна модель соціальної маргінальності, що дозволяє розкрити особливості природи і механізми прояву, стадії протікання даного явища як на рівні основних підсистем суспільства, так і на особистісному рівні. Аргументовано, що соціальна маргінальність є не просто «побічним продуктом» (у термінології Р. Парка) соціальних змін. Це результат розузгоджених зрушень на окремих рівнях соціальної структури, а саме -

соціокультурному та стратифікаційному. Виявлено основні форми соціальної маргінальності в залежності від характеру її детермінації. Відзначено, що такі форми «втечі від реальності», як ціннісне відчуження, ескапізм, а крім того, соціокультурне інсценування та формування нових культурних форм – з одного боку, та так звані «жертви структурації» (соціально виключені) і суб'єкти інноваційних практик – з іншого, є сучасними формами маргінальності. На підставі виділених емпіричних показників феномена соціальної маргінальності розкрита сутність, позначені й типологізовані суб'єкти маргінальних процесів, що займають граничне (проміжне) або периферійне положення щодо характеру детермінації досліджуваного феномена [15].

Далі, створена цілісна концепція маргінальної особистості з боку історико-філософського та теоретико-методологічного її осмислення А. О. Масловим. Автором, виявлені основні методологічні засади дослідження маргінальної особистості в соціальній філософії, розкрита сутність маргінальної особистості та особливості її соціальної структури, визначені основні частини соціального механізму розвитку маргінальної особистості та його структура, обґрунтований культурологічний характер процесу розвитку маргінальної особистості, здійснений контент-аналіз етапів маргіналізації українського суспільства та основних маргінальних груп [111].

Вперше на теренах України, наукове дослідження маргінальності здійснили вчені-кримінологи київської школи, зокрема О. М. Джужою, який наголосив, що у сферах дозвілля і побуту поширені насильницькі злочини з хуліганських мотивів. Хуліганські спонукання виражаються в прагненні відкрито протиставити свою поведінку суспільному порядку, продемонструвати грубу силу, помститися за справедливо зроблене зауваження і т.п. На сьогодні з хуліганських спонукань вчиняється близько 20 % умисних убивств і близько 30 % випадків умисного заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю. Відбувається збільшення частки тяжких злочинів проти особи в маргінальному (соціально нестійкому) середовищі. Тяжкі насильницькі злочини тут

вчиняються, як правило, на ґрунті помсти, сварок, зведення рахунків, прагнення приховати чи полегшити вчинення іншого злочину [87].

У 2006 р. Л. Кемалова захищає кандидатську дисертацію «Маргінальність в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства» у якій розглянуті різні концептуальні підходи в осмисленні маргінальності з метою уточнення змісту поняття. Розглянуто різні наукові теорії, що послужили підставою для вивчення феномена маргінальності. Будучи багатогранним явищем і за своїм визначенням пограничним, маргінальність розглядається в межах трьох концептуальних парадигм – етнокультурної, соціальної і статусно-рольової. Різноманітність тлумачень поняття «маргінальність» призводить до того, що губиться розуміння маргінальності як явища цілісного за формою та змістом. Як соціально-філософський феномен маргінальність розглядається через призму її усвідомлення. Поняття «маргінальність» корелює з поняттями «відчуження», «аномія», «самітність», «нігілізм» [76].

Тут варто зауважити, що вченою в результаті дослідження обґрунтовано, що природа маргінальності має атрибутивний характер, бо завдяки людині вона присутня у всіх шарах соціуму, надаючи тим самим гнучкість соціальній системі. Виявлено, що маргінальність є своєрідною формою прояву життєвого ресурсу особистості, формою вираження її пасіонарності, оскільки допомагає людині вбирати у собі все різноманіття світу, і надає свободу формування власної самосвідомості без огляду на стереотипи. Вперше маргінальність розглянуто як внутрішню характеристику людського «Я», протиріччя між біологічним, соціальним і духовним рівнями якого призводять до появи мотиваційних конфліктів, що передбачають різні реакції, що залежать від типів акцентуацій характеру. Типи акцентуації посилюють стан людей, які опинилися у маргінальному становищі. У процесі дослідження виявлено, що маргінальність - явище нейтральне, а її позитивні та негативні прояви залежать від суспільно-історичних умов і обставин, що складаються. Негативна спрямованість маргінальності проявляється через відчуження, ескапізм,

зростання девіантних форм поведінки, що притаманно маргінальних груп, які опинилися на периферії соціуму. Позитивна – пов’язана з новим сприйняттям навколишнього світу, пошуком виходу із ситуації. Обґрунтовано, що специфічна риса маргінальності в Україні – вимушений характер масової низхідної мобільності, що здійснюється під впливом зовнішніх факторів, пов’язаних із соціально-економічною та соціокультурною трансформацією суспільства загалом. Виявлено, що за умов складної економічної, соціально-політичної ситуації, кризи етнічної самоідентифікації маргінали можуть стати своєрідним «детонатором» соціального вибуху. Невизначеність їх становища, відсутність стійкої шкали ціннісних орієнтирів, зниження в багатьох соціального статусу у зв’язку з втратою роботи, призводить до накопичення негативної соціальної енергії. Обґрунтовано положення про те, що маргінали, перебуваючи в прикордонній ситуації, є одночасно своєрідною сполучною ланкою, що скріплює суспільство, бо вони не вкорінені в жодному з фрагментів соціальної структури суспільства, і тому відносно легко переходять з одного страту до іншого [76].

Досліджуючи маргінальну поведінку в зв’язку з вивченням пасивного рівня правосвідомості, вчені-кримінологи на початку ХХІ ст. зараховували її вже до форм злочинної (протиправної) поведінки, уточнюючи орієнтованість цього виду поведінки на цілі й інтереси, що суперечать суспільству. Маргінал, на їх думку, часто не вчиняє протиправних дій, тому що усвідомлює їх недоцільність, керуючись особистим розрахунком або страхом перед покаранням. Що стосується маргінальної протиправної поведінки, то вона, як вважає І. М. Даньшин, спрямована на задоволення особистих потреб, і її основними мотивами є: користь, прагнення придбати авторитет у певній групі, самоствердження, престижні міркування тощо [88, с. 257].

У свою чергу, В. І. Тимошенко зазначає: «...що нині Україна обрала шлях складних політичних, економічних і соціальних перетворень. Задекларовано нові демократичні принципи, загальнолюдські цінності і європейські стандарти життя, однак реальність, на жаль, зовсім інша.

Порушення принципу рівності, різке соціальне розмежування, безробіття, інфляція, корупція, бідність – саме такі соціальні феномени нині є визначальними. Причому бідність стала в Україні хронічним і вкрай масовим соціальним явищем. Бідними, як відомо, легше управляти. Їх легше експлуатувати, маніпулювати їх свідомістю. Від бідності півкроку до злиднів. І ця постійна загроза значно впливає на поведінку людей. Можна стверджувати, що зараз вже сформувався особливий тип особистості з кризовою або катастрофічною свідомістю. Апатія, цинізм, байдужість пересічної людини – це реалії сьогодення. Людина відгороджується від «незручної» соціальної реальності жорстким психологічним бар'єром, повністю занурюється у приватне життя. Захист від світу, як доведено психологами, потребує постійної підтримки і підтвердження. Для цього носій катастрофічної свідомості розшукує будь-яку негативну інформацію про чужий для нього, зовнішній світ. Позитивна інформація ним просто заперечується, сприймається як помилкова. Для сучасної людини, як і для суспільства загалом, характерна підвищена сугестивність і доступність для маніпуляцій іззовні, агресивність щодо зовнішнього світу та самої себе» [161]. Такої думки підтримується й А. О. Йосипів [69].

У 2007 р. В. О. Скорик провів дослідження та сформулював низку категорій, положень, пропозицій і висновків щодо детермінації понять маргінала, маргінальності, співвідношення маргінальної та правової поведінки людини, причин, умов і наслідків маргіналізації населення, а також удосконалення попереджувальної діяльності міліції у даній сфері. Робота присвячена аналізу адміністративно-правових засад роботи міліції з маргінальними групами населення. Метою наукового пошуку є комплексний теоретичний аналіз маргінальності, її впливу на правосвідомість особи, її значення в регулюванні правової поведінки, з'ясування особливостей організаційного та правового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ щодо роботи з маргінальними групами населення, протидії маргіналізації суспільства, а також формування науково обґрунтованих засад удосконалення

чинного законодавства в цій сфері. У результаті дослідження сформульовано низку висновків та пропозицій, спрямованих на вдосконалення попереджувальної діяльності міліції з населенням з метою недопущення маргіналізації [150].

Дотичними до змісту завдань нашого дослідження є результати дисертаційної роботи Ю. О. Стрелковської «Маргінальні групи в структурі організованої злочинності: кримінологічне дослідження» (2008 р.), в якому авторкою досліджено місце концепції маргінальності в кримінології, взаємозв'язок маргіналізаційних процесів у суспільстві та організованої злочинності. Розкрито структуру організованої злочинності. Проаналізовано проблеми участі окремих маргінальних груп в організованій злочинній діяльності, їх місце та найбільш характерні для них функції у структурі організованих злочинних угруповань. Доведено, що маргінальний стан індивідів та соціальних груп є криміногенним фактором, що значно полегшує їх втягнення в організовану злочинну діяльність; обґрунтовано, що ступінь криміногенності маргінальності залежить від її виду. Сформульовано ряд теоретичних та практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення та підвищення ефективності заходів попередження організованої злочинності в контексті маргіналізаційних процесів в українському суспільстві [158].

У 2010 році В. Писарєв захищає дисертацію на тему «Маргінальна поведінка особи: теоретико-правовий аспект» [127]. Автор зазначає, що існують дві концепції дослідження маргінальної особистості: американська і концепція структурної (соціальної) маргінальності, яка розроблялася переважно в європейській, латиноамериканській та південноафриканській науковій думці. Звертає увагу на ту обставину, що маргінальність особистості визначається не тільки приналежністю до певних соціально-класових структур тому, що індивід може бути інтегрований у виробничий процес чи соціальну структуру, однак у культурному відношенні не перебувати в жодній із субкультур. Таким чином, В. Писарєв робить висновок, що існує два рівні маргінального статусу особистості: загальний і частковий. Перший з них – це

маргінальність як наслідок загальної для всієї держави маргінальної ситуації, що розуміється як стан суспільства загалом, індивіда або групи на межі двох соціальних структур. У такому разі пропонується розуміти під маргінальною ситуацією систему зовнішніх та внутрішніх умов існування особистості та соціальних груп, що виникають внаслідок широкомасштабного нееволюційного переходу суспільства до нової форми існування, яка характеризується зміною суспільного ладу, усуненням попередньої та формуванням нової соціальної структури, розпадом та переформатуванням системи соціокультурних цінностей. Другий рівень маргінального статусу особистості – це маргінальність в частковому сенсі. Вона виникає тоді, коли індивід набуває такої (маргінальної) якості за особливих, індивідуальних обставин, однак під впливом маргінальності у вищезгаданому розумінні [127]. Найважливішою передумовою маргіналізму як соціального явища автор визнає деформацію духовного макросередовища, яке ініціює маргінальну політико-правову атмосферу і відповідний морально-психологічний клімат. Політико-правова атмосфера суспільства – це духовне утворення, що включає, насамперед, сукупність норм і правил поведінки громадян. Ці норми і правила у вигляді законів, звернень керівництва до нації, указів, ухвал, планів і завдань визначаються традиціями та владою. Попри свою внутрішню несуперечність, цілісність та відповідність інтересам народу, вони утворюють духовний стрижень, навколо якого формується суспільна свідомість, політична і правова культура, домінуючі норми моралі, світогляд людини загалом [127].

Соціальні умови визначають пануючий тип первинних утворень і мікрогруп, з яких формується суспільство. Одні з них більш-менш адекватно сприймають і засвоюють офіційні установки, закони і суспільні цінності. Інші роблять це вибірково, вносячи до них свої моральні цінності та правила поведінки. Ще одні вибудовують свої відносини на власних – релігійних, національних, групових – законах. У всіх учасників цих первинних утворень і мікрогруп існують свої інтереси, виробляються світоглядні установки щодо ставлення до зовнішнього світу. Чим вищий ступінь соціалізації учасників і

глибша їхня належність до системи суспільних відносин – матеріальних, політико-правових, соціальних, духовних, тим вищий рівень відповідності групових норм нормам держави і суспільства [127].

Крім того, автором проаналізовано підходи щодо класифікації маргінальних прошарків населення, адже прискіплива увага до проблеми маргінальності пояснюється, насамперед, збільшенням кількості маргіналів. В якості найдоцільнішої класифікації основних маргінальних прошарків, на думку автора, є класифікація, згідно з якою виділяється шість основних маргінальних спільностей у суспільстві: політичні маргінали, соціально-економічні маргінали, соціальні маргінали, маргінали в сфері культури, соціально-психологічні (егоїстичні) маргінали і маргінали, які охоплюють біологічних людей (діти-інваліди тощо) [127].

Як наголошує В. О. Давиденко: «...Висока динаміка сучасних трансформацій у суспільстві об'єктивно впливає на виникнення значних структурних диспропорцій у всіх сферах суспільного буття, а негомогенність і фрагментарність інтеграційних процесів у світі детермінують зростання дистанції між спільнотами, які виступають суб'єктом інтеграції, і тими, що залишилися поза процесом, або залучені до нього недостатньою мірою. У результаті вказаного на нинішньому етапі глобалізації маргінальними стають не лише окремі особистості й соціальні групи, а й окремі спільноти». Такі постулати закладені вченим у своєму дослідженні, в якому – уточнено природу, сутність, зміст та форми маргінесу. Виокремлено соціально-економічні та інституціональні чинники маргінесу спільнот на етапі соціокультурних інтеграцій у суспільстві. Обґрунтовано, що синергетичний контекст сучасних соціальних трансформацій створює умови для «маргінального стрибка» специфічних спільнот як форми їх переходу до нового соціального порядку (демаргіналізації). Показано, що «маргінальний перехід» спільноти неможливий без діалогу між елітами суспільства щодо визначення вектору соціокультурного транзиту, а також трансформації соціальних норм і аксіологічних орієнтирів всередині соціуму» [38].

У 2010 р. побачила світ монографія С. Ф. Константінова «Адміністративно-правове забезпечення протидії маргіналізації населення в Україні», яка присвячена аналізу адміністративно-правових засад роботи міліції з маргінальними групами населення. Метою наукового пошуку є комплексний теоретичний аналіз маргінальності, її впливу на правосвідомість особи, її значення в регулюванні правової поведінки, з'ясування особливостей організаційного та правового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ щодо роботи з маргінальними групами населення, протидії маргіналізації суспільства, а також формування науково обґрунтованих засад удосконалення чинного законодавства в цій сфері. У результаті дослідження сформульовано низку висновків та пропозицій, спрямованих на вдосконалення попереджувальної діяльності міліції з населенням з метою недопущення маргіналізації [79].

У цьому ж році, Л. Г. Ткаченко вперше соціальне відчуження розглянула в єдності онтологічного і гносеологічного змісту категорій соціально-історичного простору і часу як об'єктивних форм буття загалом, соціального зокрема, які для людини виступають як фактори духовної розірваності свідомості, оскільки в безпосередньому житті їй складно бути «тут і там», «тепер у минулому та майбутньому»; проаналізовано феномен соціального відчуження з огляду визначення людини як природно-соціальної істоти, для якої створення суспільного соціуму супроводжується необхідністю бути в стані граничного напруження свідомості з метою постійного пошуку практичних засобів гармонізації суспільства; розглянуто феномен соціального відчуження з наявністю об'єктивних відмінностей у психофізіологічних типах характеру, що, з одного боку, провокує конфліктні ситуації через несумісність індивідуальних суб'єктивностей, з іншого, вимагає додаткових зусиль для їх соціальної трансформації в цілеспрямовану суспільну життєдіяльність; соціальне відчуження висвітлено в суспільно-економічному аспекті не лише як продукт виробничих відносин, в основі яких різні форми власності на засоби виробництва, а як наслідок фактичного самовідчуження його суб'єктів від

наявних можливостей духовно-пізнавального привласнення їх базисної сутності та утвердження себе як свідомого суб'єкта розумно-вольової дії, яка в такому статусі не породжує відчуження; соціальне відчуження розкрито як таке, зняття якого залежить від міри його соціально-філософського усвідомлення в першу чергу суб'єктами державної влади, оскільки рівень політико-партійної та виробничо-економічної свідомості не виводить її носіїв на системні рішення, в основі яких єдність індивідуальних, суспільних, міждержавних, загальнолюдських інтересів [171]. Такі положення також є дотичними до нашого кримінологічного дослідження.

У 2011 році М. Черниш захистила кандидатську дисертацію на тему «Антисоціальна сутність і криміногенний характер маргіналізму». Серед основних чинників актуальності проблематики, пов'язаної з дослідженням феномена маргіналізму в межах сучасного правознавства авторка виділяє об'єктивні та суб'єктивні. До перших належать насамперед ті процеси демократизації суспільно-політичного життя, які стимулюють докорінні перетворення у сфері права та державотворення, спрямовані на їх автономізацію», звільнення від державної монополії та підпорядкування загальнолюдським цінностям та ідеалам. Суб'єктивні – зумовлені численними прогалинами у розробці науково-теоретичного підґрунтя раціоналізації здійснення зазначених перетворень. Навіть сутнісний зміст згаданого феномена, його структура, форми реалізації та суспільно-буттєві функції сьогодні ще не мають свого однозначного узагальнюючого визначення; існуючі ж визначення та класифікації здебільшого містять логічні некоректності, що ускладнює оперування даним поняттям [188].

Маргіналізм негативно впливає не тільки на криміногенний стан суспільства й деформує світогляд його громадян, але, що не менш небезпечно, впливає на самосвідомість суспільства. У цьому плані проблема маргіналізму прямо інтегрується в проблематику філософсько-антропологічних досліджень у праві. Обґрунтовано положення про те, що маргіналізація є латентною формою життя суспільства, яка негативно і разом з тим системно впливає на

всі сфери суспільного життя. У політиці – це абсентеїзм і апатія виборців, невибагливість у відношенні до представників влади; у праві – правовий нігілізм; у моралі – моральна деградація; у культурі – безкультурність; у міжособових стосунках – брехня, підлість, зрада [188].

Варте окремої уваги дисертаційне дослідження Ю. Г. Зубка, в якому він проаналізувавши погляди науковців, зазначає, що вони схожі між собою, особливо в контексті описання категорії «маргінальна поведінка особи». Однак, описання даного виду правомірної поведінки на термінологічному рівні і завершується. Тобто характеристика ознак, складу, видів, причин та наслідків маргінальної поведінки як виду правомірної поведінки особи у науковій літературі відсутні. Під маргінальною поведінкою особи слід розуміти такий вид правомірної поведінки, що зумовлена об'єктивною дійсністю, низьким рівнем правової культури та правової свідомості особи, протікає у формі внутрішньо особистісного конфлікту, виражається у нехтуванні суспільними цінностями, враховує лише власні амбіції та інтереси, полягає у дотриманні правових заборон і виконанні обов'язків через небажання нести відповідальність. Маргінальна поведінка особи класифікована ним за багатьма ознаками та критеріями: за сферою суспільних відносин: соціальна; економічна; політична; психічна тощо; залежно від суб'єкта: маргінальна поведінка особи; маргінальна поведінка колективу; з точки зору аналізу психічних чинників: асоціальна; аморальна; щодо зворотної реакції на дію механізму правового регулювання: добровільна; примусова; за формою прояву: активна, звичайна та пасивна; за критерієм її стабільності: постійна; ситуативна; залежно від потреб, які задовольняються: соціально-орієнтована, особистісно-орієнтована, егоїстично-орієнтована [59]. Однак таке дослідження проведено у рамках теоретико-правового осмислення й не містить детермінантів, заходів запобігання саме насильницької поведінки маргіналів.

Таким чином, варто підсумувати й наголосити, що сучасні вітчизняні вчені дослідили ряд проблем, близьких до проблеми маргіналізму. Серед сотень робіт, захищених за роки незалежності, нажалі з кримінального права

та кримінології дуже мало досліджень, в яких у прямій постановці аналізувались би такі явища, як маргінали, маргіналізм, маргіналізація суспільства, маргінальна злочинність або, принаймні, вони згадувалися б у назвах дисертацій і планах. У вітчизняній науковій літературі сформувалося кілька основних підходів до проблем маргіналізму: соціально-філософський, соціологічний, кримінологічний, культурно-етнічний. Найбільше робіт підготовлено з соціальної філософії (І. В. Гордієнко-Митрофанова, Л. І. Кемалова, А. О. Маслов, А. Л. Свящук, В. О. Чернієнко та ін.).

Нерозробленість концепції маргінальності стосовно проблем кримінології вбачається в тому, що маргінальна поведінка із самого початку стала розглядатися як небажана у зв'язку з її нестійким характером і великою вірогідністю її перетворення в протиправну поведінку, проте, правознавці лише обмежуються констатацією факту наявності такої поведінки (її відсутність в суспільстві неможлива). Конкретні причини появи осіб з такою поведінкою в рамках теорії права не вивчалися, а розглядалися, в основному, такими науками, як соціологія, політологія і кримінологія [69].

1.2. Кримінологічні підходи до поняття «маргінальність» та її ознак

Утвердження й забезпечення прав і свобод людини проголошене в Україні основним обов'язком держави, а людина – її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека – найвищою соціальною цінністю нашого суспільства (ст. 3 Конституції України) [83]. Держава може вважатися правовою лише за умови забезпечення безпеки, охорони і захисту прав та законних інтересів, як українських громадян, так й іноземців, осіб без громадянства. Людина, її права і свободи є вищою цінністю; їх визнання, дотримання й захист - обов'язок держави. Соціальна функція держави полягає у забезпеченні кожному члену суспільства належних умов життєдіяльності. Незахищені категорії громадян потребують більшої підтримки держави. Проте,

відсутність необхідних нормативно-правових актів, що надають можливість здійснення прав і законних інтересів окремими категоріями громадян, та віднесення іммігрантів й осіб без певного місця проживання до небажаних елементів суспільства, сприяє поширенню культурної, соціальної маргінальності, збільшуючи її штучно [80, с. 180 ; 3].

У радянські часи феномен відчуження розглядався, як правило, в суто теоретичній формі. Вважалось, що це явище відноситься виключно до часу становлення капіталізму як антигуманного суспільного устрою, побудованого на засадах експлуатації людини людиною. Проте досить різка зміна напрямку соціального розвитку, властива пострадянським і постсоціалістичним країнам, вимагає, аби категорія відчуження була всебічно проаналізована, оскільки всі основні сфери суспільного життя – політична, економічна, духовно-культурна – для досить значної частини людей постали як щось невідоме, незвичне, небезпечне, врешті, значною мірою чуже й вороже. Внаслідок цього в суспільно-громадській думці нуртує певна ностальгія за минулим, проти якого фактично абсолютна (понад 90 %) більшість проголосувала в 1991 році. Але йти вперед з головою, поверненою в минуле, не можна – це непродуктивно, що ми і спостерігаємо у фактичній відсутності чіткої концептуально розробленої програми розвитку сучасного українського суспільства. Гасла ж не замінюють всебічно обґрунтовану програму консолідації українського народу на вирішення тих програмних цілей, які максимально збігаються з його інтересами. Нагальною на такому соціокультурному тлі є потреба у всебічному усвідомленні феномена соціального відчуження на належному теоретико-пізнавальному рівні. Водночас це буде також реалізацією практичної потреби, адже дійсність справді стає дещо іншою, отримуючи інше пояснення – з'являється можливість діяти по-новому, більш об'єктивно й ефективно, суб'єктно, а не суб'єктивно: спогади про минуле не здатні змінити сучасне, тим більше створити об'єктивний образ майбутнього [171].

Посилення процесів соціального розшарування суспільства, зміни ціннісних орієнтирів та масова десоціалізація населення в Україні створили

підстави для підсилення в нашому суспільстві маргінальних процесів. Як наслідок цього, з'являються особи з низьким рівнем правосвідомості, які характеризуються нормативно-правовою невизначеністю, внутрішньою відмовою від підкорення нормам права, тобто ці особи перебувають на межі правомірної поведінки. Вони підкоряються нормам права лише через страх перед покаранням за свої протиправні дії [184, с. 228; 179].

Дослідження маргінальності у світі набуло широкої актуальності, й не лише з теоретичного погляду, а й з практичного, зокрема уточнення і конкретизацію самого поняття, співвіднесення його з реаліями сьогодення поширення деструктивних проявів у середовищі маргінальних груп та потреби конструктивної адаптації соціальних спільнот, які перебувають на периферійних чи проміжних позиціях у соціальній структурі суспільства [74, с. 118–125; 14, с. 89–92; 81, с. 61–64; 68, с. 184]. Однак, в Україні взаємозв'язок маргіналізації суспільства зі злочинністю в Україні не став об'єктом спеціального вивчення кримінологічної науки. До того ж це явище в нашій країні не визначають як загрозове для суспільства, хоча під час виконання своїх обов'язків працівники правоохоронних органів постійно натрапляють на його прояви та зазначають, що маргінальна людина є дуже соціально уразливою, може легко піддаватися негативному та криміногенному впливу, що своєю чергою є однією із причин криміногенної нестабільності. Відмова суспільства від реалізації багатьох соціальних програм через відсутність фінансування з державного бюджету, невирішеність актуальних питань життя населення, послаблення виховної роботи збільшують вірогідність проявів антигромадської поведінки серед населення та сприяють появі осіб із соціально відхиленою поведінкою – маргіналів [184, с. 228]. Як наголошують науковці, перехідне українське суспільство характеризується динамічністю, несформованістю соціальної структури, яка відрізняється від структури розвинутих суспільств, а державотворчі зміни вплинули на ціннісно-нормативну сферу, внутрішній світ особи. Таким чином, в їх наукових оцінках – українське суспільство нерідко заслуговує на епітет «маргінальне» [5, с. 17;

75].

Тому, варто наголосити, що сучасне українське суспільство має чимало проблем, що потребують негайного втручання з боку влади для їх розв'язання. Особливе місце серед цих проблем посідає поширення процесу маргіналізації суспільства, який спричинений деформацією базових державних та громадських інститутів, руйнуванням соціокультурних, ідеологічних, політичних й економічних основ життя і, як наслідок, втратою ціннісних орієнтацій, невпевненістю людей у власному майбутньому і можливості дати дітям повноцінну освіту, стрімким зниженням рівня життя населення країни тощо. Невизначеність положення маргіналів, відсутність стійкої шкали ціннісних орієнтирів, зниження в багатьох соціального статусу в зв'язку з утратою роботи призводить до нагромадження негативної соціальної енергії, до деструктивних тенденцій у розвитку суспільства [184].

Перетворення соціальних відносин спричиняють певні зміни в суспільній свідомості, пов'язані з тим або іншим впливом (позитивним або негативним) проведених державою реформ на внутрішній світ (психологічний стан) людини. При цьому зазначений вплив на свідомість громадян сприймається по-різному, що пов'язано з індивідуальністю світогляду кожного члена суспільства і залежить від виховання, міри соціалізації та статусу особи. Рушійною силою людської поведінки є її мотивація як специфічний вид внутрішньої регуляції життєдіяльності людей, як сукупність психологічних компонентів, які лежать в основі детермінації поведінки. За такого підходу, соціально-психологічний механізм формування правомірної поведінки можна визначити як обумовлений мотиваційною системою людини процес свідомих правових ідей, цінностей та приписів, співвідношення їх у правосвідомості особи з її поглядами і уявленнями про належну поведінку і вироблення на їх основі емоційного ставлення до правових вимог суспільства, готовності діяти у відповідності з ними.

Маргіналізм негативно впливає не тільки на криміногенний стан суспільства й деформує світогляд його громадян, але, що не менш небезпечно,

впливає на самосвідомість суспільства. У цьому плані проблема маргіналізму прямо інтегрується в проблематику філософсько-антропологічних досліджень у праві. Обґрунтовано положення про те, що маргіналізація є латентною формою життя суспільства, яка негативно і разом з тим системно впливає на всі сфери суспільного життя. У політиці – це абсентеїзм і апатія виборців, невибагливість у відношенні до представників влади; у праві – правовий нігілізм; у моралі – моральна деградація; у культурі – безкультурність; у міжособових стосунках – брехня, підлість, зрада. Алкоголізм, наркоманія, бродяжництво, жебрацтво, у зв'язку з їхнім відхиленням від загальноприйнятих норм і правил поведінки, належать до категорії маргінальних. Ці явища, перебуваючи у певному взаємозв'язку, вносять нестабільність у розвиток суспільства, наприклад, процеси спадної мобільності, що збільшилися в останнє десятиліття, сприяють зростанню «соціального дна» суспільства (маргіналів) і, відповідно, збільшенню кількості правопорушень.

Термін «маргінальний» (від фр. *marginal* – побічний, на полях), як правило, означає наступне – «незначний», «несуттєвий», «другорядний» [19, с. 389] й застосовується в різних науках: соціології (той, що знаходиться на краю; стан груп людей або осіб, поставлених суспільним розвитком на межу двох культур, що беруть участь у взаємодії цих культур, але не примикають повністю ні до однієї з них), філософії (специфічність різних культурних феноменів, що розвиваються поза домінуючих в ту чи іншу епоху правил раціональності, що не вписуються в сучасну їм парадигму мислення і тим самим досить часто показуючи протиріччя і парадокси магістрального напрямку розвитку культури), кримінології (під маргіналами розуміють осіб, що перебувають на узбіччі суспільства та становлять його «соціальне дно», тобто в такому разі мова йде про так званих «класичних» маргіналів [89; 50; 92, с. 44-45; 43, с. 52]).

Маргінал – це особа або група, спільнота, яка формується на межі соціальних верств та структур і в рамках процесів переходу від одного типу

соціальності до іншого або в межах одного типу соціальності внаслідок її серйозної деформації [76, с. 1–2]. Маргінали – це специфічний соціальний шар (або стан). «Маргіналізм у відомому сенсі кримінальний, тут найбільш розвинені злочинні «елементи», пов'язані з особистістю, способом життя, соціальним середовищем. Маргіналізм, можна сказати, з самого спочатку суспільно небезпечний» [161, с. 49].

Кримінологи під маргіналами розглядають соціально нестійких, декласованих і напівдекласованих осіб, до яких відносять дармоїдів, жебраків, бродяг, алкоголіків, наркоманів, суб'єктів, що не пройшли соціальної адаптації, осіб з кримінальним минулим [93]. Для соціологів маргінали (граничні прошарки) – це люди, які втратили професійні та соціальні зв'язки з попереднім оточенням, не змогли пристосуватися до соціальних змін і не можуть адаптуватися у суспільстві. Для їх настроїв дуже характерні такі риси як невпевненість у собі та невіра у інших, спроби перекласти свої проблеми на більш цілеспрямованих людей, надії «по легкому» вирішити свої матеріальні труднощі – чи то граючи в азартні ігри, чи сподіваючись на удачу. Це матеріал для політиканів – популістів, які постійно апелюють до зажерливих апетитів юрби, що вже не може і не хоче наполегливо працювати, але й не опустилася до статусу безхатченків [155, с. 87].

Для політологів маргінали – це особи або групи, які або самі нехтують суспільством, або суспільство зневажає їх, внаслідок чого вони перебувають на «узбіччі» або за рамками характерних для даного суспільства структурних підрозділів, норм і традицій. Маргінальність є виразом специфічних відносин з існуючим суспільним ладом. До маргіналів належать жебраки, нероби, повії, божевільні, особи без житла та ін. Це психологічно слабкі типи. Активним стимулятором маргіналізації є страх. Маргіналам притаманна охлократична свідомість, вони є руйнівниками правового і морального клімату, носіями тоталітаристської і людиноненависницької ідеології [129].

Дещо узагальнене поняття маргіналів було запропоновано у Вікіпедії, де записано, що *маргінал* – це людина, що знаходиться на межі різних систем,

культур і яка зазнає їх суперечливого впливу, особа, що має групову приналежність без групової ідентифікації. Традиційно використовується у соціальній філософії і соціології, для аналізу пограничного положення особистості стосовно до якоїсь соціальної спільноти, що при цьому накладає певний відбиток на її психіку та образ життя [107].

Маргінальна особистість характеризується двома групами основних властивостей: загальносоціальні та спеціально-правовими. Перші включають в себе суттєві зміни або втрату колишнього соціального і правового статусу, викликані зовнішніми по відношенню до індивіда факторами, розвиток процесу подвійної соціальної адаптації, формування «гібридного» типу особистості, кардинальна зміна психологічного стану особистості. Другі (спеціально-правові) – недостатність, некоректність і відсутність комплексного характеру правового регулювання положення маргіналів, відсутність будь-якої єдиної практики застосування чинних нормативних правових актів щодо маргіналів, неможливість повної реалізації передбачених в законодавстві прав і свобод, подвійність або невизначеність їх правового стану (положення).

Таким чином, проаналізувавши поняття маргінала, що досліджується різними юридичними науками, можемо підсумувати, що до таких маргіналів (а для нашого дослідження вони є суб'єктами маргінальної поведінки) відносять:

1. Осіб, які втратили колишні соціальні зв'язки і не пристосувалися до нових умов життя (зазвичай йдеться про представників національних меншин, мігрантів, вихідців із села).
2. Представники специфічних субкультур, політичних течій, релігій, тощо.
3. Особи, які не визнають загальноприйнятих норм і правил поведінки.

На наш погляд, характерні риси, що притаманні певному різновиду суб'єктів можуть спостерігатись в інших, що зумовлюється процесом маргіналізації особи. Так, зміна соціокультурного середовища спричиняє певний вплив на внутрішній світ особи. Цінності, норми і традиції, що визнавались людиною до зміни її соціального статусу, виявляються не

потрібними, а тому виникає необхідність, як правило, вимушена, у засвоєнні нових норм і правил поведінки. Маргіналізація може бути викликана наявністю норм, що містять різні стандарти поведінки, що так само тягне за собою вироблення власних правил поведінки в тій чи іншій ситуації. Потрапляння на «соціальне дно» суспільства пов'язане з відсутністю доступу до реалізації прав і свобод, втратою постійного джерела доходів, бездомністю, алкоголізмом тощо. Відчуття знедоленості, ізольованості та непотрібності суспільству, які зазнає особа тягнуть за собою відмову від визнання норм суспільства у зв'язку з неможливістю задоволення власних потреб при їх реалізації. Деградація особи, заснована на розвитку антигромадських установок зумовлює маргінальну поведінку особи і формує в неї готовність до вчинення правопорушення.

Враховуючи лише граничне положення деяких категорій громадян не можливо розкрити сутність маргінальності, її вплив на правовідносини в суспільстві. У зв'язку з цим, на нашу думку, маргінальність необхідно розглядати, по-перше, як один з видів деформації правосвідомості, враховуючи правову кризу особи, а по-друге, як граничне положення певних категорій громадян, пов'язане з тим, що їх правовий стан не був врегульований належним чином в національному законодавстві.

Термін «маргінальність» («margo» – межа, край) уперше використав Роберт Парк (1864 1944 р.) у своїй праці «Людська міграція й маргінальна людина», присвяченій вивченню процесів соціальної адаптації іммігрантів [203, с. 883]. Новий тип особи Р. Парк назвав «маргінальною особистістю». Для нього маргінальна людина індивід, який перебуває на межі двох різних, що нерідко конфліктують між собою, культур. Природа маргіналів пов'язана з почуттями дихотомії, роздвоєності й конфлікту, коли старі звички відкинуті, а нові ще не сформовані. Проте ця криза для маргінала є поштовхом цивілізації й прогресу [184; 69].

Тобто, перша концепція маргінальності – це теорія «культурної маргінальності» основною передумовою якої є культурний конфлікт. У

подальшому, вживання терміну «маргінальність» стало більш поширеним, його стали використовувати для позначення переміщення громадян з однієї соціальної групи в іншу. В даному випадку слід говорити про «соціальну маргінальність», що пов'язана саме з переходом індивіда в іншу соціальну групу [184].

Як наголошує А. О. Йосипів, маргінальність виступає закономірним явищем будь-якого суспільного життя відтоді, відколи суспільство визнало і конституювало факт індивідуальності, неповторності, унікальності кожного людського індивіда, оскільки індивідуальність і передбачає несхожість з іншими соціальними суб'єктами як за змістом, так і за формами, способами його прояву. Маргінальне є тіньовою стороною нормального, це обернений бік норми. І як така маргінальність фіксує резерви соціально-нормального в будь-якому значенні (позитивному, негативному, інтенсивному, екстенсивному тощо) [68, с. 186]. Більше того, як слушно зазначає В. М. Дрьомін: «проблема маргінального статусу та маргінальної поведінки у вітчизняній кримінології не дістала належної розробки, а потреба ж у подібних дослідженнях є (статистика свідчить про збільшення кількості людей, які опиняються виключеними із громадського життя відчужуються соціальними групами, з якими вони себе раніше ідентифікували, залучаються у злочинні форми поведінки). Маргінали – це люди, які перебувають на межі між двома або більше соціальними спільнотами, але не приймаються ні однією з них як її повноправні учасники» [46, с. 54].

Маргінальність інтерпретується як наслідок значної соціальної дистанції між групами, що проявляється у відмінностях між цілями, які вони переслідують, ресурсами, якими вони реально володіють, або механізмами, які забезпечують їх інтеграцію. З іншого боку, маргінальність розглядається як наслідок довготривалої та всеохоплювальної взаємодії соціальних груп, зумовленої розподілом праці чи іншими об'єктивно діючими факторами. Взаємодія різних соціальних груп призводить до розхитування їх нормативно-ціннісних систем, що супроводжується порушенням соціальної регуляції

поведінки, проявом асоціальності, негативним психічним станом індивідів [127].

Сахань О. М., Жувака С. О. детально проаналізувавши загальне поняття маргінальності, дійшов висновку про її багаторівневість: 1) маргінальність – властивість суспільства «перехідного періоду»; 2) маргінальний статус – джерело невротичних симптомів, тяжких депресій та непродуманих дій груп, що виступають об'єктом соціального контролю інститутів соціальної підтримки; 3) маргінали, особи у яких поступово виробляється особлива власна система цінностей; 4) передкримінальні групи маргіналів; 5) особи з усталеною кримінальною спрямованістю; 6) «ізгої» [144, с. 175–176; 69].

Маргінальність можна визначити як стан кризи, пережитий індивідом під впливом оточуючого його середовища, що отримує вираз у такій зміні способу життя, цілей і спрямованості особи, яка призводить до її десоціалізації й конфлікту із суспільством. У такому випадку маргіналом буде вважатися особа, яка перебуває на периферії суспільства, між його верствами або втягнута в конфлікт кількох культур. Тобто до маргіналів слід віднести мігрантів, осіб без певного місця проживання, жебраків, волоцюг, повій, алкоголіків, наркоманів, осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі та ін. Вони не лише перебувають у невизначеному становищі, а й виступають найменш захищеною у правовому та соціальному відношенні групою осіб [69].

Отже, під правовою маргінальністю як одного із видів деформації правосвідомості необхідно розуміти нормативно-правову невизначеність, засновану на негативному ставленні особи до чинного права, правових явищ у житті суспільства. У такому випадку маргіналом можна вважати особу, включену у конфлікт цінностей різних систем соціального регулювання [184].

У цьому випадку індивід поставлений перед вибором, яким вказівкам необхідно підпорядковуватися: нормам права або інших правил поведінки, що існують в суспільстві. Природно, така дилема встає перед особистістю тільки у випадку, якщо норми права й інших соціальних норм суспільства суперечать один одному й пропонують різну поведінку. Без належного контролю й під

впливом певних процесів у суспільстві вони можуть пропонувати іншу, ніж передбачену поведінку. Тобто, людина перебуває перед на межі декількох правил поведінки з різними вимогами, які неможливо виконати одночасно. Низька правова культура й відсутність необхідної поваги до права є детермінантами порушення правових приписів. Держава, шляхом відмови від підтримки якої не було б ідеології, самоусувається від контролю над соціальними нормами суспільства, що сприяє появі й реалізації інших, чим норми права правил поведінки. Витиснення верств, класів, груп, окремих громадян на периферію суспільства, знаходження громадян між проблемами суспільства, включення їх у культурний конфлікт – це можливо як у випадку відсутності в окремих категорій громадян можливості належного здійснення належних їм прав і законних інтересів, так і у випадку їх порушення. Обов'язком держави є забезпечення економічного благополуччя й соціального захисту громадян від негативних наслідків проведених реформ. Однією з форм здійснення даних завдань є видання юридичних актів, інші ж реалізуються в межах уже виданих актів. Якщо ж держава не приймає достатніх зусиль для доцільного розвитку й функціонування суспільства й особи, окремі категорії громадян без необхідної правової опори виявляються позбавленими доступу до здійснення своїх прав і законних інтересів і, як наслідок, витісняються на край суспільства, стаючи соціальними маргіналами; процеси адаптації затягуються, приводять до культурної маргінальності [151, с. 152–153].

Таким чином, з погляду права, категорія маргінальності може розглядатися, по-перше, як деформація правосвідомості, пов'язана з негативним відбиттям правової дійсності у свідомості громадян, по-друге, як витиснення окремих категорій громадян зі сфери правового регулювання. Знаходження вимог права на останньому місці в ієрархії нормативних приписів сприяє порушенню норм права. Крім того, відсутність доступу до здійснення прав і законних інтересів особи приводить до протизаконних способів їхнього задоволення. З урахуванням викладеного до ознак маргінальності можна віднести такі характеристики, як:

– по-перше, відсутність нормативного регулювання правового становища особи. Якщо чинне законодавство не містить нормативно-правових актів, що визначають правовий статус особи, здійснення нею своїх прав і законних інтересів залежить від конкретних осіб, які надають ці права і свободи;

– по-друге, виключення або відмова особи від підтримки соціальних відносин і зв'язків (десоціалізація особи);

– по-третє, деформація особистості, яка пов'язана з негативним, конфліктним ставленням до соціальних культур й цінностей.

На думку В. І. Тимошенко маргінальна поведінка – це пристосуванням суб'єкта до навколишнього правового середовища, така поведінка є граничною, проміжною між правомірною і протиправною поведінкою. Маргінальна поведінка може бути зумовлена страхом перед можливим покаранням, усвідомленням вигідності правомірної поведінки в певній ситуації [162, с. 64]; Ю. Г. Зубка – це вид правомірної поведінки, що зумовлена об'єктивною дійсністю, низьким рівнем правової культури та правової свідомості особи, перебігає у формі внутрішньоособистісного конфлікту, виражається у нехтуванні суспільними цінностями, враховує лише власні амбіції та інтереси, полягає у дотриманні правових заборон і виконанні обов'язків через небажання відповідати за них [59, с. 7]. З наведених позицій прослідковується усталена позиція, що у юриспруденції існують дві полярні позиції щодо розкриття сутності маргінальної поведінки. Підтримуючи науковців констатуємо, що маргінальну поведінку варто відносити до правомірної, адже переважно маргінали у своїй діяльності дотримуються законодавства, проте з певних, «своїх» мотивів [11, с. 329].

У свою чергу Л. І. Кемалова до такої поведінки підійшла з філософсько-правової позиції й обґрунтовує положення про те, що дане явище має не тільки соціальний контекст, але й онтологічний вимір, оскільки виражає стан існування на межі соціального буття; виявляється як внутрішня характеристика буття суспільства, і особливо людського буття. Онтологічна підстава маргінальності – у самій людині. Виділення універсальних факторів

маргіналізації дозволило типологізувати маргінальність, оскільки домінування будь-якого з факторів веде до утворення відповідного типу маргінальності. У проведеному дослідженні охарактеризовано кілька взаємозалежних типів маргінальності: біологічна, соціальна, вікова, культурна, моральна, політична, релігійна й економічна маргінальність. Виділяються об'єктивна – соціальна, і суб'єктивна - екзистенціальна маргінальності. Екзистенціальна маргінальність визначає внутрішні межі існування людини. Вона контролюється й регулюється людиною й у цьому виявляється її феноменальність. Основним змістом феномена маргінальності є воля і зумовлена нею можливість вибору, маргінал розглядається як особистість, яка формується. Поява маргінальної особистості пов'язана з деякими причинами як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Сучасний період характеризується ситуацією «масової патології ідентичності», коли людина переживає безсилля, відчуженість від світу, у тому числі і від самої себе. Пошук «своїх» в умовах соціокультурного плюралізму здійснюється через «інших». Причому «інші», як правило, розглядаються як «чужі». Основою маргінальної свідомості виступає неузгодженість норм і цінностей індивіда. Маргінальна особистість виявляє себе у своїх вчинках, тому важливим є розгляд маргінальної поведінки, як проміжної поведінки, що виражає особливе, проміжне положення людини в соціумі. Маргінальна поведінка за певних умов може зміщуватися до девіантної, але при цьому вона, за визначенням, не є девіантною [76].

Маргінальна поведінка провокує й насильницькі протиправні прояви, які є девіантними. Девіантність – це відхилення від норми. Якщо «донизу» – як відхилення від загальноприйнятих у суспільстві норм і правил поведінки з корисливою, руйнівною та егоїстичною метою (правопорушення, алкоголізм тощо), то в такому випадку, девіантність може збігатися з маргінальністю. Якщо ж «нагору» – як ігнорування загальноприйнятих норм із конструктивною, творчою метою (зробити відкриття, здійснити переворот, що веде до прискорення прогресу, створити новий напрямок у науці або рух у суспільстві), то до маргіналізму така девіантність відношення не має [56,

с. 112; 120, с. 2; 188, с. 22–24]. Маргінали можуть бути носіями девіантної поведінки, а девіантна поведінка здатна породжувати і власне маргіналів. У цілому ж, не все девіантне є маргінальним; воно може виступити таким лише як особливий випадок і саме у своєму негативному, *антисуспільному*, прояві.

На відміну від нормальної (*звичайної*), або потенційної маргінальності (наприклад, у випадку низько оплачуваної роботи), що часом стосується другорядних параметрів людської життєдіяльності, небезпечна маргінальність поширюється на основні соціальні ролі людини (зокрема, якщо людина не має роботи). З першої ситуації, при достатніх зусиллях з боку людини, завжди є вихід, що веде «нагору». У другій вражаються або деформуються базові конструкції, які забезпечують життєздатність людини. Але індивід ще знаходиться в суспільстві, підтримуючи з ним стосунки. Третя ж ситуація, – глибока маргінальність, – безнадійна. У ній рвуться навіть основні зв'язки із суспільством, криза набуває системного і постійного характеру, стан носія маргінальності – пасивний, людина випала з суспільства і змирилася з безвихідністю свого становища [189, с. 917]. Далі, маргінальність як явище складається з двох груп показників: *об'єктивних і суб'єктивних*. *Об'єктивні* перебувають за межами волі та свідомості громадян як індивідів. Насамперед, це політичні, економічні та правові фактори: ступінь соціальної орієнтованості держави і ринкової системи, правова природа законів і рівень їх справедливості. До *об'єктивних* показників також належить місце, яке посідають індивіди в соціальній ієрархії, майновій диференціації, розподілі престижу та успіху тощо. До *суб'єктивних* показників маргінальності належать насамперед самооцінка індивіда, як правило, невпевненість у собі і завтрашньому дні, агресивність, невибагливість, песимізм, відсутність позитивної мотивації, безвільність, небажання змінити справи на краще, невисокий ступінь конформізму та ін. Маргінал сам відчуває себе чужим у суспільстві. Суб'єктивні показники становлять інтерес насамперед для соціологів і психологів. Для філософії права значущі саме об'єктивні діяння і явища. Тому навіть, якщо, наприклад, робітники не співвідносять себе «з

жодною із соціальних груп», не здатні самоідентифікуватися [120, с. 13], – це не означає, що вони вже маргінали. Суб'єктивні характеристики можуть бути значущими лише в сполученні з об'єктивними [189, с. 920].

У тлумачних словниках «насильство» характеризується як: «...застосування фізичної сили до кого-небудь, примусовий вплив на кого-небудь, що-небудь, беззаконня» [18, с. 780; 121, с. 503]. З наукової точки зору насильство слід розуміти як: родове поняття, котре охоплює будь-який вид насильницьких дій; фізичне насильство як підлегле поняття, котре співвідноситься як частина та ціле з поняттям насильства; психічне насильство, котре відрізняється від фізичного насильства сферою впливу злочинця на потерпілого [124]; фізичні дії, що виражаються у заподіянні фізичної шкоди особі, а також у створенні загрози заподіяння шкоди, примусовий вплив на людину, її утиск, а його наслідком – позбавлення життя, шкода здоров'ю, честі, недоторканності, гідності і свободі індивіда, небажана для нього зміна соціального статусу [160, с. 55].

Насильство, на думку В. І. Тимошенко, виражається у двох формах: фізичному (безпосередньому впливі на організм людини: заподіяння побоїв, тілесних ушкоджень, катувань різними способами; завдання жертві страждань і шкоди здоров'ю) і психічному впливі (залякування, погрози). Останнє може призвести до нервового або навіть душевного захворювання. Шкода здоров'ю може бути завдана і через психічне потрясіння, пов'язане з посяганням на майнові права людини, наприклад, в результаті крадіжки або знищення майна [94, с. 329].

Отже, фізичне і психічне насильство необхідно розглядати як два однорідні явища, а саме насильство – як їх сукупність. Незважаючи на те що більшість насильницьких злочинів учинюється способом фізичного насильства, виключення психічного насильства з кримінологічного аналізу механізму насильницької поведінки не виправдано звузило б коло питань, що вивчаються. Злочинець, вдаючись до погроз посягання на фізичне благо іншої людини, намагається досягти своїх цілей щодо виконання чи невиконання потерпілим

супроти його волі якихось дій. У такому разі відмова потерпілого підкоритися може закінчитись завданням шкоди його здоров'ю чи життю [36, с. 250]. Тому, однією з істотних обставин віднесення злочину до насильницького є спосіб учинення насильства. При чому необов'язково, щоб фізичне насильство чи погроза його застосування були самі по собі злочинні. Проте важливо, щоб злочинним було діяння в цілому [40, с. 94].

Хоч терміни «насильницькі злочини» та «насильницька злочинність» надійно закріпилися й широко використовуються у працях фахівців з наукових дисциплін кримінального циклу, проте, як указує О. М. Ігнатов, невизначеність у встановленні точного кола таких злочинних посягань існує й досі, що характерно не тільки для України [62, с. 69].

Серед науковців існує позиція про поділ насильницьких злочинів на три групи: некорисливі; корисливі; які посягають на основи національної або громадської безпеки, а також на авторитет органів державної влади і місцевого самоврядування [4, с. 252]. В. В. Голіна як окрему категорію виділяє поняття «тяжкі насильницькі злочини», що охоплює умисне вбивство, тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, хуліганство [25, с. 14].

Для цілей цього дослідження є необхідним також встановлення співвідношення цього терміна з терміном «агресія», яка на думку вчених-кримінологів є будь-якою формою поведінки, спрямована на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, котра не бажає подібного поводження. Агресія – модель поведінки. Якщо порівнювати її з насильством, то остання – найбільш гостра і небезпечна агресивна поведінка, до того ж не всяке насильство, а лише ненормативне [8, с. 6-7].

Термін «агресія» часто асоціюється з негативними емоціями – такими як злість; з мотивами – такими як прагнення образити чи нашкодити; і навіть з негативними установками – такими як расові чи етнічні забобони. Незважаючи на те, що всі ці фактори, безсумнівно, відіграють важливу роль у поведінці, результатом якої стає заподіяння збитку, їхня наявність не є необхідною умовою для подібних дій. З уявлення про те, що агресія припускає або збиток,

або образу жертви, впливає, що нанесення тілесних ушкоджень реципієнту не є обов'язковим. Агресія має місце, якщо результатом дій є які-небудь негативні наслідки: образи дією, наклеп чи образа [159].

Індивідуальний розвиток особистості, формування її неповторного духовного образу відбувається в результаті взаємодії генетичної і соціальної програм. Соціальна програма під впливом виховання в безпосередній взаємодії з генетичною програмою тією чи іншою мірою засвоюється індивідом, поступово стаючи внутрішнім змістом особистості. При цьому взаємовплив і інтеграція складових агресії простежується протягом всього онтогенезу. Але слід зазначити, що агресія виступає проявом десоціалізації особи на свідомому або підсвідомому рівні тільки у випадку її негативного – кримінального прояву [34, с. 127–128].

А. П. Закалюк під агресивністю розуміє індивідуально-психологічну рису в структурі особи злочинця, а насильство, на думку вченого, є проявом агресії [50, с. 35]. О. М. Гумін та С. В. Якімова під агресією розуміє поведінку, яка проявляється в демонстрації сили, погрози її застосування або у використанні сили стосовно окремої людини чи групи людей. Агресивність, на його думку, - це риса особи, а агресія – її прояв [36, с. 248].

Необхідно погодитися з думкою О. М. Бандурки та А. Ф. Зелінського, які вважають термін «агресія» значно ширшим порівняно з терміном «насильство». Вважаємо, що причин для такого висновку декілька. По-перше, насильство застосовують один до одного тільки люди і дуже часто – без будь-якої потреби, на відміну від тварин, які проявляють агресивність як засіб існування і захисту. По-друге, тільки люди наділені свідомістю – вищою формою психічного відображення дійсності, яка діє за допомогою двох сигнальних систем – через почуття, враження, уяву, а також слова. Тому люди можуть завдати шкоду один одному, не застосовуючи насильства, а одними лише словами, навіть без погроз, наприклад, образою, наклепом, неправдивим повідомленням про небезпеку. По-третє, говорячи про людську агресивність, в першу чергу

мається на увазі насильство. Насильство – це найбільш гострий та небезпечний вид агресивної поведінки [8, с. 27].

Тому, агресію слід визначати як фізичну або психологічну поведінку людини, спрямовану на насильницьке руйнування та яка знаходить свій прояв у кримінальних правопорушеннях насильницької спрямованості (кримінальна агресія). До неї слід віднести дії деструктивного характеру, засобу заподіяння правомірного насильства (природна агресія) та протиправного насильства (індивідуальні особливості особи, що включають в себе: жорстокість, ворожість, запальність, дратівливість тощо) (соціальна агресія) задля досягнення певної мети, реалізації мотиваційної сфери.

Таким чином, особа маргінала – сукупність ознак і властивостей, які викликають неоднозначність внутрішнього змісту та поведінки (взаємодія біологічних та соціально-набутих якостей і властивостей, що зведені в ієрархію певних особистісних цінностей спричиняючи гострий та антагоністичний конфлікт, що призводить до зламу загально визнаної системи й призводить вихід особи за межі соціуму), у той же час зумовлюючи негативне ставлення індивіда до норм права, правових явищ та їх порушення, вчинення протиправних діянь

Маргінали є, головним чином, продуктом соціального середовища, певних соціально-економічних та інших суспільних відносин. Отже, захистити себе від маргіналів суспільство може не методом ізоляції їх та від них, а за рахунок усунення або пом'якшення причин, що їх породжують. Завдяки цьому, можна домогтися зниження гостроти суспільних протиріч, що саме по собі здатне мінімізувати маргіналізацію суспільства, скоротити число маргінальних груп та їх питому частку серед населення. Переосмислення маргінальності в контексті сучасної ситуації в Україні дало підстави виділити два рівні поняття маргінальності: по-перше – як проекцію загальної маргінальної ситуації, характерної для українського суспільства в умовах воєнного стану та окремих соціальних груп; по-друге – перебування особи в маргінальному статусі, що зумовлений життєвими обставинами.

Дослідження різноспрямованих стратегій поведінки дозволило В. Г. Писареву виділити три типи потенційної маргінальності:

1) консервативна (та, що стабілізується). Члени цієї групи орієнтуються на збереження власного соціального статусу, зокрема професійного. Такій групі притаманна нульова потенційна маргінальність;

2) нейтральна – індивіди готові до пониження статусу, до виконання менш кваліфікованої праці. Така потенційна маргінальність відзначається від'ємним (мінусовим) значенням;

3) прогресивна – індивіди зорієнтовані на позитивні зміни, на підвищення соціального статусу. Вони обирають нову професію, більш кваліфіковану та високооплачувану. Це – потенційна маргінальність із позитивним значенням [127].

Кожній групі відповідає своя стратегія поведінки. Першій – стратегія стабілізації, а другій та третій – протилежно спрямовані стратегії. Відповідно – стратегія зниження та підвищення статусу, які приводять в рух усю соціальну структуру суспільства та впливають на загальний напрям та інтенсивність соціальних переміщень, характер стратифікації та ступінь маргіналізації суспільства.

Таким чином, у науковий обіг термін «маргіналізм» (від лат. *margo* – край) вперше був введений наприкінці 20-х рр. ХХ ст. американським соціологом, Президентом американського соціологічного товариства Р. Парком у зв'язку з дослідженнями культурної та соціальної мобільності мігрантів (іммігрантів) до вимог урбанізму як життя. У 30-х рр. ХХ ст. американським культурологом Е. Стоунквістом розробляється вже самостійна концепція «маргінальної особистості», яку автор визначає як «культурний гібрид», неминуче що у маргінальній ситуації – «краю» як домінуючою групи, і групи походження, відштовхуючи їх як відступників. Французьким соціологом Ж. Кланфером у дослідженнях маргінального типу особистості приділяється увага його поведінковим особливостям – девіації, пасивності (або навпаки - агресивності), аморальності, що виявляються лише на рівні міжособистісних

відносин. Основною причиною маргіналізму, на його думку, є самотність, втрата індивідом корисних зв'язків, а також бідність і тісно пов'язане з нею безробіття.

Маргінальність – це стан кризи, пережитий індивідом під впливом навколишнього оточення, що виражається в такій зміні способу життя, цілей і спрямованості особи, яка приводить до її десоціалізації й конфлікту із суспільством. Під правовою маргінальністю варто розуміти нормативно-правову деформацію особи, що зумовлює негативне її ставлення до чинного права, правових явищ, порушення норм права, вчинення протиправних діянь (особа вступає у правовий конфлікт з цінностями системи соціального регулювання). До її ознак слід віднести: відсутність поваги до діючого права й нормативно-правової невизначеності особи. Тобто норми права не є пріоритетом особи при виборі того або іншого варіанта поведінки. Особистість перебуває на межі двох або декількох систем соціального регулювання, які пропонують різні варіанти поведінки. У разі усунення або зниження ролі юридичної відповідальності можливе обрання людиною протиправного шляху задоволення потреб [145].

Маргінальним визнається спосіб життя соціально-неблагополучних груп населення, відчужених від суспільно корисних зв'язків, як правило, не мають постійного джерела доходів, що характеризуються делінквентною поведінкою і через це схильних до вчинення кримінальних правопорушень, у тому числі насильницьких злочинів, а маргінальна насильницька злочинність – це сукупність насильницьких злочинів (умисне кримінально-протиправне діяння, що проявляється у застосуванні фізичного та психологічного впливу на органи, тканини, психіку жертви чи погрози його застосування), що вчиняються особами, що ведуть маргінальний спосіб життя.

Осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя (мігранти; особи без певного місця проживання; жебраки, волоцюги, повії, алкоголіки, наркомани, особи звільнені з установ виконання покарань, безпритульні та бездоглядні діти та

ін.) варто класифікувати за: соціальним становищем та фізіологічним і психологічним особливостями.

На думку автора, маргінальний спосіб життя зазвичай передуює скоєнню злочинів, а поглиблення та поширення процесів маргіналізації негативним чином впливають на кількісний та якісний стан злочинності.

1.3. Кримінологічний аналіз складу маргінальної поведінки

Процес поширення маргіналізації суспільства в Україні спричинений деформацією основ життя і, як наслідок, втратою ціннісних орієнтацій, невпевненістю людей у власному майбутньому і можливості дати дітям повноцінну освіту, стрімким зниженням рівня життя населення країни, тощо. Всі ці зміни у суспільстві супроводжуються такими негативними явищами, як алкоголізація населення, проституція, зростання кількості безпритульних та безробітних, психічно хворих осіб [6, с. 18; 69].

Термін «маргінальна поведінка» став уживатися недавно, однак, у 70-ті роки минулого століття виділялася поведінка, що ґрунтується на інших, ніж повага до права, мотивах: підпорядкування правовим приписам, зокрема через страх перед можливістю застосування заходів державного примусу; визначалася як законослухняна поведінка щодо вимог права, що «не виражає поваги до права взагалі», при якому бажання особи, мети й інтереси розходяться із суспільними, проте особистість свідомо підпорядковує свою поведінку інтересам суспільства. Маргінальна поведінка із самого початку стала розглядатися як небажана у зв'язку з її нестійкістю й більшою ймовірністю перетворення в поведінку протиправну, проте, правознавці лише обмежуються констатацією факту наявності такої поведінки (її відсутність у суспільстві неможлива). Конкретні причини й умови появи осіб з такою поведінкою у рамках теорії права не вивчалися, розглядалися в основному такими науками, як соціологія і кримінологія. Для радянських кримінологів

маргінальне середовище - це соціально нестійка, декласована й напівдекласована соціальна група, як правило, що включає «бомжів», «бродяг», «алкоголіків», «наркоманів», соціально не адаптованих суб'єктів з кримінальним минулим, які значно ускладнюють кримінологічну обстановку [69; 82].

Якщо для правознавців існує правова поведінка, то соціологи вирізняють норму й відхилення від неї (девіантна поведінка). Девіантна поведінка - це будь-які вчинки й дії індивіда, які не відповідають як писаним, так і неписаним нормам суспільства. Вона є одночасно і правовою поведінкою, тому що протиправна поведінка є така, що відхиляється, а протиправна - одна із видів правової поведінки, що відхиляється, являє собою систему вчинків, які не відповідають нормі. Як норма виступають моральні, правові, корпоративні норми, звичаї тощо. Відхилення від соціальних норм припускає відступ від існуючих правил будь-якої суспільної групи, класу або всього суспільства [48; 69].

На думку С. Ф. Константінова, маргінальність є свого роду «кризою» правомірної поведінки, з якої під впливом соціальних обставин є два виходи: або особа стає правопорушником, або правомірна поведінка ґрунтується на пріоритеті права як основного регулятора поведінки. Суспільна небезпека маргінальної поведінки проявляється в тому, що існує більша ймовірність того, наскільки особа, при наявності можливості уникнути покарання, вчинить правопорушення. Відсутність внутрішніх стримуючих мотивів і регуляторів поведінки приводить до того, що як тільки страх перед покаранням зникає або є можливість уникнути юридичної відповідальності, особу більше нічого не зупиняє перед правопорушенням. Починає переважати прагнення особи поліпшити матеріальне становище, навіть, якщо для цього треба порушити правові приписи. Ситуацію підсилює й те, що в цей час маргінальність не залежить від соціального стану індивіда [79].

Маргінальна поведінка особи розглядається нами як така, що характеризується ставленням до норм права як інструментарію державного

примусу за умов цілковитого чи часткового ігнорування інших важливих соціальних властивостей. Вона близька до поведінки протиправної. Цей тип відображає стан особи, коли її поведінка перебуває на межі антисоціальної, однак не стає протиправною у зв'язку з виникненням у механізмі її поведінки певних стримувальних факторів: загроза можливого покарання; власна вигода від правомірності поведінки; осуд колективу, групи, найближчого оточення тощо. Маргіналізація перестала носити особовий характер [183; 182].

Поведінка людини є її важливою соціальною характеристикою, фактором, який визначає місце особи в суспільстві, є її ставленням до соціально-правової дійсності. Характер діяльності людини у сфері правового регулювання можна визначати, виходячи з оцінок, зафіксованих у правових нормах. Такими правовими діями особи є вчинки – правомірні чи протиправні, які в сукупності складають категорію «правова поведінка особи». Незважаючи на те, що правова поведінка містить у собі дві протилежні й рівнозначні сторони, тривалий час вченими проводився аналіз лише поведінки протиправної (злочинної) [61, с. 133].

На нашу думку, злочинна поведінка маргінального середовища має у своїй основі такі обставини: зміна соціокультурного середовища не проходить безвісти для внутрішнього світу особи. Цінності, норми і традиції, підтримувані людиною при зміні її соціального статусу, виявляються непотрібними, з'являється необхідність, як правило, вимушена, засвоєння нових норм і правил поведінки. Для культурних маргіналів можуть бути не властиві процеси спадної мобільності, і конфлікт викликають норми, що пропонують різну поведінку, виходом з якого може бути правопорушення. Для соціальних маргіналів потрапляння на «соціальне дно» суспільства пов'язане з відсутністю доступу до здійснення прав і свобод, втратою постійного джерела доходів, бездомністю, алкоголізмом. З кожним роком збільшується кількість насильницьких злочинів – вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, зокрема вчинених в стані алкогольного, наркотичного сп'яніння. Почуття відкинутості, ізоляваності й непотрібності суспільству, випробовувані маргіналом,

спричиняють відмову від дотримання норм суспільства й порушення норм права у зв'язку з необхідністю задоволення основних потреб. Деградація особи, заснована на розвитку антигромадських установок, формує готовність маргінала до злочинної поведінки [116; 79].

У кримінології висловлюються різні судження щодо причин злочинності, зокрема зниження ролі правових приписів, заснованих на зміні ціннісної орієнтації особи, суспільні протиріччя. Водночас умови правової маргінальності формують причину, впливаючи на неї у більшому або меншому значенні. До умов належать негативні обставини суспільного життя, зокрема: недоліки законодавства, порушення прав, свобод і законних інтересів громадян, розшарування суспільства, безробіття, криза моралі тощо. Ці негативні соціальні обставини, по-перше, впливають на свідомість громадян, приводячи до зміни ієрархії пріоритетів особи, а, по-друге, сприяють формуванню інших, ніж правові, правил поведінки, що призводить до виникнення і розвитку правової маргінальної поведінки особи [61, с. 133; 30, с. 275]. У зв'язку з цим, зазначені суспільні протиріччя не можуть бути причиною тільки злочинності, вони продукують як протиправну, так і правомірну поведінку [30, с. 276].

Тому, розвиток держави демократичного зразка неможливий без ефективної системи протидії кримінальним правопорушенням, де пріоритетом є запобігання кримінальним протиправним діянням [21, с. 156]. На підтвердження цього, М. Шепітько зазначав: «...кримінальна політика надає можливість розглянути більш детально стратегічну протидію кримінальним правопорушенням засобами громадського та державного впливу на системне реформування кримінальної юстиції та її органів на віддалену перспективу» [194, с. 282].

Характерними особливостями організації будь-яких складноорганізованих систем є інтеграція та диференціація, які одночасно передбачають і заперечують одна одну. Диференціація системи, як правило, – показник прогресивної спрямованості розвитку. Але до певного моменту –

доти, поки вона не починає загрожувати цілісності самої системи. Тоді продовження прогресивного розвитку відбувається вже на основі інтеграції сформованих (внаслідок попередньої диференціації) частин. Відповідно, регрес у цей час буде проявлятися в дезінтеграції частин системи, розпаді зв'язків між ними. Зменшується й кількість самих частин, порушується система розподілу їх функцій.

Користь правомірної поведінки для суспільства очевидна. Не викликає сумнівів, що виконання правових приписів і дотримання юридичних заборон сприяє конструктивному розвитку суспільства, виникненню позитивних змін, налагодженню ефективної роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, досягненню консолідації української нації тощо. Поведінку особи можна назвати правомірною, якщо вона відповідає нормам права незалежно від мотивації. Цієї позиції дотримується більшість правознавців. Справді, політика держави, головним чином спрямована на те, щоб знизити рівень небажаної для суспільства протиправної поведінки. Цього намагаються досягти, встановлюючи, наприклад, суворе покарання навіть за незначні проступки. Використовуючи такі методи, державна політика досягає поставленої мети, проте може статися так, що особи дотримуватимуться норм права лише через страх перед покаранням. Утім, досвід минулого свідчить, що така політика не дає високих результатів у боротьбі з правопорушеннями. Більш бажаною для держави є правомірна поведінка, що заснована на визнанні права як вищої цінності, на визнанні громадянами необхідності дотримання норм права у зв'язку з їх корисністю для держави, суспільства, самого громадянина. Саме на це має бути спрямована державна політика [61].

С. Ф. Константинов слушно звертає увагу на методи, що використовує держава для забезпечення правомірної поведінки людини. Критика інквізиційних методів (страх перед покаранням) є обґрунтованою. На наш погляд, також необхідно додати, що гуманістичний інструментарій досягнення суспільно-корисної мети забезпечує майже стовідсоткову гарантію отримання позитивних результатів. Тобто використання органами, що наділені

повноваженнями на реалізацію функцій держави, гуманних засобів сприяє не тільки збільшенню довіри серед населення до влади, а й допомагає щоденно ефективно розв'язувати завдання із розбудови правової держави в Україні. Даний принцип має бути закладений в усі стратегічні програми розвитку країни, а також відобразитися у її пріоритетних напрямках діяльності [79, с. 33].

Маргінальна поведінка особи у суспільному житті виявляється по-різному, а тому може бути класифікована за багатьма ознаками та критеріями.

– позитивна – пов'язана з розвитком правовідносин і формуванням нових необхідних правил поведінки; негативна – має місце у разі протиріччя норм права й інших соціальних норм, тобто встановлені державою правила поведінки не дістають внутрішнього розуміння у свідомості громадян, які відповідно, не хочуть їх дотримуватися;

– індивідуальна – соціально значуща діяльність людини, спрямована на задоволення власних інтересів та амбіцій, що протікає у формі внутрішньоособистісного конфлікту, виражається у нехтуванні правовими дозволами, супроводжується дотриманням правових заборон і є об'єктивно зумовленою; групова – сукупність поведінкових елементів кожного члену певної соціальної групи, яка відзначається деформованим рівнем правової свідомості та низьким рівнем правової культури;

– добровільна та примусова – реалізація норм права за власним бажанням і переконанням або дотримання норм прав через примус (через можливість настання покарання особа відмовляється від протиправної поведінки, тому її поведінка буде кваліфікуватись як різновид правомірної поведінки, а саме – маргінальна поведінка);

– соціальна – характерна для людей, які втратили своє місце у певній групі або ж для груп людей, що втратили певне становище у суспільстві, відчувають соціальну нестабільність, відчуженість тощо; економічна – характерна для осіб, які відчувають нестачу фінансів і способів у задоволенні власних потреб, матеріальна незабезпеченість людини, її оточення; політична – здебільшого характерна для людей, які в процесі своєї політичної кар'єри

враховують, передусім, власні інтереси, а потім, можливо, колись, побажання свого електорату тощо. Маргінальна поведінка особи може спостерігатись у культурній, соціальній, економічній, політичній та інших сферах життєдіяльності українського суспільства. Вона певним чином впливає на криміногенну ситуацію в країні;

– постійна – конфлікт вибору того або іншого варіанта поведінки присутній в особі стабільно; ситуаційна – конкретна життєва ситуація зумовлює формування мотиву маргінальної поведінки особи;

– активна (цілеспрямована ініціативна діяльність громадян, пов'язана з додатковими витратами часу, енергії, а іноді, й матеріальних коштів), пасивна (не використання наданих прав та свобод, тобто уникнення від участі в юридичному житті, бездіяльності у випадках відстоювання власних чи чужих прав, свобод і законних інтересів), звичайна (службова, побутова життєдіяльність особи, що відповідає нормам права; особа виконує свої юридичні обов'язки, вчиняє ті чи інші юридично значущі дії, однак їхня активність не перевищує рівня правових вимог); соціально-схвалена (не являє собою жодної соціальної цінності чи корисності та не тягне, як правило, за собою негативних наслідків, встановлених нормами права).

– особистісно-орієнтована – поведінка, яка сприяє розв'язанню проблем іншої людини (зазвичай, близької), дозволяє задовольнити її потреби; егоїстично-орієнтована – поведінка у формі явного чи прихованого ігнорування інтересів суспільства, яка створює умови для задоволення власних потреб [69].

Підтримуємо Г. Ю. Зубко [61], і вважаємо, що *під маргінальною поведінкою необхідно розуміти такий вид правомірної поведінки, яка зумовлена об'єктивною дійсністю та внутрішньоособистісною конфліктністю, низьким рівнем правової культури та свідомості особи, виражається у нехтуванні загальнолюдськими цінностями та інтересами, враховує лише особистісні потреби, спрямована на виконання правових заборон і обов'язків через небажання нести відповідальність, але в силу*

детермінаційних процесів, зумовлює вчинення кримінальних правопорушень, у тому числі й насильницьких злочинів.

Зазначимо, що характерною особливістю маргінальної поведінки особи є її взаємозв'язок з іншими соціально-корисними фрагментами поведінки людини, які не мають юридичної значущості та не тягнуть за собою юридичних наслідків. Тому, з метою подальшої кваліфікації та розмежування проявів маргінальної поведінки особи, проаналізуємо її склад. Так, С. Капітанська, досліджуючи склад одного з видів правомірної поведінки, а саме – правомірної бездіяльності, виділяє наступні елементи: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивну та об'єктивну сторони [71, с. 80]. Традиційну позицію відносно складу правомірної поведінки висуває О. Скакун, відносячи до її складу також чотири елементи: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивну та об'єктивну сторони [148, с. 25]. Оскільки маргінальна поведінка особи є видом правомірної поведінки, тому саме цю структуру варто використовувати при кримінологічному дослідженні складу маргінальної поведінки. У свою чергу, кримінологічний склад маргінальної поведінки можна охарактеризувати як певна сукупність кримінологічно-значущих ознак поведінки особи, що має свідомо-вольовий характер та характеризується внутрішнім ставленням до свого діяння та наслідків, спрямованої на порушення охоронюваних суспільних відносин, матеріальних та нематеріальних благ і явищ навколишнього середовища, а така кримінальна-протиправна діяльність вважається маргінальною [69].

Як зазначає Г. Ю. Зубко, у галузі правознавства доцільним є виділення таких елементів правомірної поведінки особи: об'єкт; об'єктивна сторона; суб'єкт; суб'єктивна сторона [61, с. 134]. Тому, оскільки маргінальна поведінка особи є видом правомірної поведінки саме цю структуру ми будемо використовувати при дослідженні складу маргінальної поведінки.

Слід зауважити, що відсутність необхідних даних, які характеризують хоча б один із елементів складу, або його звужена чи обмежена характеристика свідчатиме про неповноту визначення змісту та сутності маргінальної

поведінки особи і впливатиме на правильність її юридичної кваліфікації. Якщо в окресленій нами моделі не вистачатиме хоча б одного з елементів, це означатиме, що в цілому відсутній склад, а тому така поведінка особи не може кваліфікуватися як маргінальна [61, с. 134].

З філософської точки зору, «об'єкт» варто визначити як частину об'єктивної дійсності, з якою взаємодіє суб'єкт [17]. Будь-яка поведінка, яка не має у своєму складі об'єкта, була б безглуздою, безпредметною, оскільки будь-який вчинок людини обумовлюється її бажаннями, невдоволеністю дійсним чи майбутнім становищем та навколишнім середовищем. Якщо розглядати об'єкт у контексті зазначеного підходу, то можна вести говорити про об'єкт маргінальної поведінки особи в якості явища навколишнього середовища, на яке спрямовано діяння суб'єкта. Однак необхідно зазначити таку особливість об'єкта маргінальної поведінки особи, як його визначеність правовими нормами, тобто ми маємо пам'ятати, що він перебуває в межах сфери правового регулювання.

Об'єктом права як сукупності норм є суспільні відносини і, у зв'язку з цим, діяння (вольова поведінка) людей, які формують ці відносини. Спричиняючи регулятивний вплив на суспільні відносини, об'єктивне право надає особам певні суб'єктивні права, які характеризуються тими чи іншими предметами (благами), які як предмети суспільних відносин є об'єктами права в суб'єктивному розумінні (об'єктом правовідносин) [69].

Якщо розглядати об'єкт у контексті кримінологічного підходу, то він пов'язаний з навколишнім середовищем, яке впливає на суб'єкта вчинення кримінального правопорушення, а його вчинки, з точки зору кримінального права включають загальний, родовий та безпосередній об'єкти [47]. Така кримінально-правова класифікація може бути використана і під час предмету нашого дослідження. Безпосереднім об'єктом маргінальних вчинків є такі соціальні явища та блага: по-перше, предмети матеріального світу (речі, цінності, предмети, майно тощо); по-друге, продукти духовної творчості (наукові, літературні, мистецькі надбання тощо); по-третє, особисті немайнові

блага (свобода, безпека); по-четверте, діяння уповноважених суб'єктів (наприклад, відповідно до ст. 193 Кодексу України про адміністративні правопорушення органи поліції мають право встановлювати адміністративний нагляд за особами, які звільнились з місць позбавлення волі – об'єктом в цьому випадку буде поведінка піднаглядного); по-п'яте, результати дій (наприклад, виготовлення індивідуальної речі (костюму, сукні тощо) за договором підряду: оцінюється не те, як виконувалась робота, а її результат [17, с. 1140; 123, с. 164; 16, с. 722].

Розглянемо наступний елемент складу маргінальної поведінки особи – об'єктивну сторону, так як дослідження цього елемента надає можливість стверджувати про відмінність маргінальної поведінки від правопорушень. Головна відмінність полягає в тому, що після неї відсутні негативні наслідки, за які настає юридична відповідальність. Зауважимо, що об'єктивна сторона складається з діяння, його наслідків та причинного зв'язку між діянням та наслідками. Перераховані складові за змістом доволі різноманітні. Дія – це активна поведінка особи, бездіяльність – пасивна. У свою чергу, норми права регламентують саме діяння з різним ступенем деталізації. Маргінальна ситуація завжди напружена і може мати вкрай непередбачувані наслідки. У багатьох випадках маргінали можуть бути руйнівниками, бунтівниками, які прагнуть вести боротьбу з навколишньою дійсністю. Боротьба ця, зазвичай, набуває крайніх, аж до злочинних, форм (наприклад, тероризм, різні форми екстремізму тощо). Самі маргінали, які у своїй країні є вихідцями, нерідко асоціюються з тими, кого називають соціальними аутсайдерами [195, с. 182].

Аналіз маргінальної поведінки особи з позиції дослідження її об'єктивної сторони надає можливість стверджувати про відмінність маргінальної поведінки від правопорушень. Головна відмінність полягає в тому, що після неї відсутні негативні наслідки, за які настає юридична відповідальність. Зазначимо, що елементами об'єктивної сторони маргінальної поведінки особи є: діяння, його наслідки та причинний зв'язок між діянням та наслідками. Елементи, що характеризують об'єктивну сторону доволі різноманітні. Це й не

дивно, якщо врахувати величезну кількість норм права, різнобічний характер діянь учасників суспільних відносин, які використовують свої суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки [67].

Наступним елементом юридичного складу маргінальної поведінки є суб'єкт (у теорії кримінального права суб'єктом визнається фізична чи юридична особа, яка є носієм юридичних прав та обов'язків [148, с. 76]), як одноосібний носій цієї поведінки, або група, до яких віднесено фізичних осіб, які у межах норм права здатні вчиняти певні діяння, які характеризуються настанням наслідків. До суб'єктів варто віднести жебраків; безхатченків; засуджених, які звільнилися з установ виконання покарань; безпритульних дітей; осіб, які займаються бродяжництвом, проституцією, а також зловживають алкоголем, наркотичними засобами та інші. На думку А. М. Шульги, групова поведінка реалізується через вчинки членів такої групи [195, с. 139].

Суб'єктивна сторона маргінальної поведінки характеризується діяннями. Діяльність – це специфічна форма активного ставлення до навколишнього світу, зміст якої становить його доцільну зміну й перетворення. Діяльність людини припускає певне протиставлення суб'єкта й об'єкта діяльності: людина протиставляє собі об'єкт діяльності як матеріал, що повинен одержати нову форму і властивості, перетворившись із матеріалу в продукт діяльності. Остання містить у собі мотиви, інтереси, потреби, цілі, які існують між суб'єктом і об'єктом. Тільки їхня взаємозалежна єдність перетворює ці компоненти в діяльність. Вона, на відміну від поведінки, завжди має чітко визначену мету, і ця мета має бути відома навколишнім, інакше буде йтися про поведінку людини. Оскільки кожна людина суцільно індивідуальна, точно встановити її мету не можливо [69].

А. Ф. Зелінський характеризує маргінальну поведінку звернувши увагу на мету та психічну установку. Мета виступає як ідеальне уявлення про наслідки можливих і бажаних дій, умови, способи та результати задоволення потреб. Поведінка людини включає психічне спрямування особи, відношення

до дій та наслідків. Суб'єкт маргінальної поведінки, зазвичай, переслідує певну мету особистісного характеру, яка потім реалізується через настання фізичних, соціальних і правових результатів [54]. Таку ж позицію підтримала А. О. Йосипів [69].

У цьому контексті, варто зупинити увагу на дослідженні Д. Узнадзе, який зазначав що «...у момент прийняття рішення стосовно майбутньої поведінки в особи формується психічний стан готовності діяти, тобто формується установка на дану маргінальну поведінку. Психічна установка як елемент суб'єктивної сторони маргінальної поведінки виступає як готовність діяти певним чином в конкретній ситуації на основі певної потреби...» [174, с. 60; 198].

Як наголошують вчені-філософи, у маргінальному середовищі маргіналізм як необхідність виражений повніше, аніж у маргінальному індивіді. Він непорушний, непохитний, самодостатній і відтворюваний. Його сутнісна необхідність полягає в тому, що він реалізує себе завжди. Це відбувається, безумовно, тому, що маргіналізм є обов'язковим результатом диференціації індивідів, малих і великих соціальних груп в ієрархії суспільства. З тією ж необхідністю, з якої суспільство породжує маргіналізм, маргіналізм реалізує себе доступними йому засобами і способами в самому суспільстві. Як суспільне явище, маргінальний синдром має у своєму розпорядженні комплекс всіх без винятку умов, які в силу обставин породжують злочинність. Це – закономірність. Якщо в якомусь типі маргінального середовища бракує компонентів для виникнення злочинів, воно запозичує відсутнє в інших родинних типах все того ж маргінального середовища. Первинне сполучення маргінальних ознак, немов магніт, притягує до себе родинні маргінальні ознаки. Маргінальне середовище може бути кримінальним як спонтанно, так і цілеспрямовано. Якась його частина спеціалізується на злочинності і цим живе. Ці професіонали набирають помічників замість вибулих, навчають молодих, створюють кримінальні групи. Непрофесійна злочинність народжується в маргінальному середовищі

спонтанно. Вона виникає без сторонніх зовнішніх впливів, тому що викликана внутрішніми причинами. У маргінальному середовищі - маса людей, що не мають гідного одягу, необхідних предметів побуту і побутової техніки, якими переповнений інший, немаргінальний, світ. Тому потяг до справедливого з їх точки зору перерозподілу завжди штовхає цих людей на майнові злочини [186].

Поява нових явищ, процесів спричиняє зміна поглядів на те, що є суспільно шкідливим. Крім того, нові, неурегульовані відносини багато членів суспільства можуть розглядати як негативні, хоча вони й зумовлені соціальним розвитком. Тому як правопорушення необхідно розглядати суспільно небезпечне, винне, протиправне діяння, що наносить шкоду особі, власності, державі або суспільству в цілому. З даної точки зору вчинки громадян будуть оцінюватися залежно від того, наносять або чи можуть вони завдати шкоди суспільно важливим інститутам. У них знаходять своє відбиття погляди суб'єкта на соціальні зв'язки й інститути суспільства. У випадку якщо вони мають ознаки протиправності, винності, суспільній небезпеці, можна говорити про те, що особа намагається злочинним способом задовольнити свої потреби.

Кримінологами був складений причинний ланцюжок, що є основою механізму всякого поведінки: потреби й інтереси особи - мотиви - вибір мети й засобів її досягнення - оцінка ситуації - ухвалення рішення - вчинок. Механізм злочинної поведінки відрізняється від правомірної тим, що в одному або декількох ланках згаданого ланцюжка присутня деформація. Виявилось, що існують чотири типових варіанти такої деформації: 1) перекручені потреби й інтереси суб'єкта; 2) нормальні потреби й інтереси приходять у конфлікт із наявними в суб'єкта можливостями для їх законного задоволення; 3) деформація ціннісних орієнтації суб'єкта. Такий механізм властивий поведінню багатьох злочинців-рецидивістів, а також коли особистість глибоко деформована, неузгоджена з найближчим соціальним оточенням, має дезадаптацію. Аналогічний механізм діє й при незначних порушеннях різного роду адміністративних і суспільних правил; 4) деформація на етапі ухвалення рішення [141].

Таким чином, не можна заперечувати взаємозв'язок правопорушень із об'єктивними деформаційними процесами в житті суспільства, що виражається у впливі на свідомість громадян, при якому відбувається деформація ціннісних орієнтації суб'єкта у бік їх індивідуалізації. Відсутність законних способів здійснення людиною прав і свобод сприяє використанню незаконних можливостей задоволення потреб. Саме на підставі негативних обставин навколишньої дійсності відбувається руйнування одного або декількох елементів причинного ланцюжка механізму правомірної поведінки, що і є причиною появи протиправної поведінки [69].

Отже, варто констатувати, що маргіналізація суспільства є небезпечним процесом, що спричиняє появу широкого спектру глобальних загроз, впливає на криміногенну ситуацію в країні та проявляється у маргінальній поведінці. Остання може розглядатись як стан кризи, яку переживає індивід під впливом середовища, виражається у зміні стилю його життя та призводить до десоціалізації та вчинення правопорушення. Маргіналізаційні процеси, що розгорнулися останнім часом в українському суспільстві, значно вплинули на криміногенну ситуацію в країні.

Маргінальна поведінка особи є складною за своєю структурою і характеризується як перехідна (гранична) між правомірною та протиправною. Для того, щоб характеризувати поведінку як маргінальну та здійснювати до неї заходи запобігання, з метою вчинення протиправних дій, необхідно дотримуватись вимог процесу юридичної кваліфікації маргінальної поведінки особи, а саме з'ясувати наявність її складових елементів: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони. Модель такого складу являє собою інформаційно-пізнавальною категорією, що є перехідною (граничною) між правомірною та протиправною поведінкою, інструментарієм, продуктом мислення, за допомогою якого здійснюється кримінологічна оцінка поведінки людини. Така конструкція дозволяє в повному обсязі, комплексно, з'ясувати і проаналізувати структуру маргінальної поведінки особи, яка живе одночасно начебто у двох світах, не адаптувавшись до жодного з них, характеризується

низьким рівнем правової культури та відсутністю необхідної поваги до права зі своєю правовою та психологічною установками. У індивіда здійснюється внутрішньоособистісний конфлікт, який полягає в тому, що наявні цінності, знання та почуття до правової дійсності не збігаються із суспільними чи державними, тобто наявне небажання пізнати не тільки правову дійсність навколо себе, а й те, що гарантовано їй державою для задоволення особистих потреб. Тому суспільні цінності ігноруються власними амбіціями та інтересами, а дотримання правових заборон здійснюється лише через страх перед покаранням. У суб'єкта наявна потенційна готовність стати на шлях антисоціальної поведінки, підвищена агресія, соціальна апатія тощо.

Висновки до розділу 1

1. Інтенсифікація суспільних процесів охоплює інтереси усіх груп населення зумовлюючи маргіналізацію (бідність, безробіття, жебрацтво, алкоголізм, наркоманія тощо). Такі негативні тенденції, особливо в умовах воєнного стану, потребують поглибленого теоретико-правового вивчення та пошуку дієвих механізмів вирішення пов'язаних з таким явищем проблем.

Генеza наукових досліджень проблем маргінальності та маргіналізації населення в Україні варто розподілити на такі етапи: I-й) початок дослідження маргіналізаційних процесів населення як культурного явища, вивчення феномену особи-маргінала, основа вивчення – культурний конфлікт (кінець XIX – поч. XX ст. – видатні європейські вчені, які започаткували та заклали основу вивчення маргінальності: Г. Зіммель, Дж. Ройс, Г. Мюнстерберг та ін.); II-й) розвиток ідеї маргінальності в контексті переміщення громадян з однієї соціальної групи в іншу, практичні дослідження у роботах представників урбан-соціології американської та західноєвропейської кримінологічних наукових шкіл (1920 р – 1991 р – М. Гольдберг, Р. Парк, Е. Стоунквіст); III-й) – надання кримінологічної характеристики маргінальності в Україні,

дослідження особи-маргінала, встановлення причин та умов маргіналізації населення (1991 р. – по т.ч: В. М. Волосевич, Ю. Ю. Бродецька, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, Г. А. Зубко, В. Г. Писарєв, Ю. М. Стрелковська, М. О. Черниш та ін.).

2. Маргінальність – це стан кризи, пережитий індивідом під впливом навколишнього оточення, що виражається в такій зміні способу життя, цілей і спрямованості особи, яка приводить до її десоціалізації й конфлікту із суспільством. Маргінальну поведінку варто відносити до правомірної, адже переважно маргінали у своїй діяльності дотримуються законодавства, проте з певних, «своїх» мотивів.

3. У науковій літературі виділяють американську та європейську традицію трактування поняття «маргінальність». Перша спрямована на вивчення «культурного конфлікту», який зумовлений переходом особи із однієї спільноти в іншу з протилежними поглядами, традиціями, звичаями, субкультурою, поглядами й стилем життя. Друга зосереджує увагу на вивченні соціальної маргінальності, її об'єктивності, визначенні причин та умов як негативного явища, тобто аналіз маргінальності та соціальної структури соціуму в певний період розвитку. Переосмислення маргінальності в контексті сучасної ситуації в Україні дало підстави виділити два рівні поняття маргінальності: по-перше – як проєкцію загальної маргінальної ситуації, характерної для українського суспільства в умовах воєнного стану та окремих соціальних груп; по-друге – перебування особи в маргінальному статусі, що зумовлений життєвими обставинами.

4. Під правовою маргінальністю варто розуміти нормативно-правову деформацію особи, що зумовлює негативне її ставлення до чинного права, правових явищ, порушення норм права, вчинення протиправних діянь (особа вступає у правовий конфлікт з цінностями системи соціального регулювання).

5. Прискорення процесу європейської інтеграції України потребує впровадження у правоохоронну практику визнаних світовим співтовариством стандартів захисту прав і свобод людини. У той же час, за роки економічної

кризи та військових дій процес маргіналізації набув масового, широкомасштабного прояву. Констатовано, що маргіналізація суспільства є небезпечним процесом, що спричиняє появу широкого спектру глобальних загроз. До того ж маргінальна поведінка значним чином впливає на криміногенну ситуацію в країні та може розглядатись як стан кризи, яку переживає індивід під впливом середовища, що його оточує та виражається у такій зміні стилю життя особи, яка може привести до її десоціалізації та вчинення насильницького злочину.

РОЗДІЛ 2

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ МАРГІНАЛЬНИМИ ГРУПАМИ В УКРАЇНІ

2.1. Стан та тенденції насильницьких злочинів, що вчиняються маргінальними групами

Насильницька злочинність є найбільш небезпечним видом злочинності. Цей вид злочинів вчиняється в різних сферах життєдіяльності нашого суспільства. Тому використання кримінологією специфічного міждисциплінарного зрізу даних, які, в умовах сьогодення, дає змогу зрозуміти, описати, пояснити, спрогнозувати та запобігти насильницькій протиправній поведінці, у тому числі й маргінальній.

Проблеми злочинності низка авторів розробляють в межах традиційного, сумарно-статистичного (соціально-статистичного) напрямку, який продовжує і розвиває уявлення про злочинність, як про відносно масове, історично мінливе, соціальне явище, що представляє собою сукупність кримінальних правопорушень, учинених на певній території і в певний проміжок часу (І. К. Туркевич [173], О. М. Литвак [103], О. Г. Фролова [175], О. Г. Кулик [99] та ін.). Інші розглядають злочинність як кримінальну протиправну активність частини членів суспільства (теорія кримінальної активності) (А. П. Закалюк [51]), або як форму соціальної адаптації (Н. В. Сметаніна [26]) [166].

На думку В. І. Шакуна, злочинність – це сукупність проявів небезпечної, протиправної поведінки, яку заборонено під загрозою кримінально-правового покарання. Виділяючи за допомогою кримінального закону ту масу різноманітних актів людської поведінки, які відбуваються у певній державі чи регіоні за певний проміжок часу та які оцінюються як злочинні, водночас

визначається злочинність загалом та позначаються її основні характеристики. Для конкретизації останніх, суттєве значення має дослідження еволюції злочинності та її географії [191, с. 158].

На думку Д. М. Тичини, злочинність зумовлюється соціальними явищами і процесами, проявляється в масштабі всього суспільства, найповніше виявляє себе через масу кримінальних правопорушень Головною, найбільш суттєвою ознакою злочинності є сукупність кримінальних протиправних діянь, їх повторюваність. Злочинність як соціальне явище, містить низку рис і ознак, яких немає в окремій антисуспільній поведінці, зокрема у кримінальному правопорушенні, як індивідуальному акті поведінки й формі прояву злочинності [166].

Злочинність є вкрай неоднорідним явищем. Діяння, які вона об'єднує, є схожими тільки за двома загальними ознаками: створюють небезпеку для суспільства й відповідальність за їх учинення передбачена кримінальним законом. У всьому іншому вони дуже різноманітні й суттєво відрізняються одне від одного, що зумовлює необхідність виокремлення різних видів злочинності. Критерії цього виділення можуть бути різними і, відповідно, існують різні класифікації кримінальних правопорушень. Але всі вони важливі для кримінологічної характеристики кримінальних правопорушень.

Кримінологічна характеристика має вузький та розширений зміст. У вузькому розумінні за її допомогою розкриваються кількісні та якісні показники злочинності, основними з яких є рівень, структура та динаміка. У словнику кримінологічних і статистичних термінів зазначається, що кримінологічна характеристика злочинності – це сукупність статистично виражених ознак злочинності, окремих її видів та рис, які використовуються для наукового аналізу [152]. У цьому аспекті О. М. Джужа та Є. М. Моїсєєв у стислому словнику кримінологічних термінів зазначають, що під кримінологічною характеристикою розуміється опис ознак, закономірностей, факторів, наслідків злочинності або окремих її видів, а також рис особистостей злочинців (окремих їх типів) [44, с. 22].

Однак, на сьогодні у кримінологічній літературі усталеною є думка, що кримінологічна характеристика – це визначення стану злочинності та кримінологічно-значущих явищ і процесів, що пов'язані з нею; комплексне поняття, що охоплює поширеність відповідної протиправної поведінки, її різновидів, типові способи вчинення злочинних посягань, їх мотивацію, місце та час учинення, а також особливості особистості суб'єктів злочинів [55, с. 153].

Під кримінологічною характеристикою кримінального правопорушення (правопорушень), А. П. Закалюк розуміє сукупність даних (достатню інформацію) про конкретне кримінальне правопорушення або певний вид правопорушень, що необхідна для його запобігання та попередження вчиненню нових кримінальних правопорушень [51]; О. М. Джужа – становить сукупність певних відомостей про визначений злочин або їхню групу, що використовується для протидії їм [142]; В. С. Батиргарєєва – повинна передбачати тільки ті параметри злочинності, які є на момент вивчення, без включення активного попереджувального впливу на них з боку суспільства, держави, інших суб'єктів, а саме: кількісно-якісні показники, істотні риси і властивості особистості злочинця і потерпілого від злочину, а також причини і умови злочинних проявів, тобто кримінологічна характеристика повинна обмежуватися констатацією лише початкових даних про злочинність [12, с. 7]; І. М. Даньшин – охоплює рівень, коефіцієнти, структуру та динаміку злочинів, опис особистості тих, хто їх вчиняє, мотиви й цілі їх злочинної поведінки [88, с. 8-9]; В. В. Василевич – становить сукупність певних відомостей про визначений злочин або їхню групу, що використовується для протидії їм. Розуміння такого явища, як кримінологічна характеристика, прямо ґрунтується на визначенні його змісту, набору тих кримінологічно значущих ознак, що включається до неї [142].

Кримінологічна характеристика передбачає виявлення системи ознак конкретного кримінального правопорушення, а саме всіх властивостей, закономірностей, факторів і наслідків правопорушення (окремого його виду), а

також властивостей особистості злочинця (окремого її типу) Акцентуємо увагу на тому, що кримінологічна характеристика, так само як і розроблення комплексу заходів з профілактики кримінальних правопорушень, виступає однією зі складових цілісної системи запобігання кримінальним правопорушенням. У такий спосіб розуміння цього явища, як кримінологічна характеристика, прямо ґрунтується на визначенні його змісту, набору тих кримінологічно значущих ознак, що включається до кримінологічної характеристики [93].

На думку В. І. Тимошенко та В. І. Шакуна, конкретний зміст кримінологічної характеристики розкривається шляхом виявлення ознак, що становлять у своїй сукупності та взаємозв'язку її структуру. Зазвичай виділяють три складові кримінологічної характеристики: кримінологічно значущі ознаки кримінального правопорушення; дані, що всебічно пояснюють кримінологічну ситуацію учинення кримінальних правопорушень такого виду; ознаки, що визначають специфіку діяльності з попередження кримінальних правопорушень [164, С. 151-152].

За характером проявів і своєю сутністю елементи кримінологічної характеристики поділяються на суб'єктивні (властивості особистості злочинця; мотив і мета кримінального правопорушення; властивості особистості потерпілого), об'єктивні (статистика кримінальних правопорушень; відомості про соціальні умови кримінального правопорушення (суспільно-політична та соціально-економічна ситуація; час; місце; соціальне середовище та ін.) та комплексні, які поєднують ознаки перших двох категорій (причини кримінальних правопорушень; наслідки кримінальних правопорушень; механізм злочинного прояву; обставини, що сприяють кримінальним правопорушенням) [84].

Щодо категорії стану як елемента кримінологічної характеристики, важливо відзначити, що у філософському значенні така категорія трактується як сукупність ознак і суттєвих якостей явища. Проте, серед кримінологів не існує єдиного підходу щодо обсягу цього поняття. На початковому етапі

формування категоріально-понятійного апарату кримінологічної науки під станом злочинності розумілася кількість злочинів і осіб, які їх учинили, на певній території [28, с. 54]. Згодом таке визначення зазнало критики у зв'язку з фактичним збігом за обсягом із поняттям рівня злочинності, що стало підставами піддавати сумніву доцільність його використання при статистичній характеристиці злочинності [166]. На схвалення й підтримку заслуговує думка вітчизняних учених, які визначають, що стан злочинності характеризують кількісні і якісні показники, зокрема, рівень, коефіцієнт, ціна, структура, географія, динаміка [92, с. 44–45]. Водночас слушним є зауваження Б. М. Головкина, згідно з яким «коефіцієнти – це складова частина (показник) рівня окремого виду злочинів у відносних величинах, а тому вони повністю охоплюються цим поняттям і не потребують окремого розгляду» [31, с. 14].

Характеристика й розуміння суті злочинності, обставин, що її детермінують будуть неповними без вивчення і розгляду негативних соціальних явищ та їх впливу на кількісно-якісні показники злочинності. Отже, дослідження стану та тенденцій насильницьких злочинів, що вчиняються маргінальними групами в Україні передбачає отримання всебічної та об'єктивної інформації про рівень, структуру та динаміку таких кримінальних правопорушень. Такі кримінологічні знання необхідні для розроблення та впровадження заходів запобігання таким злочинам.

Розглядаючи дану проблему, необхідно зупинити увагу на визначенні «негативних соціальних явищ». Девіантна поведінка, завжди пов'язана з будь-якою невідповідністю людської поведінки, поступків, дій, виду діяльності, що розповсюджена у суспільстві чи його групах. Це може бути не тільки порушення формальних (правових) чи неформальних (мораль, звичаї, традиції, мода) норм, але і «девіантний» спосіб життя, «девіантний» стиль поведінки, що не відповідають загальноприйнятим у даному суспільстві чи певній групі нормам або звичаям [142].

Слід зазначити, що серед науковців існує чимало думок з цього приводу. Так, деякі з них відмічають, що негативні соціальні явища – це порушення

моральних, юридичних норм, які встановлені суспільством і державою. Ці явища досить різноманітні, але головна їх ознака, що їх об'єднує – сприяння існуванню злочинності. Антисупільна поведінка має велике поширення, тому, що це пов'язано з вчиненням правопорушень (кримінальних, адміністративних, цивільних тощо), порушенням приписів (кодексів поведінки, уставів), аморальними проступками [88].

Професор О. М. Джужа під «фоновими» явищами розуміє сукупність аморальних проявів, що суперечать загальноприйнятим нормам поведінки, і які органічно взаємопов'язані зі злочинністю, оскільки детермінують одне одного і тягнуть за собою соціальну деградацію особи (а зрештою – і всього суспільства) [96].

Виникнення й існування «фонових» явищ тісно пов'язаний з існуванням самої злочинності. Суспільна небезпечність «фонових» явищ полягає в тому, що: ведення паразитичного способу життя вимагає певних коштів, що найлегше здобути злочинним шляхом, так звана маргінальність (умисне ухилення від соціально корисної діяльності, бродяжництво, жебрацтво, азартні ігри, як засіб існування); аморальність призводить до підвищеного ризику стати жертвою злочину, тобто до підвищеного ступеня віктимності; стан наркотичного чи алкогольного сп'яніння послаблює самоконтроль особи, що полегшує вчинення злочину. У попередньому підрозділі до категорії відчужених та соціально неадаптованих були віднесені мігранти, особи без постійного місця проживання, жебраки, волоцюги, повії, алкоголіки, наркомани, безробітні, безпритульні та бездоглядні діти та ін. За такою класифікацією надамо кримінологічну характеристику насильницьких злочинів, що вчиняються такими особами.

Особи, які цим займаються, вчиняють крадіжки, грабежі, розбої з метою отримати кошти на своє паразитичне існування. Подібне можна сказати й про мігрантів (у тому числі нелегальних), осіб, які «гастролюють» країною і шукають так званий «легкий» заробіток. Для отримання «швидких» грошей зазначені особи вдаються до вчинення різних видів злочинів – від відносно

легких до тяжких. Про взаємозв'язок зазначених «фонових» явищ і злочинності яскраво свідчать дані кримінальної статистики. На фоні негативних тенденцій, стан алкогольного або наркотичного сп'яніння не відіграє ролі стримуючих факторів, а навпаки, послаблює волю особи від утримання вчинити суспільно небезпечні дії, зокрема, насильницькі злочини (під дією алкогольного сп'яніння вчиняється близько 60 % усіх насильницьких злочинів, а у стані наркотичної ейфорії – 49 %). [88].

У сучасній науці існують різні класифікації насильницьких злочинів, створені на різних підставах, зокрема до насильницьких злочинів окремі вчені відносять злочини проти:

1) життя: навмисне вбивство; убивство матір'ю новонародженої дитини; убивство, вчинене в стані афекту; убивство при перевищенні меж необхідної оборони або при перевищенні заходів, необхідних для затримання особи, що вчинила злочин; заподіяння смерті з необережності; доведення до самогубства;

2) здоров'я людини: навмисне спричинення тяжкої шкоди здоров'ю в стані афекту; спричинення тяжкої або середньої важкості шкоди здоров'ю при перевищенні меж необхідної оборони; навмисне спричинення легкої шкоди здоров'ю, побой; мордування; спричинення тяжкої або середньої важкості шкоди здоров'ю з необережності; погроза вбивством або спричиненням тяжкої шкоди здоров'ю; примушування до вилучення органів людини для трансплантації; 3) волі, честі та гідності особи: викрадення людини; незаконне позбавлення волі; незаконне поміщення в психіатричний стаціонар. Їх вчинення поєднане з насильством, але, як правило, у цих випадках насильство застосовується як засіб досягнення якоїсь матеріальної мети (заволодіння власністю тощо); 4) статевої недоторканості та статевої свободи: зґвалтування, насильницькі дії сексуального характеру; примушування до дій сексуального характеру [43; 177].

А. Ф. Зелінський виділяє п'ять основних груп агресивних злочинів, до яких відносить: 1) навмисні посягання на життя, здоров'я, честь та гідність; 2) злочини проти держави, громадської безпеки, громадського порядку та

порядку управління; 3) незаконні дії службових осіб при виконанні ними своїх службових обов'язків; 4) насильницькі статеві злочини; 5) вандалізм - загальне поняття, яке охоплює всі форми знищення або пошкодження матеріальних та культурних цінностей, а також об'єктів природи [54, с. 172].

О. М. Храмцов насильницькі злочини поділяє на такі групи: 1. Злочини проти життя та здоров'я, волі, честі та гідності навмисні вбивства: просте, при обтяжуючих, при пом'якшуючих обставинах; доведення до самогубства; умисне нанесення тілесних ушкоджень різного ступеня важкості, в тому числі й при пом'якшуючих обставинах, погроза вбивством, погроза знищення майна загально-небезпечним способом, побої і мордування, катування, незаконне позбавлення волі або викрадення людини, захоплення заручників, незаконне поміщення у психіатричний заклад; 2. Корисливо-насильницькі злочини: насильницький грабіж; розбій; вимагання; бандитизм; 3. Насильницькі злочини, які посягають на державу, громадську безпеку, громадський порядок і порядок управління: тероризм; диверсія; напад на об'єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для населення; погроза вчинити викрадення або використати радіоактивні матеріали; злісне хуліганство; 4. Насильницькі злочини проти представників влади, інших службових осіб та осіб, які виконують свої професійні обов'язки: примушування працівника транспорту до невиконання своїх службових обов'язків; посягання на життя державного чи громадського діяча; опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві; погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу; погроза або насильство щодо державного чи громадського діяча; посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця; погроза або насильство щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок; погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного; посягання на життя судді, народного засідателя чи

присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя; дії, що дезорганізують роботу виправних установ; погроза або насильство щодо захисника чи представника особи; посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги; деякі військові злочини, які пов'язані із застосуванням фізичного або психічного насильства до військових службових осіб; 5. Насильницькі злочини представників влади або інших службових осіб: перевищення влади або службових повноважень, що супроводжується насильством; катування, що вчинене працівниками правоохоронних органів; примушування давати показання; перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень; 6. Насильницькі статеві злочини: зґвалтування; насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом; примушування до вступу в статевий зв'язок [177; 196].

А. Ф. Зелінський виділяє п'ять основних груп агресивних злочинів, до яких відносить: 1) навмисні посягання на життя, здоров'я, честь та гідність; 2) злочини проти держави, громадської безпеки, громадського порядку та порядку управління; 3) незаконні дії службових осіб при виконанні ними своїх службових обов'язків; 4) насильницькі статеві злочини; 5) вандалізм - загальне поняття, яке охоплює всі форми знищення або пошкодження матеріальних та культурних цінностей, а також об'єктів природи [54, с. 172].

Сьогодні, в Україні відсутня окрема статистична звітність про вчинення кримінальних правопорушень маргінальними групами. Як зазначає О. М. Ігнатов, одна з головних проблем, що мають місце сьогодні на шляху дослідження злочинності, – це обмеженість статистичної інформації, яка пов'язана з об'єктивними та суб'єктивними факторами. Об'єктивно далеко не усі прояви феномена злочинності фіксуються на статистичному рівні. Ті ж з них, що підлягають фіксації, перш за все, окремі злочини, попадають до статистичного обліку далеко не в повному обсязі. І на це є об'єктивна причина – латентність соціальних явищ. З іншого боку значно звужують можливість статистичного відображення злочинності як явища вади самої методики

статистичних спостережень та фіксації відповідної інформації, пов'язані як із високим рівнем узагальнення інформації, так й з організаційно-структурними недоліками самих форм статистичної звітності. Обмежений характер доступних відомчих форм статистичної звітності, недостатність наявної в них інформації для об'єктивного аналізу тих або інших аспектів злочинності обумовлюють необхідність проведення відповідних прикладних емпіричних досліджень (вибіркові дослідження первинних джерел статистичної інформації про злочинність, в першу чергу, кримінальних справ (кримінальних проваджень), соціологічні опитування осіб, які вчинили злочини (кримінальні правопорушення), населення тощо) [63].

У зв'язку із зазначеним для досягнення цілей дослідження будемо виокремлювати статистичні дані, що стосуються насильницької злочинності, відповідно до структури КК України. На основі проведено аналізу кримінальних проваджень та вивчення офіційної статистичної звітності встановлено, що до насильницьких злочинів, що вчиняються маргіналами варто віднести злочини:

- 1) проти життя (вбивство та його кваліфікуючі ознаки (ст. 115–119 КК України);
- 2) проти здоров'я (нанесення тілесних ушкоджень (ст. 121–126-1 КК України);
- 3) проти статевої свободи та недоторканості (ст. 152–156-1 КК України);
- 4) корисливо-насильницькі (ст. 186, 187, 189, 257 КК України);
- 5) проти громадського порядку (ст. 296 КК України).

Такі насильницькі злочини у 87 % випадках вчиняються маргіналами.

Запобігання та викорінення негативних соціальних явищ є справою не тільки правоохоронних, а й інших органів держави, пересічних її громадян та суспільства загалом. Тож перейдемо до розгляду окремих видів негативних соціальних явищ, пов'язаних із злочинністю.

У 2022–2023 р. відбулися суттєві зміни у структурі кримінальних правопорушень за ступенем тяжкості. Помітно збільшилася кількість тяжких

злочинів і дуже суттєво – особливо тяжких. Кількість особливо тяжких злочинів зростає у 8,7 разів і склала 105 559 (2021 р.: -8,3 %). Кількість тяжких злочинів збільшилася до 125 656 (+12,2 %) (2021 р.: -10,6 %) [134; 138; 85; 86].

Сплеск особливо тяжких і тяжких злочинів у 2022 р. став наслідком різкого зростання кількості військових злочинів і злочинів, пов'язаних з війною, абсолютна більшість яких належать до посягань цих ступенів тяжкості. Помітне зменшення кількості нетяжких злочинів та кримінальних проступків відбулося на тлі значного зростання обсягу зовнішньої міграції населення, підсилення контрольної-наглядової діяльності органів поліції в умовах воєнного стану (комендантська година, блокпости на дорогах тощо), обмеження соціальної мобільності населення, особливо осіб молодого віку.

Кількість кримінальних правопорушень, вчинених *особами, які раніше вчиняли злочини*, у 2014 р. зростає незначно й дорівнювала 63 746 (+1,8 %), наступні два роки скоротилася до 50 510 (-20,8 %), після сплеску в 2017 р. до 66 501 (+31,7 %) у наступні роки постійно скорочувалася, особливо інтенсивно у 2022 р., в якому було зафіксовано 26 465 таких діянь, що менше показника 2017 р. у 2,5 разів, а показника попереднього року – на 43,3 %. Частка цих посягань серед усіх, провадження за якими направлено до суду, зростає з 29,5 % у 2013 р. до 37,4 % у 2018 р., а в наступні роки постійно зменшувалася й у 2022 р. дорівнювала 23,0 %.

Кількість кримінальних правопорушень, вчинених *групою осіб*, у 2013–2016 рр. щороку коливалася, у 2017 р. зростає порівняно з попереднім роком на 13,1 % і становила 11 312. У наступні два роки вона суттєво зменшилася до 7 836 (-30,7 %), у 2020 р. – зростає на 14,5 % до 8 976, наступного року залишилася практично незмінною (-2,4 %), а в 2022 р. знизилася на 43,5 % й дорівнювала 4 947. Частка таких посягань серед усіх розслідуваних кримінальних правопорушень протягом 2017–2021 рр. перебувала на рівні 5–6 %, а у 2022 р. зменшилася до 4,3 %.

Кількість кримінальних правопорушень, вчинених *у стані алкогольного сп'яніння*, постійно скорочувалася. Кількість таких діянь зменшилася з 30 018

до 5 445, тобто у 5,5 раза за цей час та на 32,5 % порівняно з показником 2021 р. Відповідно, суттєво зменшився відсоток таких діянь серед усіх кримінальних правопорушень, закінчених розслідуванням, – з 14,1 % у 2013 р. до 4,7 % у 2022 р.

Кількість кримінальних правопорушень, вчинених *неповнолітніми або з їх участю*, впродовж 2014–2016 рр. знизилася з 8 781 до 5 230, у 2017 р. збільшилася до 5 608 (+7,2 %), а в наступні роки постійно скорочувалася й у 2022 р. дорівнювала 1 824 (зниження в 3,1 раза до рівня 2017 р. та на 43,8 % до торішнього показника). Унаслідок такої динаміки частка цих діянь серед усіх, кримінальні провадження щодо яких закінчені розслідуванням, зменшилася за ці роки з 4,1 % до 1,6 %.

У 2014–2017 рр. кількість кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи постійно зменшувалася. Якщо в 2013 р. їх було зареєстровано 71 749, то у 2017 р. – 38 274, тобто у 1,9 раза менше. У наступні два роки число кримінальних правопорушень цієї спрямованості незначно збільшилося до 41 101 у 2019 р. (+7,4 % до рівня 2017 р.). У 2020–2021 рр. воно зменшилося на 18,1 % до 33 657. У 2022 р. відбулося значне зростання кількості цих кримінальних правопорушень (+28,4 %), в результаті якого вона дорівнювала 43 199. Незважаючи на суттєве збільшення в останньому році, за весь період проведення аналізу кількість посягань проти життя та здоров'я особи скоротилася в 1,7 раза.

Частка посягань цієї спрямованості серед усіх облікованих кримінальних правопорушень спочатку зменшилася з 12,7 % у 2013 р. до 7,3 % у 2017 р., а в наступні роки зросла до 11,9 % у 2022 р. Протягом розглядуваного періоду посягання проти життя та здоров'я особи були другою за поширеністю групою кримінальних правопорушень після кримінальних діянь проти власності, але в останньому році перемістилися на третє місце вслід за кримінальними правопорушеннями проти миру, безпеки людства та міжнародного порядку.

У 2022 р. було зареєстровано 28 525 злочинів, спрямованих проти життя та здоров'я особи, що складає 66,0 % від усіх кримінальних правопорушень

цієї категорії та 14 674 *кримінальних проступків* (34,0 %). Слід зауважити, що минулого року вони розподілялися інакше: більшість (62,9 %) становили проступки, а злочинів, відповідно, було менше (37,1 %).

Після значного зростання у 2,4 раза з 2 042 до 4 920 у 2014 р. кількість *очевидних умисних вбивств* постійно зменшувалася, але дедалі повільнішими темпами. У 2015 р. відбулося зниження на 34,4 %, 2016 р. – на 43,5 %, 2017 р. – на 10,5 % – 1 633 факти. У наступні роки темп зниження становив близько 5 % та в 2021 р. було зареєстровано 1 305 таких діянь, що в 3,8 раза нижче за рівень 2014 р. У 2022 р. сталося зростання кількості очевидних умисних вбивств у 4 рази – 5 264. Упродовж аналізованого періоду очевидні умисні вбивства становили в середньому третину всіх фактів смерті та зникнення безвісти. В окремі роки цей показник збільшувався (2014 р.: 42,7 %; 2015 р.: 39,0 %; 2021 р.: 40,1 %), а в інші зменшувався (2018 р.: 27,6 %; 2019 р.: 26,8 %; 2022 р.: 23,8 %).

Так, продовжилася тенденція до скорочення кількості умисних *тяжких тілесних ушкоджень* (ст. 121 КК України), що триває з 2015 р. (середня частка 4,7 %). У 2014 р. їх число збільшилося з 3 026 до 3 132 (+3,5), а наступними роками постійно знижувалося й у 2022 р. було зареєстровано 1 502 таких діяння, що менше показника попереднього року на 6,2 % та в 2,1 раза нижче за рівень 2014 р. Схожою була й динаміка зазначених *діянь, що спричинили смерть потерпілого* (ч. 2 ст. 121 КК України). Їх кількість скоротилася у 1,9 раза з 796 у 2013 р. до 412 випадків (-14,5 % до торішнього показника).

Кількість *тілесних ушкоджень середньої тяжкості* (ст. 122 КК України) у 2014–2019 рр. переважно знижувалася. За вказані роки їх кількість зменшилася з 5 402 до 2 804 випадків (в 1,9 раза). У 2020 р. вона збільшилася на 15,8 % до 3 248, але наступного року відновилося тенденція до зменшення, спочатку на 2,6 % до 3 162 у 2021 р. , а в 2022 р. – вже на 36,1 % до 2 019. Відсоток зазначених діянь у 2013–2021 рр. коливався на рівні 7-9 %, а в останньому році знизився до 4,7 %.

Умисні легкі тілесні ушкодження (ст. 125 КК України) з 2013 р. були найбільш поширеним видом кримінальних правопорушень проти життя і здоров'я особи. Тенденції динаміки інших щодо поширених кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи є такі:

побої і мордування (ст. 126 КК України) – їх кількість у 2014–2017 рр. зменшилася з 3 001 до 815 (у 3,7 раза), у наступні два роки вона істотно збільшилася (+62,0 % та +25,8 %) і становила 1 661, 2020–2022 р. – знову зменшилася до 1 011 (-39,1 %);

погроза вбивством (ст. 129 КК України) – динаміка цих діянь була такою самою, як випадків побоїв і мордування – упродовж 2014–2017 рр. значне зменшення з 1 714 до 926 (в 1,9 раза), у 2018–2019 рр. зростання до 1 248 (+34,8 %) і скорочення у 2020–2022 рр. до 427 (-65,8 %); *необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження* (ст. 128 КК України) – їх число упродовж розглядуваного періоду не зазнавало значних коливань, у 2014–2015 рр. воно зменшилося з 911 до 747 (-18,0 %), наступні чотири роки зросло до 933 (+24,9 % за цей проміжок часу) й у 2020–2022 рр. знизилося до 545 (-41,6 %);

неналежне виконання професійних обов'язків медичними або фармацевтичними працівниками (ст. 140 КК України) – кількість діянь цього виду після зниження у 2014 р. з 656 до 436 (-33,5 %) у наступні три роки зростає до 725 випадків у 2017 р. (+66,3 %), 2018–2020 рр. перебувала на одному рівні, а у 2021–2022 рр. зменшилася до 327 випадків (-50,0 %);

доведення до самогубства (ст. 120 КК України) – простежується спочатку зменшення з 250 у 2013 р. до 86 у 2015 р., у 2016 р. було зареєстровано 133 таких посягань, наступні три роки також повільне зниження й у 2019 р. – 109. У 2020 р. кількість скоротилася до 61, у 2021 р. – збільшилася до 113 та в 2022 р. знову знизилася до 63;

вбивства через необережність (ст. 119 КК України) – кількість кримінальних правопорушень цього виду переважно зменшувалася й за весь

період аналізу загалом скоротилася у 2 рази. У 2013 р. вона становила 219, а у 2022 р. – 87 (-19,4 % до показника попереднього року);

катування (ст. 127 КК України) – кількість цих суспільно небезпечних посягань була вельми незначною. У 2014–2018 рр. вона збільшилася з 51 до 163 (у 3,2 рази), а надалі постійно знижувалася та у 2022 р. дорівнювала 68, що у 2,4 рази менше, ніж у 2018 р. та на 13,9 % нижче за тогорічний показник.

Слід звернути увагу на кількість випадків *домашнього насильства* (ст. 126-1 КК України), які фіксуються тільки з 2019 р., обліковано їх 1 068 фактів. Утім у 2020 р. число цих кримінальних правопорушень зросло у понад 2 рази – до 2 213, а у 2021 р. ще на 9,9 % до 2 432. У 2022 р. відбулося значне зменшення таких випадків (-38,4 %), у результаті чого кількість встановлених фактів домашнього насильства скоротилася до 1 498.

Крім того, починаючи з 2015 р., відбувалося постійне збільшення кількості всіх *кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством*. Після скорочення у 2014 р. з 2 247 до 918 (-59,1 %) у наступні роки вона постійно зростала, особливо суттєво в 2019 р. (+61,0 %) та 2020 р. (+55,5 %), й у 2021 р. дорівнювала 4 800, що більше, ніж у попередньому році, на 20,8 % та в 5,2 рази переважає показник 2014 р. Зі скороченням у 2014 р. пізніше спостерігається перманентне збільшення кількості кримінальних правопорушень цієї категорії, особливо суттєво в 2019 р. (+61,0 %), 2021 р. (+71,6 %) й у 2023 р. (+51,6 %), що майже вчетверо перевищує показники попередніх періодів. Етапи перебігу пандемії, а також пов'язані з війною локдауни негативно вплинули на стабільність сімейних відносин й показали соціальну незахищеність жінок та дітей і зростання тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень на сімейно-побутовому ґрунті (+58,4 %), а також відсутність єдиної цілісної концепції охорони сім'ї; загальний коефіцієнт злочинної активності в розрахунку на 10 тис. населення за 2017–2023 рр. становив близько 0,15–0,2 %. При цьому у структурі домашнього насильства переважають кримінальні правопорушення, передбачені ст. 126-1 (48 %), ст. 152 (23 %) та ст. 134 (12 %) КК України. Відмічається зростання пов'язаних

з ними адміністративних деліктів, передбачених ст. 173-2 КУпАП (якщо у 2018 р. складено 99,5 тис. адміністративних протоколів за вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення кривдником про місце тимчасового перебування, то таких протоколів вже у 2019 р. – 106,7 тис. (+7,2 %), у 2020 р. – 132,7 тис. (+24,4 %), у 2023 р. – 147,8 тис. (+48,7 %)) [167].

Випадки *згвалтування* (ст. 152 КК України) є найбільш поширеними посяганнями цієї категорії, на які припадає в середньому 41,2 % усіх кримінальних правопорушень зазначеної спрямованості. Протягом періоду, що розглядається, динаміка кількості згвалтувань суттєво змінювалася. У 2014–2018 рр. переважала тенденція до їх зниження, в результаті якої кількість цих діянь зменшилася у 2,5 раза з 508 до 203. Натомість у 2019 р. відбулася зміна тенденції, і кількість посягань цього виду зросла до 355 (у 1,7 раза), у 2020–2021 рр. зростання продовжилося (+10,7 % та +3,3 %) і в 2021 р. було обліковано 406 таких випадків. У 2022 р. їх число знизилося на 38,4 % до 250.

Кількість випадків *сексуального насильства* (ст. 153 КК України) (до 2019 р. – насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом) у ці роки суттєво коливалася то в бік зниження, то в бік зростання. У 2014–2015 рр. їх кількість зменшилася з 292 до 192 (-34,2 %), потім три роки зростала й у 2018 р. дорівнювала 253 (+31,8 % до показника 2015 р.). У 2019 р. відбулося різке зниження цього показника у 3,7 раза до 69, зумовлене наведеними вище змінами до Кримінального кодексу, згідно з якими склад цього злочину охоплює лише такі дії сексуального характеру, які не полягають у проникненні в тіло іншої особи.

Кількість випадків *вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку* (ст. 155 КК України) (до 2019 р. – статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості), впродовж періоду, що аналізується, була вельми незначною і суттєво коливалася. У 2014–2015 рр. вона зменшилася з 71 до 37, у наступні два роки перебувала на рівні 50 випадків на рік, у 2018 р. збільшилася до 84, 2019–2020 рр. знизилася до 55, а у

2021 р. відбулося зростання встановлених фактів вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку, у 3 рази до 164 діянь.

Протягом аналізованого періоду тенденція до переважного зростання найбільш поширених корисливо-насильницьких кримінальних правопорушень – грабежів і розбоїв – змінилася на тенденцію їх суттєвого скорочення. Число *грабежів* (ст. 186 КК України) після зниження в 2014 р. з 22 695 до 20 541 (-9,5 %) у наступні два роки зросло на 32,4 % до 27 199, а надалі щороку суттєво зменшувалося, в результаті чого у 2022 р. було обліковано 2 205 грабежів, тобто їх кількість за 2017–2022 рр. зменшилась у 12,3 раза. Відповідно й їх частка серед усіх кримінальних правопорушень проти власності зменшилась за ці роки з 6,8 % до 1,9 %.

Динаміка *розбоїв* (ст. 187 КК України) була загалом подібною до динаміки грабежів. У 2014 р. їх кількість зросла з 2 856 до 3 895 (+36,4 %), у наступні два роки спочатку зменшилась на 8,7 %, потім зросла на 9,8 % і в 2016 р. дорівнювала 3 904, а в 2017–2022 рр. відбулося щорічне суттєве зменшення кількості цих посягань та в 2022 р. зафіксовано тільки 492 розбійних напади, що в 8 разів менше, ніж у 2016 р.

Частка таких посягань серед усіх кримінальних правопорушень проти власності була незначною. У 2013–2017 рр. вона коливалася на рівні 1 %, а в наступні роки зменшилась до 0,4 %.

Для випадків *хуліганства* (ст. 296 КК України) – найбільш поширеного діяння цієї категорії – упродовж аналізованого періоду була характерна тенденція до майже постійного зниження, особливо суттєвого у 2014 р. (-21,4 %), 2020 р. (-26,1 %) та 2022 р. (-41,6 %), у результаті чого їх кількість зменшилась в 5,6 раза з 6 315 у 2013 р. до 1 133 у 2022 р. Також їх частка від кримінальних правопорушень проти громадського порядку та моральності скоротилася з 57,7 % до 28,0 %. Серед цих кримінальних правопорушень в останньому році аналізованого періоду 703 (62,0 %) були злочинами та 430 (38,0 %) – кримінальними проступками.

Найвищий коефіцієнт кримінальних правопорушень у розрахунку на 100 тис. населення регіону спостерігався в Донецькій, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Миколаївській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Чернігівській областях і м. Києві. Найнижчий – у Вінницькій, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській та Хмельницькій областях.

Стан алкогольного або наркотичного сп'яніння не відіграє ролі стримуючих факторів, а навпаки, послаблює волю особи від утримання вчинити суспільно небезпечні дії, зокрема, злочини [142, с. 368]. Зміни стану загальнокримінальної насильницької злочинності визначають зміни в стані усієї злочинності, оскільки перша охоплює первинні й найбільш небезпечні форми протиправної поведінки людини. У свою чергу, насильницькі злочини, що вчиняються маргінальними групами в Україні обумовлені воєнним станом та внутрішніми міграційними процесами. На фоні негативних тенденцій, стан алкогольного або наркотичного сп'яніння не відіграє ролі стримуючих факторів, а навпаки, послаблює волю особи від утримання вчинити суспільно небезпечні дії, зокрема, насильницькі злочини (під дією алкогольного сп'яніння вчиняється близько 60 % усіх насильницьких злочинів, із них 85 % – вбивств, хуліганств, а у стані наркотичної ейфорії – 49 %. Такий відсоток є відносно стабільним у загальній структурі злочинності (47 %), що не можна не викликати відповідного занепокоєння як з боку правоохоронних органів, так і пересічних громадян).

Що стосується суспільної небезпеки пияцтва та алкоголізму, то людина, яка зловживає алкогольними напоями, рано чи пізно захворює настільки важко, що не тільки втрачає всіляку здатність до праці і не може утримувати свою сім'ю, але і сама стає тягарем для своїх близьких, які повинні її підтримувати та лікувати. Тяжко навіть уявити собі, скільки родин «пішло по світу» завдяки зловживанню голови родини алкоголем. А скільки працеспроможного населення, яке страждає на алкоголізм втрачає суспільство та держава [69]. Небезпека алкоголізму полягає ще й у тому, що він сприяє розвитку психічних аномалій, що, в свою чергу, мають криміногенне значення, зокрема психопатій

та психопатичних рис характеру та вчиненню злочинів особами, які страждають такими аномаліями. У загальній сукупності проблем, що виникають у зв'язку з вживанням алкоголю, центральне місце посідає проблема соціальної, моральної деградації. Саме тут знаходиться «корінь» небезпеки пияцтва та алкоголізму як соціальних явищ. Моральна деформація особи п'яниці слугує джерелом протиправної поведінки. Алкогольне сп'яніння подавляє моральні та психічні регулятори людської поведінки, доволі часто виступають безпосередньою причиною того чи іншого злочину. Треба зауважити, що кількість нещасних випадків з п'яницями більша ніж з тверезими людьми, так як людина, яка знаходиться у стані алкогольного сп'яніння, дуже смутно уявляє, що робиться навколо неї, і часто не розуміє в якій знаходиться вона небезпеці, при цьому не завжди тямить, яким чином її уникнути. Так, стан алкогольного сп'яніння найчастіше стає причиною усіх нещасних випадків на транспорті з летальними випадками [69].

Тривалий час перебування у стані алкогольного сп'яніння було поширеною причиною, яка сприяла вчиненню кримінальних правопорушень, але останніми роками ситуація змінилася. У 2022 р. кількість осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у стані алкогольного сп'яніння, становила 4 976, що майже на третину нижче показника попереднього року. Тенденція інтенсивного зниження спостерігалася протягом усього аналізованого періоду, в результаті чого він зменшився порівняно з 2013 р. у 6,3 раза. Відповідно частка таких осіб серед всіх правопорушників скоротилася з 21,0 % у 2013 р. до 6,7 % у 2022 р. Згідно з цими даними перебування у стані алкогольного сп'яніння перестало бути вагомим фактором вчинення кримінальних посягань. Офіційні статистичні дані не підтверджують поширеність фактів вчинення кримінальних правопорушень у стані наркотичного, токсичного або психотропного сп'яніння. У 2022 р. було виявлено 411 осіб (+23,1 % до рівня 2021 р.), які вчинили кримінальні діяння, перебуваючи в такому стані. Чисельність цієї категорії правопорушників була незначною протягом всього розглядуваного періоду і більшу частину років скорочувалася. У 2013 р. вона

дорівнювала 922, у наступні два роки зменшилася до 419, у 2017 р. зросла до 598, а в наступні – постійно зменшувалася й становила у 2021 р. 334 (найменший показник за аналізований період, в 1,8 раза менше показника 2017 р.). Відповідно частка таких осіб серед усіх правопорушників становила у середньому за даний період 0,5 %, а у 2022 р. дорівнювала 0,6 %.

Протилежна ситуація у сімейно-побутовій сфері, де однією з найбільш розповсюджених причин, що призводять до вчинення злочину є пияцтво. За даними статистичної звітності 80 % вбивств та 90 % випадків хуліганства відбувається у стані алкогольного сп'яніння. У середньому, злочини пов'язані з вживанням алкоголю складають 43 % [69].

Розподіл виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, за *характером зайнятості на час його вчинення* є важливою характеристикою, яка дозволяє оцінити структуру таких осіб за їх соціальним станом, становищем у суспільстві. Упродовж розглядуваного періоду абсолютну більшість правопорушників становили *працездатні особи, які не працювали і не навчалися на момент вчинення кримінального правопорушення*.

У 2022 р. серед правопорушників було 53 632 особи цієї категорії, що на 28,2 % менше, ніж у попередньому році. Протягом 2013–2021 рр. їх чисельність була переважно стабільною, хоча мав місце сплеск. У 2013–2015 рр. їх кількість була в межах 71 000-72 000, у 2016 р. знизилася до 64 642, у наступному році зросла до 79 895 (+23,6 %) і у 2018 р. – до 82 984 (найвищий показник за період), а 2019–2021 рр. постійно зменшувалася і на кінець триріччя становила 74 735.

На фоні відносної стабільності абсолютних кількісних показників цих осіб і зменшенні загальної кількості виявлених правопорушників та чисельності інших груп правопорушників, виділених за соціальним станом, частка працездатних осіб, які не працювали і не навчалися на момент вчинення кримінального правопорушення, серед всіх правопорушників постійно зростала. У 2013–2021 рр. вона постійно зростала і збільшилася з 48,1 % до

75,6 %. У 2022 р. внаслідок значного скорочення їх абсолютної кількості відсоток показник цих осіб зменшився до 72,2 %.

Ці дві категорії по суті відрізняються тільки офіційно зафіксованим статусом безробітного в службі зайнятості, тому вважаємо за доцільне також розглянути сумарні відсотки цих категорій, тобто всіх, хто на момент вчинення злочину формально ніде не працював та не навчався. У 2013 р. їх частка складала 68,9 %, у наступні роки постійно зростала та в 2021 р. становила 80,3 %. Проте, ймовірно, частина таких осіб насправді працювала, але юридично не була оформлена, що останніми роками є доволі поширеною практикою.

Такий високий відсоток осіб, які не працювали і не навчалися на момент вчинення кримінального правопорушення, утворився внаслідок дії кількох соціально-економічних та правоохоронних факторів. Це перш за все функціонування у ринковій економіці значних секторів тіньової економічної діяльності, яка не контролюється і не враховується державою, – неформальної економіки (тимчасова робота без укладання угоди, надання послуг без реєстрації фізичної особи як підприємця тощо), нелегальної економіки (продаж наркотичних засобів, зброї, реалізація фальсифікованої та контрафактної продукції тощо). Особи, які працюють у сферах тіньової економіки, офіційно вважаються непрацюючими. Ще одну групу непрацюючих утворюють особи, які мають джерело існування, яке дозволяє їм не працювати (здають в оренду квартири, будинки, мають спадок тощо). До правоохоронних факторів, який сприяє зростанню цієї категорії правопорушників, належить суттєве послаблення роботи правоохоронних органів та вимог судів щодо встановлення справжнього соціального стану обвинувачених та підсудних. У разі відсутності документів, які підтверджують місце роботи або навчання таких осіб, спеціальні заходи щодо його встановлення часто не вживаються.

Динаміка кількості правопорушників, які мали статус зареєстрованих *безробітних*, мала протилежний характер. Спостерігалася тенденція постійного скорочення їх чисельності. У 2013–2021 рр. вона зменшилася з 31 072 до 4 639

(у 6,7 раза), а у 2022 р. скоротилася ще на 33,4 % й становила 3 088. Відповідно частка офіційних безробітних серед виявлених правопорушників зменшилася з 20,8 % у 2013 р. до 4,7 % у 2021 р., а у 2022 р. дорівнювала 4,2 %.

Таким чином, роль теорії запобігання насильницьких злочинів найбільше виявляється під час дослідження суміжних ситуацій, котрі поряд з іншими негативними суспільними наслідками мають безпосередній криміногенний характер. Зокрема, це стосується вивчення і розробки спільно з соціологією заходів запобігання злочинам у деяких соціальних формуваннях, таких, наприклад, як групи осіб без певного місця проживання і роботи, що ведуть аморальний спосіб життя. Саме у площині маргінальної поведінки необхідно проводити подальші міждисциплінарні дослідження.

Насильницьким є злочин, у якому насильство є елементом мотивації, а не тільки засобом досягнення мети. Аналіз структури показав, що до насильницьких злочинів, що вчиняються маргінальними групами в Україні слід віднести: проти життя (вбивство та його кваліфікуючі ознаки (ст. 115–119 КК України) (19 %); проти здоров'я (нанесення тілесних ушкоджень (ст. 121–126 КК України) (23 %); проти статевої свободи та недоторканості (ст. 152–156-1 КК України) (15 %); корисливо-насильницькі (ст. 186, 187, 189, 257 КК України) (14 %) та проти громадського порядку (ст. 296 КК України) (29 %). У структурі всієї зареєстрованої злочинності в країні такі групи насильницьких злочинів мають частку у 7,9 %.

Варто відмітити збільшення кількості таких насильницьких злочинів марігнальними групами як згвалтувань (+40,0 %), нанесення тяжких тілесних ушкоджень (+17,7 %), хуліганств (+ 13,7 %), розбоїв (+ 9,2 %), вбивств (+ 2,8 %).

Непомірне споживання алкогольних напоїв сприяє загальному зниженню морального і інтелектуального рівня осіб, полегшує і прискорює виникнення злочинного наміру, а також зумовлює переважання негативних, антисоціальних мотивів над почуття відповідальності за законом, сприяє егоїстичним, цинічним проявам, що зрештою завершується формуванням

наміру до вчинення злочину [142]. Разом з цим, алкоголізм створює таку обстановку, що штовхає особу на злочинний шлях, руйнуючи та спотворюючи спотворює відносини у сім'ї, створює конфліктні ситуації. Алкоголізм зближує схильних до нього осіб на соціально-шкідливій основі, що також сприяє вчиненню насильницьких злочинів. Збільшується кількість осіб, які ні де не працюють і не навчаються, наркоманів. Якщо раніше наркоманія здебільшого переважала серед міського населення, то в останній час з подвоєною швидкістю вона поширилася на жителів сільської місцевості. На фоні негативних тенденцій, стан алкогольного або наркотичного сп'яніння не відіграє ролі стримуючих факторів, а навпаки, послаблює волю особи-маргінала від утримання вчинити суспільно небезпечні дії, зокрема, насильницькі злочини. І хоча, у 2022 р. відбулося значне зменшення (–38,4 %) кількості вчинених насильницьких злочинів маргінальними групами під дією алкогольного сп'яніння, у 2023 р. критично зросло на 70,7 % (12975) і склало 60 % усіх учинених, із них 85 % – вбивств, хуліганств, а у стані наркотичної ейфорії – 49 % (за останні п'ять років наркотична ситуація демонструє тенденцію до зростання кількості осіб, хворих на наркоманію та які допускають немедичне вживання наркотичних засобів – +19,5 % щорічно).

Такий відсоток є відносно стабільним у загальній структурі злочинності (47 %), що не можна не викликати відповідного занепокоєння як з боку правоохоронних органів, так і пересічних громадян.

2.2. Детермінанти вчинення насильницьких злочинів маргінальними групами

Для входження України до європейської спільноти необхідна державна політика, що забезпечуватиме не тільки своєчасне реагування правоохоронних органів на кожний факт учинення кримінального правопорушення, але й вжиття ефективних запобіжних заходів. Будь-яке дослідження питань

запобігання та протидії тим чи іншим кримінальним правопорушенням, зазвичай, супроводжується розкриттям причин та умов вчинення відповідних актів деліктної поведінки [166].

Термін «детермінація» походить від латинського «*determinate*», що означає визначати, відокремлювати, відмежовувати. Загальнофілософське поняття детермінізму відображає залежність певних речей у їх існуванні, а також їх трансформацію під впливом певних чинників, тобто будь-яких інших явищ (подій, процесів тощо). Таке відношення детермінації пов'язане з уявленням про закономірний характер існування і зміни дійсності, адже саме поняття закономірності підтверджує ту думку, що все наявне і все, що виникає у світі, зумовлено деякими стійкими й діючими чинниками [92, с. 39]. Кримінологічна детермінація – це вид соціальної детермінації, яку можна розглядати в рамках більш загальної системи – детермінації подій і явищ природи й суспільства. Натомість ця детермінація – різновид універсального зв'язку явищ. Очевидно, що своєчасне виявлення й усунення причин та умов, які сприяють учиненню кримінального правопорушення, має не тільки правове значення, але й спричиняє позитивний психологічний вплив, демонструючи прагнення і здатність осіб, які здійснюють кримінальне переслідування, всебічно, повно й об'єктивно встановити всі обставини його вчинення. Необхідно також відзначити соціальне значення їх запобіжної діяльності, оскільки виявлені й усунуті причини та умови, що сприяють вчиненню кримінального правопорушення, не можуть сприяти аналогічному або іншому кримінальному протиправному діянню [119, с. 19].

На думку Н. М. Ярмиш, причинність – категорія, призначена для того, щоб висловлювати винятково причинно-наслідкові відносини, тобто має більш вузьке значення [200, с. 35]. Причини й умови – складові процесу детермінації, який, окрім них, містить ще наслідок [95, с. 95]. Кримінологічне визначення причин та умов, що сприяють учиненню кримінального правопорушення, зазвичай, містить у собі два взаємозалежних аспекти: антигромадську

установку особистості і конкретну життєву ситуацію, що складається до моменту вчинення кримінального правопорушення [101, с. 107–108].

Як зазначає О. О. Кваша, при вчиненні умисних кримінальних правопорушень вирішальну роль зазвичай відіграє антигромадська установка [72]; О. М. Гумін, до основних факторів насильницьких кримінальних правопорушень відніс наступні: недоліки сімейного та шкільного виховання; нерозвиненість сфери дозвілля; алкоголізація і наркотизація молоді; деградація вітчизняної культури на тлі експансії кримінальної культури з культом насильства та індивідуалізму; негативна роль засобів масової інформації; криза ідеології, моральності; політична та економічна кризи; соціальна нерівність; втрата авторитету батьків, закону, влади; неефективне функціонування правоохоронної системи; нездатність держави ефективно контролювати незаконний обіг зброї; нерозвиненість системи віктимологічної профілактики кримінальних правопорушень [35, с. 227].

Особа злочинця є головним елементом механізму злочинної поведінки. Соціальні контакти і вся сфера спілкування можуть змінюватися. Усі зміни в особистості злочинця, його поведінці та сфері спілкування після початку злочинних дій залежать від різноманітних факторів, з яких варто виділити: а) особливості злочинця - його моральні, психологічні, демографічні, інтелектуальні, рольові та інші характеристики; б) особливості ситуації вчинення насильницького злочину – сприятлива, несприятлива або нейтральна для продовження злочину й доведення його до кінця [142].

Розглядаючи особистісні та ситуаційні фактори злочинної поведінки, необхідно звернутися до вивчення їх залежності від умов життя людей. Потреби, нахили та мотивація поведінки людини суб'єктивні. Але ця суб'єктивність другорядна, тому що сама особа сформована об'єктивним зовнішнім середовищем; внутрішні спонукання, плани та інтереси актуалізуються і отримують конкретну значимість – перетворюються в мотиви поведінки та рішення; будь-які інтереси не можуть бути задоволені без використання об'єктів зовнішнього середовища. Тому детермінанти злочинної

поведінки приховуються в соціальних умовах, а вони визначаються станом суспільного розвитку [53].

Прискорення процесу європейської інтеграції України потребує впровадження у правоохоронну практику визнаних світовим співтовариством стандартів захисту прав і свобод людини. Демократичні перетворення в Україні є невід'ємними від гуманізації соціальних відносин, адже людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Під впливом глобалізації світової економіки і науково-технічного прогресу, взаємопроникнення різних соціальних груп у всьому світі відбувається поступові, але що набирає силу зміни системи цінностей, особових і громадських орієнтирів, деформація соціальних структур і культурної ментальності. Як наслідок, у суспільстві формуються різні протестні явища і процеси, а обумовлюючий вплив маргінальної поведінки на злочинність може бути пояснений діалектичним взаємопроникненням асоціального фону до злочинності через спільну діяльність, єдині в просторово-часовому виразі соціальні практики: вчинення злочинів під час алкогольного чи наркотичного сп'яніння тощо. *У цьому аспекті маргінальність є динамічною складовою у механізмі детермінації злочинності* [185, с. 56].

Природа маргінальності при всій повсякденності сприйняття вивчена менше, ніж природа криміналізації суспільства та окремих громадян загалом. У вітчизняній науці немає чіткої концепції, в якій би всебічно і повно розглядалися джерела і причини виникнення маргінальності, і тим більше – криміногенних маргінальних насильницьких проявів. Тому важливо синтезувати юридичні, філософські, соціологічні та психологічні підходи до визначеної проблеми і використовувати їх при виборі напрямів, заходів запобігання.

Проблема вчинення насильницьких злочинів маргінальними групами визнається комплексною, багатовекторною та структурною, на них впливає цілий комплекс причин та умов, що реалізуються щодо окремих соціальних

груп (груповий рівень), сприяють деструкції (деградації) особи, протиправній поведінці, насильницьким проявам (особистісний рівень).

Маргіналізація населення України відбувається на фоні глобальних світових процесів. Однак ефективність цих процесів у перехідному українському суспільстві значно більша, ніж у країнах зі стабільними політичними та економічними системами. У певному сенсі фактично все українське суспільство можна назвати маргінальним. У процесі маргіналізації українського суспільства виділяється чотири основних періоди: період побудови радянського суспільства, коли величезні зрушення в народному господарстві призвели до гігантських масштабів міграції, урбанізації, зміни соціального статусу маси людей; період «горбачовської перебудови», за якої в короткі терміни було зруйновано систему цінностей радянського періоду, сформовано людину «розчаровану», а процеси маргінальності отримали ґрунт, передусім соціально-психологічного характеру; період «первинного накопичення капіталу», коли революційна модернізація всіх сфер суспільного життя призвела до надзвичайно високих темпів майнової поляризації суспільства, а потенціальними маргіналами стали як бідні, так і багаті верстви населення за фактичної відсутності середнього класу; період відносної стабілізації, який характеризується відотною адаптацією маси збіднілого населення до свого злиденного становища [127, с. 92].

Процеси відтворення маргіналізації в сучасній Україні тісно пов'язані з процесами глобалізації злочинності в цілому. З одного боку, відомо, що особливості структурної організації злочинних організацій дозволяють їм мати мережеві структури в різних країнах світу. Це дає їм можливість тримати під контролем ринки збуту в різних країнах світу. Сучасна банківська система полегшує здійснення різних транснаціональних злочинних угод і, відповідно, розвиток комунікаційних технологій дає додаткові можливості без проблем легалізувати величезні одержувані доходи. Це обумовлено, в першу чергу, довгостроковими тенденціями розвитку світової політики і економіки. Збільшення залежності держав, яке відбулося після закінчення «холодної»

війни, достатньо прозорі національні кордони і формування світових фінансових систем призвели до виникнення величезних ринків збуту як законної, так і незаконної продукції [49, с. 104; 20, с. 184].

Маргіналізація – це процес розпаду сталих соціальних інститутів, що призводять до руйнування традиційних зв'язків, втрати моральних, економічних, правових, сімейних і інших норм і цінностей. Це такий стан індивідуума і/або групи осіб, при якому під впливом різних негативних зовнішніх або внутрішніх чинників, різкими змінами економічного і культурного характеру в суспільстві, змінюють, втрачають свій соціальний статус, соціальні зв'язки і оточення, систему ціннісних орієнтирів [105, с. 34].

Головною причиною маргіналізації суспільства є його кризовий стан. Трансформаційні процеси в суспільстві завжди супроводжує активізація негативних явищ у сферах економіки, політики, духовного життя, а також глобальні загальнолюдські проблеми. Основоположними характеристиками сучасної кризи є: військові події, міграція, вільний обіг зброї, розпад наявних зв'язків між суспільством і особистістю; нестійкий стан соціального організму; нівелювання базових цінностей; домінування матеріального над духовним і партикулярних цінностей над цінностями, що пов'язані із загальним благом. Трансформація суспільної свідомості в ситуації соціальної кризи пов'язана з низкою кризових тенденцій, до найважливіших з-поміж яких варто зарахувати соціальний атомізм, антиномічність, кризу соціокультурної ідентичності, соціальну аномію, зростання ксенофобії й екстремізму. Причиною соціальної кризи сучасності є дезінтеграційні процеси, що пов'язані з фрагментацією ціннісних підстав соціального життя. Сучасна ціннісна криза виявляється у двох формах, а саме: в розриві єдиного духовного простору та у втраті соціокультурної ідентичності [74, с. 120].

Маргінальне середовище має таке сполучення ознак, що притягують з безпосереднього оточення інші, відсутні для системи їхнього життєзабезпечення ознаки, утворюють потенційно небезпечне для суспільства сполучення і знаходять логічне (фактичне) завершення в злочині. Однак, спосіб

життя представників периферійних маргінальних груп, крім підвищеної криміногенності, містить у собі також підвищену віктимність таких осіб. Так, на думку В. О. Тулякова, саме у маргінальному середовищі генеруються злочинність та віктимність у її найбільш грубих загальнокримінальних формах, а всі категорії населення, яких називають маргіналами, становлять толерантний до агресії та криміналу соціальний прошарок [172, с. 203–204]. У цьому випадку правильно буде говорити про групову підвищену віктимність, що властива периферійним маргінальним групам [157, с. 176].

Варто звернути увагу й на взаємозв'язок між масовою комунікацією та факторами відтворення маргінальності, що полягає, по-перше: масова комунікація сприяє їм шляхом негативного впливу на елементи кримінологічної ситуації. До таких елементів можна віднести: обставини, обумовлені поведінкою людей; потенційних жертв; осіб, схильних до вчинення правопорушень (злочинів). І ситуація в такий спосіб якісно перетворюється у криміногенну або віктимогенну; по-друге, масова комунікація опосередковується злочинністю, виступаючи органічним елементом у вигляді технічних засобів, каналів поширення інформації щодо девіантних форм поведінки, злочинної діяльності, кримінальної субкультури тощо [118, с. 107–108].

Відторгнення взаємодії виражається, по-перше, у масово-комунікативному запобіжному впливі на фоніві для злочинності явища, їх причинні зв'язки, по-друге, у негативному впливі на інститути масової комунікації з боку злочинності та її фонівих явищ.

Вплив макросередовища на людину опосередковується мікросередовищем, яке пропускає зовнішню дію суспільства через призму власних інтересів або не пропускає її взагалі. Цей щит може виникнути природно – через категоричне неприйняття цінностей державного ладу, може бути створений мовними і культурними бар'єрами, недоступністю каналів державної інформації або створений умисно, наприклад, екстремістські налаштованими релігійними або політичними лідерами. Перехідне суспільство

рясніє відособленими від нього соціальними шарами і утвореннями, оскільки його нормативна база, звичайно, є конгломератом нових і старих цінностей, сукупністю незліченних законів, які суперечать одне одному. У цій ситуації маргінальне середовище намагається вижити, і тому його інтереси можуть істотно розходитися з інтересами й офіційно проголошеною метою держави. Дедалі більше воно живе власним життям і керується власними законами. Для особи злочинця середовищі чинники важливіші, ніж ситуативні, які безпосередньо передують злочину. Вони виконують головну роль у справі формування установок щодо інших людей, праці і суспільства і протягом тривалого часу формують вихідну позицію, яка в житті діє автоматично. Серед чинників, з яких кінець кінцем підсумовується правопорушення (суспільство, держава, мікросередовище, особисті риси і ситуація), - вирішальна роль належить середовищу [188].

Під мікросередовищем розуміють ту сферу життєдіяльності людини, в якій на основі групових норм поведінки розподіляються і реалізуються її основні соціальні ролі, шляхом прямих контактів з подібними собі здійснюється повсякденне проведення часу, що відіграє вирішальну роль у формуванні світогляду особи, зокрема суспільних (у відповідних випадках антигромадських) установок. Можна виділити компоненти безпосереднього середовища людини: географічне середовище; місцевість; сім'ю; колектив – дитячу дошкільну установу, шкільний клас, позашкільну установу, літній табір, спортсекцію, студентську групу, виробничий колектив; референтну групу (стихійну неформальну групу товаришів по службі, сусідів; дворову, вуличну і головну тусовку; об'єднання з метою заробітку, промислу та ін; формальне об'єднання (громадську організацію, політичну партію, релігійну організацію та ін.) [188].

Маргіналізацію особистості зв'язують з декількома причинами, які носять внутрішній та/або зовнішній характер:

– особиста криза, обумовлена депресивним станом, відчуття безсилля впливу на себе та оточення, відчуженість від світу. Ця причина є першою,

основною та легше за всіх долаємо. Таки думки час від часу має кожна людина, але не кожен стає маргіналом;

– відсутність чіткого соціального стану, його невизначеність, не включення або неповне включення до соціальної структури чи групи. Ця причина є більш заглиблена, має філософський характер, обумовлена нечіткістю життєвих пріоритетів;

– відсутність або слабка статусна узгодженість та сумісність. Ця причина зв'язана з особистими рисами, завищеними потребами та низькими можливостями [74, с. 123; 185; 69; 181].

Виходячи з того, що маргінальна поведінка це багатоаспектне явище, що може виявлятися в усіх сферах суспільного життя, кожен вид маргінальної поведінки буде характеризуватись певними умовами, що типові для його виникнення. До негативних обставин суспільного життя можна віднести:

недоліки законодавства та порушення прав, свобод і законних інтересів громадян;

геополітична криза, воєнні події, міграція тощо;

розшарування суспільства; безробіття; криза моралі тощо.

Негативні соціальні обставини, по-перше, впливають на свідомість громадян, зумовлюючи зміну ієрархії пріоритетів особи, а, по-друге, сприяють формуванню інших ніж правові правил поведінки, що призводить до маргінальної поведінки особи. До того ж ці обставини поступово нівелюють повагу до правопорядку, принципів законності та справедливості на яких базується правомірна поведінка, що врешті-решт і призводить до виникнення та розвитку маргінальної поведінки особи.

Отже, процес виникнення та розвитку маргінальної поведінки особи характеризується такими етапами:

переоцінка цінностей суспільства та встановлення в особи нової ієрархії пріоритетів;

формування власних правил поведінки, що відрізняються від правил суспільства.

І справді, всі процеси, що відбуваються в суспільстві спричиняють вплив на свідомість людей. Зневажання правовими приписами представників органів влади та правоохоронних органів, корупція, збільшення рівня злочинності, державна політика, що не враховує потреби суспільства призводять до заперечення суспільних цінностей, відсутності довіри до державних інституцій.

Серед усієї сукупності зовнішніх факторів, що відтворюють маргінальність, нами виокремлені такі групи: військово-політичні, економічні, соціальні, психологічні детермінанти.

Сьогодні переформатування світового порядку ввійшло в нову фазу. Війна РФ проти України, яка фізично ведеться в просторі України, на її території, реально має глобальний характер завдяки воєнній, економічній, фінансовій, дипломатичній, інформаційній та ідеологічній підтримці країн Заходу, НАТО і ЄС. Сама війна має гібридний характер і включає, поряд з військовими діями, застосування економічних і фінансових санкцій, інформаційні й цивілізаційні складові.

Геополітичні зміни у світі та військові дії на території України негативно вплинули на політичну, економічну, соціальну, соціально-психологічну сфери й розпочали нову еру стимульованих міжнародних конфліктів, посилили дію наявних у міжнародному безпековому середовищі негативних чинників і запустили додаткові руйнівні тенденції, порушивши міжнародно-правові засади світового порядку. На фоні зростаючого рівня бідності, який посилюється у 2019 р. епідемією COVID-19 та збройним конфліктом між Україною та РФ, що спричинив масову евакуацію жінок і дітей, підвищився рівень віктимності останніх. Ці події зумовили низку побутових проблем внутрішньо переміщених осіб, найбільша чисельність яких зареєстрована у Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській та Херсонській областях. Вказана група громадян не є однорідною. Певна кількість переселенців досить успішно інтегруються до соціального середовища в іншій місцевості. Водночас кримінологічний інтерес представляють ті внутрішньо переміщені особи та їх

сім'ї (а їх питома вага, порівняно з корінним населенням, безсумнівно, вища), які опинилися у складних побутових, економічних умовах. Значна кількість із них мали досвід перебування в обстановці ведення бойових дій, що виявилось потужним психотравмуючим фактором. Останній накладається на проблеми соціально-правового, психологічного характеру, з якими стикаються внутрішньо переміщені особи, їх ексклюзивності, винятковості [165].

Причиною правової маргінальності особи є зниження ролі правових приписів, засноване на зміні ціннісних орієнтації особи. На дану причину впливають певні умови, у якості яких виступають негативні умови навколишньої дійсності, такі як відсутність можливості доцільного здійснення прав і свобод, порушення прав громадян, різке розшарування сучасного суспільства, безробіття, криза моралі й ін. Зазначені обставини, впливаючи на моральну сферу особи, її відношення до дійсності, приводять до того, що суспільно значимі блага, такі як честь, достоїнство, допомога, милосердя, відходять на другий план. Перше місце в ієрархії пріоритетів починають займати індивідуальні цінності, що мають під собою задоволення особистих потреб. Несправедливість, часті порушення прав і свобод громадян викликають потребу в їхньому захисті, відсутність же такої можливості приводить до того, що особа починає усвідомлювати неминучість, неможливість вплинути на неї. Следствием цього стає заперечення цінностей суспільства, у тому числі й норм права. Розуміння того, що навіть установлені й охоронювані державою правові приписи не в змозі запобігти порушенням інтересів громадян і забезпечити безперешкодне здійснення приналежній особі прав, спричиняє заперечення необхідності їм підпорядкування. Крім того, на сьогоднішній день розповсюдженим явищем стала невідповідність правових приписів правилам поведінки, підтримуваних суспільством; навіть протиправне поведінки в деяких випадках морально виправдано. Все це спричиняє відмову від неухильного дотримання правових приписів, визнання норм права як вищої цінності й, як слідство, маргінальності у свідомості й поведінці громадян. Лише зовнішні регулятори поведінки, у якості яких виступає юридична

відповідальність за неправомірну поведінку або особистісні цілі можуть бути на перешкоді для вчинення правопорушення. Проте, деформація соціальних інститутів сучасного суспільства, у тому числі й тих, на які покладені обов'язки по підтримці правопорядку, приводить до того, що правопорушення стає все більше розповсюдженими засобами задоволення потреб громадян [79].

Політичні фактори: зміщення цілей політики від загальнонаціонального розвитку до забезпечення владарювання олігархічних угруповань; зменшення довіри до влади, зростання її відчуження від суспільства, що ставить під загрозу будь-які благі починання влади; падіння престижу країни на міжнародній арені, зростання загрози її економічної та політичної ізоляції; профанація і зниження політичної конкуренції, розчарування громадян у цінностях демократії, виникнення загрози розпаду демократичних інститутів; збільшення ризику краху народжуваної демократії та встановлення диктатури, інспірованої внутрішніми або зовнішніми силами на хвилі боротьби зі злочинністю [69].

Разом з тим, пріоритетна причина зростання насильницької злочинності знаходиться не в генетично запрограмованій природі людини як істоти, що виживає за рахунок агресії й насильства (хоча і їх не можна скидати з рахунку), а в рівні економічного і культурного розвитку, ступеня геополітичної віддаленості країни від соціального прогресу і правової (законодавчої) упорядкованості суспільних відносин. Існує взаємозв'язок між поширеністю такого особливо тяжкого злочину, як вбивство, і агрегованими показниками розвитку людських ресурсів – рівнем доходу на душу населення, середньою тривалістю життя людини і середнім рівнем освіти: чим вищий рівень розвитку країни за національним доходом, тривалістю життя і освітою, тим спроможніше суспільство і держава приборкати насильство. І навпаки.

Загалом, як зазначає Д. О. Назаренко, серед обставин, що обумовлюють етап і тенденції соціально-негативних для злочинності явищ у сучасній Україні в економічній сфері, можна виділити наступні:

1) нездатність держави забезпечити конструктивне реформування економічних відносин і сформувати цивілізовану соціально орієнтовану ринкову господарську систему; витрати і грубі прорахунки в політиці ринкового реформування;

2) необґрунтоване відсторонення держави від публічно-правового регулювання економічних відносин в умовах становлення ринку; тривале збереження в цій сфері правового вакууму;

3) правовий нігілізм у суспільстві; невідповідність населення і господарюючих суб'єктів до цивілізованої і законослухняної діяльності в умовах формованих ринкових відносин;

4) низька ефективність роботи контролюючих органів у сфері економічної діяльності;

5) недоліки в діяльності правоохоронних органів;

6) цілеспрямовані дії злочинного світу, що переслідує в сфері економіки власні специфічні корпоративні інтереси [117, с. 274].

Соціальні фактори: відволікання колосальних коштів від цілей суспільного розвитку, нездатність влади вирішувати соціальні проблеми, що нарастають; збільшення майнової нерівності, бідність значної частини населення, перерозподіл ресурсів на користь вузьких олігархічних груп за рахунок найбільш вразливих верств населення; дискредитація права як основного інструменту регулювання життя держави і суспільства; формування в суспільній свідомості уявлення про беззахисність громадян перед владою і злочинністю; корумпованість правоохоронних органів, що сприяє зміцненню злочинності, яка, зрощуючись з корумпованими групами чиновників і підприємців, посилюється ще більше з метою доступу до політичної влади та управління народним господарством.

Соціальні умови визначають пануючий тип первинних утворень і мікрогруп, з яких складається суспільство. Одні з них більш-менш адекватно сприймають і абсорбують офіційні установки, закони і суспільні цінності. Інші роблять це вибірково, вносячи до них свої моральні цінності та правила

поведінки. Ще одні вибудовують свої відносини на власних – релігійних, національних, групових – законах. У всіх учасників цих первинних утворень і мікрогруп існують свої інтереси, виробляються світоглядні установки щодо ставлення до зовнішнього світу. Чим вищий ступінь соціалізації учасників і глибша їх приналежність до системи суспільних відносин – матеріальних, політико-правових, соціальних, духовних, тим вищий рівень відповідності групових норм нормам держави і суспільства [37, с. 83-87].

Обрання політики заперечення необхідності надання допомоги мігрантам й особам без певного місця проживання веде лише до поширення маргінальності серед громадян. Вона стає явищем набагато більше розповсюдженим внаслідок того, що окремі категорії громадян починають зараховуватися до небажаних елементів суспільства. Однієї із причин цього є низька толерантність громадян, що приймає останнім часом гострі форми расизму. Крім того, соціальна допомога незахищеним верствам населення в цей час зв'язана зі значними фізичними й моральними витратами її одержувачів, а також з тим, що вона не здатна виконати своїх основних функцій (стимулюючої й компенсаційної).

Соціальна стратифікація суспільства має на увазі наявність певної ціннісної бази в кожній його групі, класі. Відносність більшості соціальних норм, за винятком правових, свідчить про те, що норми поведінки одних груп населення можуть значно відрізнятися від правил поведінки, що існують в інших. Це може приводити до конфліктів між ними, наприклад, думку про те, що є належним, різко розходяться у вищих і нижчих прошарках. Кожна з них регламентує свої норми і правила поведінки. Для усунення конфліктів у цій сфері необхідна державна політика, спрямована на встановлення ціннісних пріоритетів усього суспільства. Зокрема, для зміцнення цілісності держави необхідна ідеологія, проведена в усіх сферах громадського життя й усуваюча протиріччя між окремими верствами суспільства [79].

Найважливіша передумова маргіналізму як соціального явища – це деформація того духовного макросередовища, яке ініціює маргінальну

політико-правову атмосферу і відповідний морально-психологічний клімат. Політико-правова атмосфера суспільства – це духовне утворення, що включає, перш за все, усю сукупність норм і правил поведінки громадян. Ці норми і правила у вигляді законів, звернень керівництва до нації, указів, ухвал, планів і завдань визначаються традиціями та владою. При своїй внутрішній несуперечності, цілісності та відповідності інтересам народу вони утворюють той духовний стрижень, навколо якого формується суспільна свідомість, політична і правова культура, домінуючі норми моралі, у цілому світогляд людини. Вони можуть створювати передумови для національної єдності, взаєморозуміння і взаємної довіри влади і народу або, навпаки, бути полем для конфронтації, глобального протистояння сторін, конфліктів, прямих зіткнень, вирощування злочинності [127].

Маргінальне середовище є складовою соціальної бази злочинності, забезпечуючи процес її самовідтворювання. Причому маргінали поповнюють злочинні ряди як за власною ініціативою, так і в результаті їх залучення до злочинної діяльності, у тому числі й організованої. Процес залучення значно полегшує те, що «морально-психологічна деморалізація маргіналів, яка часто поєднується з підвищеною агресивністю, робить із них надзвичайно піддатливий матеріал для сил, які займаються рекрутуванням виконавців злочинних дій [22, с. 42].

Перехід до постіндустріального типу розвитку суспільства знижує вплив на людину соціального чинника обмежень (зокрема, міжконфесійна упередженість, расові забобони, ідеологічні догми тощо), в той час як важливого значення набувають внутрішні сили самої особистості (психологічні стереотипи, цільові установки тощо), які певною мірою можна розглядати як новий прояв сил природи, і в цьому аспекті модель постіндустріального суспільства радикально відрізняється і від аграрного, і від індустріального. Це не просто ренесанс принципів індивідуалізму, а затвердження нової парадигми розвитку продуктивних сил суспільства на основі закономірності креативної діяльності людини, яка кореспондується із самопізнанням та

самоутвердженням власного «Я», відтворенням самого себе, збагаченням особистості [23].

Маргінальність приводить до внутрішнього «дозволу» насильницької протиправної поведінки, її моральному виправданню, як самою особою, так і навколишніми. До наслідків маргінальності варто віднести: руйнування внутрішніх регуляторів необхідності суспільно корисної поведінки; збільшення кількості вчинення правопорушень, що зумовлює їх криміналізацію з насильницьким характером; збільшення кількості хворих алкоголізмом, наркоманією, осіб без певного місця проживання, бродяг, самогубств; поява конфліктних ситуацій між групами, верствами населення в умовах воєнних дій.

Досвід показує, що масова міграція тягне за собою інтернаціоналізацію суспільства та неминуче зіткнення в соціальному просторі приймаючої країни встановлених правових норм, традиційних цінностей і звичаїв іноетнічних та інокультурних груп, які не поспішають асимілюватися у цьому суспільстві та прийняти в повному обсязі чинні закони держави, культуру приймаючого соціуму. Культурна несумісність етнічних груп, що знаходяться на різних щаблях соціального та соціокультурного розвитку, також виступає в якості одного з важливих факторів, що обумовлюють відтворення деліктності в сучасному суспільстві. У багатьох випадках невідповідність ціннісних установок стає однією з причин вчинення іноземцями-мігрантами правопорушень і злочинів (у т.ч. тяжких) на території приймаючих держав [100].

Залежно від тимчасової і територіальної конкретики, соціальні корені злочинності можуть набувати різний зміст, проте в більшості випадків вони включають у себе соціальну диференціацію та поляризацію суспільства, проблеми кризи системи цінностей і поведінкових установок, політичну та економічну нестабільність. Разом із тим, до соціальних коренів міграційної злочинності слід віднести культурні особливості окремих етнічних груп, їх слабе бажання активно взаємодіяти з населенням приймаючої держави, що

обумовлює до маргіналізації цих груп, демонстрації злочинної поведінки своїх представників у порівнянні з іншими верствами корінного населення [100].

Таким чином, усвідомлення цінності права, визнання суспільних інтересів як основних, є однією з головних передумов правомірної поведінки. Однак, з огляду на криміногенність маргінальності та її залежність від особливостей кожної людини, її якостей, стабільності поглядів і переконань та можливий характер настання суспільно шкідливих наслідків, імовірна теорія причинності найдоцільніша у визначенні підстав появи маргінальності. Умови формування особи, виховання, соціалізація, вплив зовнішніх факторів протягом життя індивіда впливають на розвиток маргінальності й пов'язану з нею соціальну деформацію особи. Проте, окремі маргінальні групи мають різні причини й умови формування, поєднання яких не дозволить вирізнити підстави виникнення маргінальності, а також знизить ефективність заходів, спрямованих на її зниження [69].

Маргінальна поведінка у механізмі вчинення насильницьких злочинів зумовлена негативним впливом, якими є зловживання алкогольними напоями, наркотичними засобами, психотропними речовинами, при цьому заподіюється істотна шкода підсистемі диспозицій, установок особи у бік примітивізації потреб, обмеженості життєвих інтересів та, як наслідок, розлад соціально корисних зв'язків, дезадаптація, соціально-психологічне відчуження, слабкість стримуючих насильницьку девіантну поведінку механізмів.

2.3. Особа маргінала, який вчиняє насильницькі злочини

Проблема запобігання насильницьких злочинів вчинених особами, які ведуть маргінальний спосіб життя, будучи частиною загальної теорії боротьби зі злочинністю, передбачає аналітичну діяльність з вивчення причин та умов, що сприяють їх вчиненню, взаємозв'язок, аналіз індивідуальної злочинної поведінки, конкретизацію поняття особи-злочинця, що дає реальну можливість

спрогнозувати індивідуальну злочинну поведінку, а також розробляти методику такого прогнозування під час здійснення індивідуально-профілактичної діяльності по запобіганню насильницьким злочинам.

Наукові уявлення про особу злочинця розглядаються різними авторами у філософському, соціологічному, психологічному, демографічному, правовому та інших аспектах, причому особлива роль, безумовно, відводиться кримінологічним дослідженням.

Ведення маргінального способу життя, як зазначалося раніше, не є злочинним за визначенням, воно є делінквентним, тобто певною мірою протиправним, виходячи з чого маргінальна особистість сама по собі не визнається суб'єктом кримінального правопорушення. Проте кримінологія повинна вивчати не лише тих, хто вже вчинив кримінальне правопорушення, а й тих, чий спосіб життя, спілкування, погляди та орієнтації є «резервом» злочинної поведінки. При цьому важливо виділити як власне особу злочинця та його психологічні характеристики, так і особливості соціального середовища, їх зв'язки та відносини [193].

Очевидно, що вивчення особи злочинця, взагалі, має спиратися на розкриття соціальної сутності цього поняття, його зв'язків з конкретними суспільними умовами, явищами та процесами, що відбуваються у суспільстві. На думку В. І. Тимошенко, антисоціальні властивості, що становлять характерну особливість особистості злочинця, властиві їй до вчинення кримінального правопорушення, зумовлюючи його, а визнання конкретної особи злочинцем можливе лише після зв'язку з вчиненим ним протиправним діянням. Звідси, з погляду, впливає правомірність використання терміна «особа злочинця» у дослідженнях соціально-психологічних характеристик осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя [163].

Людина не народжується особою, а стає нею у процесі входження в соціальне середовище та засвоєння ідей, поглядів, норм моралі і поведінки, властивих соціуму, до якого вона належить. Процес, протягом якого людина набуває свого конкретного соціального змісту, називається

соціалізацією [45]. Дефектом соціалізації є особа злочинця. Від народження ніхто не приречений на вчинення кримінальних правопорушень; злочинцями стають унаслідок неправильної соціалізації [197, с. 144]. На думку О. М. Джужі, особу злочинця потрібно вивчати на трьох рівнях: одиничному, коли визначаються риси певного злочинця; груповому – для характеристики злочинців у певній підсистемі кримінальних правопорушень; загальному [42, с. 20].

Залежно від соціально-історичних умов розвитку суспільства, по-різному ставилося і вирішувалося питання про особу злочинця, її специфіку, і навіть способи впливу на неї з метою мінімізації чи недопущення злочинних діянь. Розуміння сутності особи злочинця та її вивчення має багатоаспектний підхід, одним із яких є антропологічний, основоположником якого був френолог Галь, який розділив людей на категорії та класифікував злочинців за біологічним типом. Згодом ідею наявності вродженого злочинця обґрунтував італійський професор судової медицини Ч. Ломброзо, який наполягав на тому, що злочинцями народжуються. Погляди Ломброзо розвивали його учні Р. Гарофало та Е. Феррі, їх підтримували інші європейські вчені, а також близькі до антропологічного напрямку вітчизняні вчені [91]. Дослідження біологічного чи генетичного фактору проводяться і сьогодні вченими всього світу, які доводять, що антисоціальна та злочинна поведінка має щонайменше деяку генетичну складову (Дж. Лойлін, Р. Ніколе, Д. Фаррінгтон, Дж. Арчер та інші).

А. П. Закалюк, О. М. Джужа розкривають соціальний чинник обумовленості злочинності, зазначаючи, що у період кризових станів у суспільстві злочинність різко зростає [51, с. 240; 42, с. 15]. За зростанням кримінальних правопорушень та конкретними злочинами, ці автори бачили особливо несприятливі умови соціального формування та життєдіяльності людей.

Така домінуюча позиція кримінології визначала особу злочинця як сукупність соціальних та соціально значущих властивостей, ознак і зв'язків, що

характеризують її, яка порушує кримінальний закон через неособистісні умови та обставини, що впливають на його злочинну поведінку. Безумовно, можливі ситуації, коли вплив саме соціального чинника є домінуючим, проте поширювати такий підхід на всіх осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення, було б не зовсім коректним.

Наприклад, І. А. Ботнарєнко особу злочинця, який вдається до насильства в сім'ї, визначає як особу, яка вчиняє умисні насильницькі дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного характеру відносно члена (членів) своєї сім'ї. Відповідно, кримінологічна характеристика такої особи – це кримінологічний опис комплексу соціально значущих ознак особи, наділеної такими якостями, з огляду на її взаємодію із зовнішніми умовами й обставинами, що зрештою призводить до вчинення нею актів насильства відносно члена (членів) сім'ї [13, с. 84].

Концепція особи злочинця різноманітна, багатоаспектна, тому не завжди вичерпується лише зазначеними властивостями. Їх не слід також розглядати як абсолютні та притаманні всім без винятку особам, які вчинили кримінальне правопорушення. Оскільки об'єктом кримінологічного вивчення у цій роботі є саме маргінальна особа, її соціальні позиції та ролі, мотиваційна сфера, ціннісно-нормативна характеристика свідомості, то видається за необхідне позначити ряд характеристик, що дозволяють виявити найближчі причинні зв'язки, ланцюжки та комплекси, що ведуть до вчинення такими особами кримінальних правопорушень. На погляд Д. М. Тичини, структуру особи злочинця у досліджуваній категорії кримінальних правопорушень необхідно розглядати за такими критеріями:

- 1) соціально-демографічні дані (стать, національність, вік, зокрема ролі та статуси (професія, становище у суспільстві та на роботі) тощо);

- 2) морально-психологічні якості особи (інтелектуальні, вольові, моральні якості, емоції, світогляд, переконання, звички, риси характеру; психофізіологічні: темперамент (сила, рухливість й урівноваженість нервової діяльності), анатомічні та функціональні ознаки, а також відомості про

патологічні відхилення особистості);

3) кримінально-правові ознаки (наявність судимостей, рецидив, поведінка після відбуття покарання тощо) [166].

Сферу існування особистості, у найширшому сенсі цього слова, складають економічні, соціально-політичні, культурні та побутові умови, ідейне життя та психологічна атмосфера тощо. Навколо людини створюється комплекс факторів, які визначають її діяльність та поведінку. Це і люди, з якими особистість щоденно вступає у безпосередні відносини, це і світ речей, що її оточують, це і духовна культура, яку особистість засвоює у процесі своєї життєдіяльності. Ці умови накладають відбиток на характер та способи діяльності особистості, об'єктивно зумовлюють межі актуалізації та практичного розгортання її соціальних сил – потреб, інтересів, знань, навичок, умінь, волі, художніх смаків тощо. Завдання підвищення суспільної активності особистості особливо актуальне сьогодні, у період переходу економіки на ринкові засади. Очевидна необхідність вироблення таких сучасних систем соціального управління та регулювання поведінки особистості, які б забезпечили результативне використання людського чинника, дали би змогу максимально реалізувати діяльнісні інтереси особистості та соціальної групи, тобто потрібні дослідження та розробка сучасних механізмів управління і формування активної поведінки особистості та чинників, що її визначають. Людські потреби та можливості, стан життя суспільства, особистий інтерес індивіда як суб'єкта національної суспільної системи, його культура, свідомість і мислення є головними чинниками і настановами поведінки та форми діяльності людини як виду. Ця діяльність як суттєва визначеність способу буття людини у світі є вираженням активного ставлення особистості до довкілля з метою його збереження і дбайливого використання. Як категорія соціальної філософії, вона має властиві їй мету, засіб, результат та відповідну форму реалізації. Залежно від сфер прикладання розрізняють виробничу, матеріальну, духовну, трудову та нетрудову діяльність, а з огляду на творчу роль – репродуктивну (відтворення відомого) і продуктивну (утворення

нового) [127].

Процес формування особи злочинця-маргінала прийнято розглядати як соціалізацію, тобто процес наділення її суспільними властивостями: вибору життєвих шляхів, встановлення соціальних зв'язків, формування самосвідомості, входження в соціальне середовище. У цей період виникають і закріплюються типові реакції на життєві ситуації, що виникають, найбільш характерні і переважні для даної людини [97].

Отже, як стверджує А. О. Маслоу, з одного боку, сутність маргінальної особистості визначається сукупністю тих суспільних відносин, котрі вона засвоює в процесі своєї життєдіяльності при переході з однієї соціально-культурної спільноти до іншої. Звідси випливає, що в основних сутнісних характеристиках маргінальної особистості як би “представлені” всі існуючі тенденції в розвитку суспільних відносин, зміни, зрушення та конфлікти в соціальному житті. Така “мозаїчність” зовнішнього середовища об'єктивно зумовлює внутрішню соціальну структуру самої особистості, надзвичайно складне, дуже часто суперечливе аж до антагонізмів переплетіння потреб, інтересів, цінностей, до певної міри хаосну, “броунівську” реалізацію її потенціальних сил. Зовні це виражено через її психологічну неврівноваженість, депресивні стани, непослідовність, алогічність життя тощо [110, с. 81–82].

Взаємодія держави, суспільства й особи зумовлена наявністю між ними певних зв'язків і процесів. У разі їхнього доцільного функціонування належні умови життєдіяльності забезпечуються кожному його члену, а держава виступає гарантом певного обсягу соціальних благ. Якщо ж ці зв'язки порушуються, виникають негативні процеси, при яких індивід поставлений перед вибором, за яким вказівкам необхідно підпорядковуватися: нормам права або іншим правилам поведінки, що існують у суспільстві. Природно, така дилема стає перед особистістю лише у разі, якщо норми права й інших соціальних норм суспільства суперечать одна одній і пропонують різну поведінку. Без належного контролю й під впливом певних процесів у суспільстві вони можуть пропонувати іншу, ніж передбачену поведінку. Тобто

людина перебуває на межі декількох правил поведінки з різними вимогами, які неможливо виконати одночасно. Низька правова культура й відсутність необхідної поваги до права є детермінантами порушення правових приписів. Держава, шляхом відмови від підтримки якої не було б ідеології, самоусувається від контролю над соціальними нормами суспільства, що сприяє появі й реалізації інших, чим норми права правил поведінки [79].

Витіснення верств, класів, груп, окремих громадян на периферію суспільства, перебування громадян між проблемами суспільства, включення їх у культурний конфлікт – це можливо як у разі відсутності в окремих категорій громадян можливості здійснення належних їм прав і законних інтересів, так й у разі їх порушення. Обов'язком держави є забезпечення економічного благополуччя й соціального захисту громадян від негативних наслідків проведених реформ. Однією із форм здійснення таких завдань є видання юридичних актів, інші ж реалізуються у межах уже виданих актів. Якщо ж держава не докладає достатніх зусиль для доцільного розвитку й функціонування суспільства й особи, тоді окремі категорії громадян без необхідної правової опори позбавляються доступу до здійснення своїх прав і законних інтересів і, як наслідок, витісняються на край суспільства, стаючи соціальними маргіналами; процеси адаптації затягуються, приводять до культурної маргінальності [79].

Соціалізація особи складається з «двох періодів – первинний, тобто соціалізація дитини, та вторинний з 17 до 25 років». Особливо важливу роль у формуванні особи відіграє первинна соціалізація, коли дитина засвоює манери поведінки старших, від яких вона повністю залежна і беззахисна перед ними [77].

Тут, варто наголосити, що будучи причиною кризи людини, культурний або соціальний конфлікт впливає на свідомість, мотивацію, спосіб життя й, отже, на поведінку людини. Значну вагу має тривалість психотравмуючої ситуації, а також сприйняття конфлікту самою людиною. Переживання, зумовлені навколишнім оточенням, з часом міняють пріоритети особи. Це

може бути й розрив зв'язків між окремими членами, верствами суспільства, що виражається в ізоляції особи, зміни ієрархії цінностей. У даній ситуації пріоритети особи змінюють або втрачають своє значення; основні зусилля направляються на вихід із кризи, що приводить до появи нових можливостей особи, більш прогресивних поглядів. Однак, можливий і негативний результат трансформації правових орієнтирів особи: якщо раніше протиправні можливості вирішення конфлікту не збігалися з моральним, ціннісним світоглядом людини, то під впливом кризи можуть виявитися прийнятними будь-які шляхи його вирішення.

Втрата у правах, пов'язана з неможливістю їх здійснення, приводить до того, що певна кількість громадян не може пристосуватися до нових життєвих умов, наслідком яких стає їх спадна мобільність і перетворення базових життєвих цінностей. Як правило, це представники соціального «дна» суспільства.

Цінність справедливості, верховенства закону, які створюють правомірну поведінку, під впливом пережитої кризи можуть зруйнуватися й привести до маргіналізації свідомості, при якому більше уваги приділяється індивідуальним пріоритетам. Формуються особистісні орієнтації й цілі, на досягнення яких і направляються основні зусилля, а життя суспільства відходить на друге місце. Це означає можливість порушення соціальних норм, які йдуть у розріз із особистими. Наслідком цього стає десоціалізація особи [79].

Зважаючи на те, що негативні прояви маргіналізму формуються, як правило, у неблагополучних сім'ях, в яких ігноруються інтереси дитини та відбувається її психологічне відчуження, з подальшою криміногенною дезадаптацією, то виявлення таких сімей, а тим більше вплив на них різними способами, у тому числі і правовими – є одним із пріоритетних завдань профілактичного характеру. Тим більше, що формування антигромадської поведінки дітей найчастіше саме в неблагополучних, зокрема матеріально-незабезпечених сім'ях, давно підтверджується кримінологічними дослідженнями [29; 146].

Така, що представляє певний кримінологічний інтерес, є робота Н. В. Яницької, в якій авторка аналізує співвідношення понять «малолітні» та «неповнолітні», «девіантна», «делінквентна» та суспільно небезпечна поведінка [199]. З думкою автора щодо необхідності розгляду та окремого вивчення маргінальної поведінки «малолітніх» і «неповнолітніх» слід погодитися, оскільки це було б доцільним як з точки зору виявлення психологічних особливостей неповнолітніх, так і визначення вікових особливостей підлітків. Оскільки «в Україні питому вагу малолітніх, які вчинили небезпечні діяння становить близько 40 % у кількості неповнолітніх, порушили кримінально-правові заборони» , виділення їх в окрему вікову категорію має значення, зокрема і щодо соціально-психологічних показників маргіналів, які не досягли повноліття.

Криміногенна мотивація та антигромадська спрямованість особи формується здебільшого саме до 14-ти років, тобто до віку настання кримінальної відповідальності, де вплив негативних відносин у неблагополучних та, у тому числі благополучних сім'ях, відповідно відображаються на поведінці малолітніх [9].

Так, 36,6 % з-поміж малолітніх правопорушників виховувалися в неповній сім'ї, а майже 10 % через несприятливі стосунки з батьками взагалі не проживали вдома. Аналогічна ситуація складається і з неповнолітніми, які виховуються у неповних чи неблагополучних сім'ях, що, власне, і підтверджується статистикою [86].

У цьому аспекті варто наголосити на мотивацію вчинення насильницьких злочинів «молодіжними неформалами». За результатами опитування осіб з них у 31 % проглядається насильницький мотив, у 22 % – екстремістський, у 30 % – хуліганський, у 12 % – релігійний, у 3 % – корисливий, у 2 % – мотив не визначений. У деяких матеріалах кримінальних проваджень мотив встановити було складно, проте чітко виявлено у 65 % – хуліганський, у 99 % – агресивно-насильницький, у 37 % – корисливий. При цьому у 100 % випадків підсудні керувалися кількома мотивами одразу. Нерідко звичайне хуліганство, вчинене

групою молоді, переростає у масові заворушення, погроми, вбивства, що саме собою є прямим свідченням підвищення їх суспільної небезпеки. Антигромадська групова поведінка дітей та молоді здійснюється за рахунок механізму наслідування, навіювання та зараження, внаслідок міжособистісного спілкування [1, с. 224-228].

Поглиблення деструктивних процесів у сімейно-шлюбних відносинах, постійні та гострі конфлікти між батьками та дітьми, насильство в сім'ї призводять до найбільш небезпечних форм поведінки підлітків, що відхиляються, в яких переважають агресивність і дії насильницького типу [168].

Тим часом, з віком, криміногенна активність підлітків дедалі більше збільшується і виходить за межі сімейно-побутових відносин. Порівнюючи правопорушення малолітніх та неповнолітніх можна відзначити, що її коефіцієнт у підлітків 16-17 років підвищується у 2,6 рази. Крім зазначених нами деяких специфічних соціально-побутових відносин, на формування злочинної поведінки маргіналів впливає економічне становище маргінального середовища та корисливі мотиви, що лежать в основі вчинення насильницьких злочинів, а саме: а) задоволення абсолютних потреб (тобто найнеобхідніших і життєво важливих); б) задоволення відносних потреб, що виникають при порівнянні людьми свого ідеалу – деякого матеріального стандарту.

Істотну роль системі чинників, які впливають маргіналізацію населення, і навіть збільшення маргінальної злочинності відіграє безробіття. Структурна перебудова економіки нашої країни та воєнні події спричинили зростання безробіття, зменшення кількості робочих місць, тобто дисбаланс на ринку праці. Чисельна кількість працездатних людей в умовах воєнного стану за допомоги мобілізаційних процесів витягується зі сфери економіки, при цьому не створюючи матеріальних та духовних благ, що тягне за собою, як не прикро про це говорити, деградацію таких осіб у соціально-культурному відношенні.

Детермінантами маргінальної злочинності, як ми вже зазначали, є алкоголізм та наркоманія. Цей зв'язок настільки очевидний, що про

насильницьку злочинність без відриву від алкоголізму та наркоманії і говорити неможливо.

Водночас, найчастіше серед повій зустрічаються особи, які працюють продавцями, офіціантами, медичними сестрами, перукарями, секретарями-друкарками, багато їх також серед вихователів дошкільних дитячих закладів, обслуговуючого персоналу готелів та гуртожитків, інженерно-технічних працівників різних конструкторських бюро та науково-дослідних інститутів, студентів, але левову частку серед них становлять безробітні особи та домогосподарки. Більшість з них – це молоді особи віком до 30 років – близько 75 %. Дуже мало повій у віковій категорії 45 років і більше – близько 4 %. Решта – це малолітні повії та особи віком 30-45 років.

Освітній рівень сучасних повій дуже високий. Близько 10 % з них мають вищу та незакінчену вищу освіту, понад 70 % – середню та середню спеціальну, решта – незакінчену середню. Кожна п'ята повія на побутовому рівні або вільно володіє однією, а кожна восьма – кількома іноземними мовами. Вони добре розуміються на мистецтві, літературі, музиці, вміють підтримувати світську бесіду і поводити себе у громаді [125].

Шлюб або наявність дітей в багатьох випадках не є перешкодою для заняття проституцією. Кожна четверта повія – заміжня, а у кожної п'ятої є діти. Наприклад, трапляються випадки, коли особа неодноразово робить спроби надати відповідні сексуальні послуги різним статевим, партнерам, але за незалежних від неї обставин (напр., затримання міліцією по факту надання сексуальних послуг) не одержала за це винагороди і т. ін., тобто була не в змозі довести до кінця правопорушення [142].

За даними соціологічних досліджень, найчастіше послугами повій користуються особи, які перебувають у відрядженні, військовослужбовці, моряки, а також громадяни, яких з різних причин не задовольняє сексуальне життя в сім'ї. Найбільший попит на послуги повій серед осіб віком 30-46 років (понад 80 %). Серед молоді (18-25 років) попит незначний (10-12 %), а серед неповнолітніх таких осіб одиниці.

Як ми вже зазначали, *проституція є одним з найчастіше пов'язаних із злочинністю фонових явищ. Вони значною мірою обумовлюють одне одного.* Повії широко використовують як співучасників-злочинців, грабіжники, вимагачі, шахраї, саме повії, відвідуючи квартири заможних клієнтів, проводять розвідку для наступних крадіжок чи розбійних нападів, просять водіїв підвезти до місця, де на них (водіїв) чекає злочинна засідка.

Повії і самі вчиняють чимало злочинів стосовно клієнтів, використовують їх «відключення» в результаті сп'яніння, застосування клофеліну (традиційне прізвисько – «хипес-повія»).

Повії нерідко самі стають потерпілими від насильницьких злочинів (їх вбивають у конкурентній боротьбі, особливо за кордоном, вони гинуть під впливом наркотиків та СНІДу).

Але чи не найголовнішим негативним чинником широко розповсюдженої проституції у державах (на думку експертів, проституцією займаються сотні тисяч жінок), є різке падіння моралі суспільства, знамення того, що воно фактично погоджується з аморалізмом і це безпосередньо вкрай негативно впливає на погляди підлітків і молоді не лише на сексуальні проблеми, але й на інші сторони буття. Проституція підриває підвалини соціальної моралі, руйнує сім'ю, в кінцевому результаті сприяє деградації людини.

Наслідком проституції є зростання жіночої злочинності, смертності, тяжких невиліковних соматичних і психічних захворювань і самогубств. Довгостроковий наслідок проституції-розмивання генофонду нації.

Проституцію, як засіб наживи, широко використовує злочинність, у тому числі й організована. На її основі вона створює цілу систему секс-бізнесу із звідниками, утримувачами домів розпусти, сутенерами, торговцями «живим товаром», у тому числі з переправленням за межі країни. На думку експертів, річний обіг секс-бізнесу в Україні сягає не менше двох мільярдів гривень. Наймерзеннішим злочином є втягування у проституцію дітей [102, с. 216].

Серед груп правопорушників, виділених за характером зайнятості на час вчинення кримінального діяння, вже тривалий час найбільш численною є група

осіб, які не працюють і не навчаються. Таке переважання зумовлено зростанням маргінального прошарку, представники якого ніде не працюють і мають схильність до кримінальної поведінки. Крім того, на це впливає також послаблення уваги працівників поліції до встановлення справжнього місця роботи або джерел існування правопорушників. Необхідно зазначити, що така ситуація робить неможливим отримання повної реальної картини розподілу правопорушників за соціальним станом. Спостерігається суттєве зменшення чисельності групи безробітних осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Воно пов'язане передусім з помітним зменшенням кількості зареєстрованих безробітних в країні у 2015–2021 рр. Певну роль, імовірно, відіграє й те, що за сучасних соціально-економічних умов на облік як офіційно безробітні здебільшого стають законослухняні громадяни, які шукають легальну роботу й не виявляють схильності до протиправної поведінки [86].

Що стосується бродяг, то вони в основному зосереджуються у великих і дуже великих містах. В цілому, криміногенний аспект бродяжництва полягає у тому, що: через відсутність постійного місця проживання і роботи бродяги вимушені здобувати кошти для свого існування злочинним шляхом, найчастіше - це дрібні крадіжки, рідше грабежі і розбійні напади; негативно впливають на тих, хто їх оточує, особливо цей вплив спрямований на підлітків. Їх втягують у жебрацтво, пияцтво, проституцію, вчинення кримінальних правопорушень; часто порушують громадський порядок, в місцях їх зборищ «процвітає» пияцтво, брудна лайка (інвектива), сам їх зовнішній вигляд справляє відразу. Серед бродяг зустрічається багато хворих на венеричні хвороби, немало серед них й злочинців, які перебувають у розшуку.

Як свідчать емпіричні дослідження [143], для таких осіб характерна постійна зміна місця знаходження, бездомне існування; як правило, вони ніде не працюють і не живуть в одному місці більш менш значний час; зміна місця проживання і роботи не носить характеру мотивованого відходу. Вивчення біографічних даних цих осіб свідчить про те, що перехід з місця на місце не пов'язаний для них із отриманням якоїсь особистої вигоди (наприклад, із

збільшенням зарплати, поліпшенням житлових умов), а швидше навпаки - перехід пов'язаний із втратою, звичайно повною, житла і заробітної платні. Але найбільш характерний для злісних бродяг відхід з роботи без певної мети і наміру влаштуватися на інше певне місце. Як свідчать дані опитування, найчастіше вони не усвідомлюють мотивів зміни місця проживання і місця роботи, хоч і приводять різні причини, що майже завжди суперечать їх же власним висловам.

Невмотивована зміна роботи та місця проживання здебільшого має в своїй основі неусвідомлюване прагнення уникнути ідентифікації в групі. Справа в тім, що більш-менш тривала участь у групі, трудовому колективі, у спільній діяльності обов'язково пов'язує індивіда з іншими людьми у процесі цієї діяльності і спілкування та знаходить свою визначеність, самоідентичність, шляхом ідентифікації з іншими особами.

При дослідженні способу життя бродяг було виявлено деякі особливості сімейного життя, що призвело їх до бродяжництва. Саме вони спонукають до соціальної дезідентифікації, що проявляється у бездомному паразитичному існуванні.

З вивчених нами злісних бродяг майже всі виховувалися у сім'ях, де їх «членство» було суто формальним. Батьки або взагалі не виконували своїх обов'язків відносно дітей, або взагалі мало приділяли уваги вихованню, нерідко самі вели аморальний спосіб життя, пиячили, вчиняли правопорушення та злочини. Контроль з боку батьків, рівно як і їх психологічна, емоційна близькість до дітей, фактично відсутня. Діти у таких родинах не адаптувалися, що зумовило психологічну неспроможність подальшої адаптації у трудових колективах та власних сім'ях, несвідому потребу позбавлення від будь-якого контролю. Іншими словами, дані фактори сприяли неможливості нормально працювати, виконувати сімейні та інші громадянські обов'язки. Результати інтерв'ювання даної категорії осіб переконують у тому, що вони не усвідомлюють істинних причин і мотивів свого дезадаптивного способу життя [142].

Також при вивченні життєвої ситуації злісних бродяг привертають увагу неповні сім'ї, зокрема, у яких відсутній один із батьків, найчастіше батько. Іноді майбутні бродяги виховуються у повних сім'ях, але при проведенні спеціального аналізу виявляється вельми специфічне положення дитини в сім'ї. Існують сім'ї, де дитина з раннього віку позбавляється обох батьків: вони або залишають його своїм родичам, або поміщають у будинки для дітей. Поміщення дитини в дитячий будинок є однією із форм ізоляції від своїх батьків та їх негативного впливу [142].

При вивченні особи злочинця велике значення, і це відзначається кримінологами, соціологами та психологами, надається вивченню ступеня знання особистістю соціальних норм, правосвідомості злочинців. В основі всієї системи правосвідомості лежать елементарні знання загальних засад права та її етичних основ. При цьому власне правова обізнаність не надає вирішального впливу на злочинну поведінку. Основні деформації правосвідомості лежать над пізнавальною сферою, але в рівні оціночних суджень про право і практику його застосування, але й вони служать основною причиною злочинного поведінки.

Таким чином, у злісних бродяг спостерігаються: відсутність усвідомлення своєї соціальної ідентичності; відсутність потреби у суб'єктивно-особовій ідентичності; рання ситуація внутрішньосімейної дезідентифікації як етіологічна основа вказаних особливостей; прагнення до подолання своєї соціально-групової приналежності і уникнення ситуацій соціальної ідентичності, що веде до неусвідомлюваного мотиву поведінки злісного бродяги; усвідомлюване або близьке до усвідомлюваного відчуття повної некерованості своєї поведінки; відсутність здатності прогнозування і планування своєї поведінки; емоційно-ситуативна детермінація поведінки [93].

Зважаючи, що відчуження у дитинстві від своєї сім'ї, зовсім не означає фатальної неминучості їх бродяжництва у майбутньому. По-перше, відчуження є результатом несприятливих соціальних умов, що можуть успішно долатися в ході проведення спеціальних виховно-профілактичних заходів. Отже, необхідно підсилити ранню профілактику правопорушень. Спеціальні

профілактичні заходи, що призводять до позбавлення батьківських прав, повинні здійснюватися не тоді, коли дитині 10-12 років, а набагато раніше. По-друге, вплив несприятливих ранніх сімейних умов життя дитини у багатьох випадках усувається вихованням у школі, учбових і трудових колективах, неформальних малих групах, впливом соціального середовища. По-третє, існування особливої психологічної структури злісних бродяг свідчить про необхідність розробки спеціальної психологічної методики щодо їх виправлення. Створення такої методики є досить складним науковим завданням, оскільки це пов'язано із використанням досягнень в пізнанні несвідомого [142].

Тобто, потрібні психотерапевтичні методики виховної дії щодо бродяг, застосування яких повинне поєднуватися з наданням їм необхідної соціальної допомоги. Необхідно враховувати й те, що людина, яка роками веде бездомне існування, не відмовиться від такого способу життя тільки тому, що їй надали житло та необхідну допомогу. Необхідно вдаватися до дієвих заходів, спрямованих на виховання таких осіб.

Маргінальна поведінка навіть законослухняного мігранта, який має високий рівень правосвідомості, здатна стимулювати криміногенну ситуацією, обумовлену сукупністю низки негативних економічних, соціальних, політичних та інших факторів (причин), а також психологічного ставлення місцевого населення до мігранта, що утворюють сприятливі умови для вчинення кримінального правопорушення. Маргіналізація міграції може бути певним джерелом для соціальних конфліктів з місцевим населенням, спричинити делінквентну поведінку та криміналізацію приймаючого мігранта суспільства [100].

Формулюючи принципи та засоби дослідження особи, кримінологи розглядають її як систему різних ознак і функцій. З одного боку, до поняття особи злочинця включають різного роду соціальні характеристики людини (працівник, сім'янин, громадянин тощо), а з іншого – його психофізіологічні якості (вік, стать, психологічні особливості, темперамент, а також соматичний

та психофізичний стан) [154].

Наявність специфічних соціально-психологічних характеристик дозволило надати узагальнену кримінологічну характеристику особи-маргінала, який вчиняє насильницькі злочини: повнолітня особа, віком від 18 до 40 років (59 %) чоловічої статі (79 %), з неблагополучної сім'ї, в якій склалися складні життєві установки й відносини один до одного (67 %), з повною загальною середньою, середньою спеціальною (професійно-технічною) освітою (72 %), не має суспільно корисних зв'язків, раніше вчиняла різні правопорушення (62 %), не має постійного місця роботи або навчання (80 %), зловживає алкогольними напоями або наркотиками (84 %), раніше судима (48 %).

За ступенем соціальної неадаптованості проведена систематизація осіб-маргіналів, які схильні до вчинення насильницьких злочинів: 1) за соціальним статусом: а) безпритульні діти; б) діти, які перебувають у неформальних молодіжних об'єднаннях антисоціальної спрямованості (скінхеди, хіпі, панки, фанати та ін.); в) особи, які займаються бродяжництвом або жебрацтвом; г) особи, без певного місця проживання; д) особи, які не мають постійного місця роботи, у тому числі офіційно визнані безробітними та ухиляються від працевлаштування; е) внутрішні (легальні) мігранти (переселенці); е) зовнішні (нелегальні) мігранти (іноземні громадяни, особи без громадянства та ін.); ж) засуджені, які перебувають в установах виконання покарань й допускають порушення режиму виконання та відбування покарання, схильні до вчинення кримінальних правопорушень; з) раніше засуджені особи, які звільнилися з установ виконання покарань та не стали на шлях виправлення; і) особи, які займаються проституцією; к) військовослужбовці, які дістали поранення, звільненні в запас, отримали фізичні, психічні травми пов'язані з воєнними діями тощо;

2) за фізіологічними та психологічними особливостями: а) особи, хворі на хронічний алкоголізм, наркоманію; б) ВІЛ-інфіковані, хворі на СНІД або венеричні хвороби й ухиляються від лікування; в) особи з хворобливими та патологічними потягами до азартних ігор (ігромани, комп'ютеромани та ін.);

г) особи з адаптаційним синдромом (особи з обмеженими фізичними можливостями, психічно хворі, олігофрени та розумово відсталі, туберкульозні хворі та ін.), які характеризуються делінквентною поведінкою та схильні до вчинення кримінальних правопорушень.

До структури особи злочинця кримінологи включають і ціннісно-нормативні уявлення (диспозиції та соціальні установки). У цьому найчастіше використовується поняття «антисуспільна установка», котрій характерно: заперечення тих чи інших громадських цінностей, антигромадський характер мотивів, цілей поведінки й готовність до вчинення протиправних дій [197].

Звісно ж, стосовно злочинців-маргіналів можна виокремити такі особливості: негативне ставлення до основних соціальних норм, несприйняття ними основних соціальних відносин і цінностей, специфічні негативні риси особистого досвіду, підвищена агресивність і збудливість (найчастіше як наслідок зміни психіки у зв'язку з зловживанням алкоголем і наркотиками), примітивні потяги та неадекватні способи їх задоволення, у тому числі протиправні та злочинні.

Структура особи злочинця включає психофізіологічні властивості, тому, поряд з розглядом окремих соціальних і, в тому числі, соціально-демографічних характеристик у структурі особи маргінального злочинця, вважаємо за необхідне відзначити, що у детермінації злочинної поведінки безумовно присутні біологічні та психологічні особливості, властиві досліджуваним нами маргінальним групам. Тобто, значна частина осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя безцільно проводить вільний час, часто змінюють місце роботи, при цьому мають недостатній професійний рівень, а також зловживають спиртними напоями.

Особи, які ведуть маргінальний спосіб життя, в силу об'єктивних та суб'єктивних причин, опиняються в умовах ізоляції та відчуження, відриваються від нормальних, загальноприйнятих зв'язків та відносин, піддаються деформації моральної свідомості. Це веде до появи в їхній психології імпульсу на прийняття рішень, що підштовхують у певних

ситуаціях до вчинення насильницьких злочинів. Разом з тим, саме відчуження від суспільно прийнятих зв'язків і відносин найчастіше викликається непристосованістю індивіда до сформованих умов життя та їх зміни, зокрема в умовах війни, вимушеного переселення. У психологічному аспекті відчуження є виключення людини з міжособистісної взаємодії, яка часто набуває криміногенного характеру.

У соціальній психології відчуження у контексті міжособистісних відносин, коли індивід протистоїть оточуючим, насамперед мікросередовищу (родині, родичам, друзям). Тут, варто наголосити на деяких аспектах відчуження особи, які є важливими, з погляду, розуміння маргінальної злочинної поведінки, а саме:

– відчуження ускладнює засвоєння людиною соціальних норм, що регулюють міжособистісні відносини, поведінку. Вона не усвідомлює необхідності в цих нормах, не визнає їх, і вважає себе ні в чому не винною у вчиненні злочину, так і після нього;

– відчуження особи на ранньому етапі її розвитку через невиконання чи неправильного виконання сім'єю основної функції - «включення» дитини до структури суспільства, що сприяє закріпленню в людині та стає причиною її соціально-психологічної ізоляції від сім'ї, колективів. За відсутності належного виховання це може призвести до девіантної поведінки;

– відчуження особи може призвести до формування в неї негативного ставлення до середовища, відчуття ворожості оточуючих, це, у свою чергу, породжує часом агресію, що є основою мотивації багатьох насильницьких злочинів;

– ізоляція суб'єкта від нормальних контактів у мікросередовищі здебільшого веде до пошуку подібних до себе. Це, наприклад, виявляється у неформальних молодіжних об'єднаннях, в яких відчуженим є не лише одна людина, а й уся група, вся спільнота, у психології якої закріплюються риси, властиві її членам;

– порушення зв'язків людини з навколишнім середовищем, що

призводить до деградації встановлених норм поведінки та прийняття правил існування антисоціальних груп населення (наприклад, бродяжництво, жебрацтво, проституція), де унаслідуються уявна солідарність, взаємовиручка тощо;

– особистісні особливості індивіда, які виражаються у «відході в себе», відокремленні від інших, невмінні та небажанні відчувати емоційний стан близьких, співпереживати їм. Подібні риси властиві зазвичай злочинцям, які вчиняють насильницькі злочини.

Маргінальну злочинну поведінку можна загалом назвати відчуженою, оскільки вона свідчить про неприйняття особою норм та цінностей, що існують у суспільстві. Злочинна поведінка формується ще підлітковому періоді, коли дитина протиставляє себе нормам закону. У структурі особистості злочинця-маргіналу важливе значення має тип нервової системи, темперамент, характер. Так, варто виокремити чинники, що негативно впливають на поведінку людини, зокрема:

– патологія біологічних потреб, що часто стають причиною сексуальних збочень;

– нервово-психічні захворювання (неврастенія, психопатія, різні психологічні стани), що підвищують збудливість нервової системи та зумовлюють неадекватну реакцію, ускладнюють соціальний контроль за дією;

– спадкові захворювання, обтяжені алкоголізмом, на які страждають 40 % розумово відсталих дітей. Безперечними факторами, що зумовлюють психологічні особливості злочинної поведінки маргіналів, є алкоголізм, наркоманія, що призводять, у свою чергу, до соціальної та психічної деградації особи, незворотних патологічних змін її структури.

Слід зауважити, що злочинці-маргінали досить часто схильні до психічних аномалій, які похідні від вроджених або набутих фізичних недоліків (туберкульозні хворі, ВІЛ-інфіковані, інваліди, онкологічні хворі тощо). Відчужені від суспільства в силу суб'єктивних та об'єктивних причин, вони не можуть часом задовольнити свої мінімальні потреби, усуваються від сімейних,

трудових, суспільних відносин. Через це вони провокується стан «фрустрації», з супутньої їй агресивністю, розгальмованістю емоційних і вольових процесів.

Серед аномалій психіки злочинців-маргіналів досить часто трапляються різні психопатоподібні стани. Особи з психопатизованою поведінкою нерідко відрізняються своєю імпульсивністю, спрямованою на негайне задоволення своїх бажань і потреб, при якій вони повністю усвідомлюють протиправність поведінки, і негативних наслідків злочинного діяння. Звичайно, розглядати психопатизацію особи, як основну причину протиправної поведінки злочинців-маргіналів було б не зовсім невірним, але те, що у психопатичних осіб є цілий комплекс емоційних, вольових та поведінкових особливостей, що сприяють їхньому швидшому вливанню у злочинне середовище й прийняттю їх правил та умов, видається досить очевидним.

Кримінологічні дослідження міграційної злочинності та її детермінації звертають увагу на психологічні особливості біженців, вимушених переселенців та інших мігрантів, особливо в умовах воєнного стану. Поряд із зовнішнім впливом військових подій, соціального середовища у вигляді відсутності певного місця проживання, джерел постійних доходів, неприйняття та відчуження їх місцевим населенням та ін., слід враховувати і психологічні фактори, оскільки майже всі ці особи перебувають у психологічному стані стресу, у тому числі і тих, хто зумів подолати всі складнощі адаптації та влаштуватися на новому місці.

Таким чином, розглянувши соціально-психологічні характеристики осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя і вчиняють насильницькі злочини, можна зробити висновок про діяльність та поведінку маргінальної особи, її соціальні властивості та систематизацію, і, по-друге, аналізуючи сутнісні ознаки особи як істоти творчої, активної, яка здатна до зміни середовища і власної життєдіяльності.

Соціальне середовище здатне впливати на людину подвійно: за допомогою матеріальних чинників – переважно на фізіологічні системи і за допомогою психологічних й інших нематеріальних чинників – на сенсорні

системи, психіку, інтелект, організм в цілому. Негативні чинники і аномальні психічні стани обумовлюють підвищені криміногенні передумови в поведінці. Головним психологічним аспектом, що характеризує осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя, є фактор відчуження, через який вони протиставляють себе оточуючим, насамперед родичам та близьким, ізолюються від загальноприйнятих суспільних зв'язків, порушують норми права та моралі. Особистісні особливості маргінальних осіб сприяють їх відокремленню від навколишнього світу, що виражається, у тому числі, і невмінні, небажанні відчувати емоційний стан близьких, співпереживати їм.

Висновки до розділу 2

1. Роль теорії запобігання насильницьких злочинів найбільше виявляється під час дослідження суміжних ситуацій, котрі поряд з іншими негативними суспільними наслідками мають безпосередній криміногенний характер. Зокрема, це стосується вивчення і розробки спільно з соціологією заходів запобігання злочинам у деяких соціальних формуваннях, таких, наприклад, як групи осіб без певного місця проживання і роботи, що ведуть аморальний спосіб життя. Саме у площині маргінальної поведінки необхідно проводити подальші міждисциплінарні дослідження.

2. Насильницьким є злочин, у якому насильство є елементом мотивації, а не тільки засобом досягнення мети. Аналіз структури показав, що до насильницьких злочинів, що вчиняються маргінальними групами в Україні слід віднести: проти життя (вбивство та його кваліфікуючі ознаки (ст. 115–119 КК України) (19 %); проти здоров'я (нанесення тілесних ушкоджень (ст. 121–126 КК України) (23 %); проти статевої свободи та недоторканості (ст. 152–156-1 КК України) (15 %); корисливо-насильницькі (ст. 186, 187, 189, 257 КК України) (14 %) та проти громадського порядку (ст. 296 КК України) (29 %). У структурі зареєстрованої насильницької злочинності в країні такі групи

насильницьких злочинів, що вчиняються маргінальним осередком мають частку в 24-25 %.

3. Проблема вчинення насильницьких злочинів маргінальними групами визнається комплексною, багатовекторною та структурною, на них впливає цілий комплекс причин та умов, що реалізуються щодо окремих соціальних груп (груповий рівень), сприяють деструкції (деградації) особи, протиправній поведінці, насильницьким проявам (особистісний рівень).

4. Серед груп правопорушників, виділених за характером зайнятості на час вчинення кримінального діяння, вже тривалий час найбільш численною є група осіб, які не працюють і не навчаються. Таке переважання зумовлено зростанням маргінального прошарку, представники якого ніде не працюють і мають схильність до кримінальної поведінки. Крім того, на це впливає також послаблення уваги працівників поліції до встановлення справжнього місця роботи або джерел існування правопорушників. Наголошується на взаємозв'язку маргінальної злочинності з фоновими для злочинності явищами, а саме алкоголізмом, наркоманією, психічними аномаліями, які, у свою чергу, обумовлені вродженими або набутими фізичними, психічними та іншими відхиленнями, а також «воєнним синдромом».

5. За ступенем соціальної неадаптованості проведена систематизація осіб-маргіналів, які схильні до вчинення насильницьких злочинів: 1) за соціальним статусом: а) безпритульні діти; б) діти, які перебувають у неформальних молодіжних об'єднаннях антисоціальної спрямованості (скінхеди, хіпі, панки, фанати та ін.); в) особи, які займаються бродяжництвом або жебрацтвом; г) особи, без певного місця проживання; д) особи, які не мають постійного місця роботи, у тому числі офіційно визнані безробітними та ухиляються від працевлаштування; е) внутрішні (легальні) мігранти (переселенці); е) зовнішні (нелегальні) мігранти (іноземні громадяни, особи без громадянства та ін.); ж) засуджені, які перебувають в установах виконання покарань й допускають порушення режиму виконання та відбування покарання, схильні до вчинення кримінальних правопорушень; з) раніше засуджені особи, які звільнилися з

установ виконання покарань та не стали на шлях виправлення; і) особи, які займаються проституцією; к) військовослужбовці, які дістали поранення, звільненні в запас, отримали фізичні, психічні травми пов'язані з воєнними діями тощо; 2) за фізіологічними та психологічними особливостями: а) особи, хворі на хронічний алкоголізм, наркоманію; б) ВІЛ-інфіковані, хворі на СНІД або венеричні хвороби й ухиляються від лікування; в) особи з хворобливими та патологічними потягами до азартних ігор (ігромани, комп'ютеромани та ін.); г) особи з адаптаційним синдромом (особи з обмеженими фізичними можливостями, психічно хворі, олігофрени та розумово відсталі, туберкульозні хворі та ін.), які характеризуються делінквентною поведінкою та схильні до вчинення кримінальних правопорушень.

РОЗДІЛ 3.

ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ МАРГІНАЛЬНИМИ ГРУПАМИ В УКРАЇНІ

3.1. Загальносоціальні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами

Державна політика, що спрямована на розвиток і функціонування суспільних відносин, повинна перешкоджати поширенню такого явища як маргінальна поведінка. Для того, щоб знизити кількість суб'єктів маргінальної поведінки в українському суспільстві потрібні як дії, спрямовані на усунення її передумов, що запобігатимуть появі нових осіб із маргінальною поведінкою, так і заходи, що сприятимуть трансформації маргінальної свідомості на соціально-активну. Крім того, потрібно визначити основні принципи формування політики держави зі зменшення кількості осіб із маргінальною свідомістю в Україні.

Досліджуючи запобігання кримінальним правопорушенням, Б. М. Головкін розуміє систему заходів, спрямованих на виявлення та усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів, а також позитивний вплив на поведінку осіб, схильних до вчинення кримінальних правопорушень.

Метою запобігання злочинам є недопущення їх вчинення. Якщо запобігти вчиненню злочинів не вдалося, тоді починається протидія їм [32, с. 175].

У кримінології під загальносоціальними заходами запобігання злочинам розуміють комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин і усунення або нейтралізацію разом з тим причин та умов злочинності [92, с. 143].

Як у зв'язку з цим зауважив О. М. Джужа, даний рівень запобігання злочинам характерний тим, що його складові є невід'ємною частиною соціально-економічного розвитку, поліпшення морально-психічної і духовної сфер суспільства [90, с. 53–54]. При цьому, на переконання В. В. Голіни, основними цілями зазначеного запобіжного напрямку є подолання або обмеження криміногенно-небезпечних протиріч у суспільстві, поступове викорінення відомих ще з біблійських часів негативних явищ, створених політичними, економічними, психологічними, ідеологічними та іншими чинниками виникнення кримінального потенціалу в суспільстві (економічні й політичні кризи, небезпечне майнове розшарування населення, необґрунтоване, навіть злочинне запобігання певних кіл громадян, безробіття, затримка заробітної плати, існування на межі виживання переважної частини населення, занепад моралі, проституція, наркоманія, алкоголізм, безпритульність тощо) [24, с. 19]. У свою чергу, О. М. Бандурка, визначив їх як комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин й усунення або нейтралізацію причин та умов злочинності [7, с. 177], а О. М. Литвинов – як сукупність ефективних заходів соціально-економічного, правового, ідеологічного, організаційно-управлінського, культурно-виховного змісту, спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин й усунення чи нейтралізацію детермінант злочинності [104, с. 111–117].

Виходячи з вищевикладеного, на нашу думку, слід розглядати не тільки запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються маргінальними групами, їх профілактику чи припинення, а комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин і усунення або нейтралізацію причин та умов злочинності. Тому вирішальна роль у поступовому зменшенні соціальних суперечностей в усіх сферах соціального життя належить розумній господарсько-організаційній та культурно-виховній

діяльності державних органів, підприємств, установ, фірм, громадських організацій, тобто фактично праксеологічну діяльність – запобігання кримінальним правопорушенням.

Водночас, в умовах сьогодення, як бачимо, нові соціальні, політичні, економічні умови ускладнюють завдання загальносоціального запобігання злочинності необхідністю пошуку суспільного консенсусу, адаптації поколінь, які будували своє життя за принципами соціалізму, до суспільства з дещо іншими засадами. Ф. Фукуяма, сучасний філософ, якимось зауважив, що і зараз, коли ХХ століття завершилося, навряд чи можна говорити про реальні альтернативи ліберальній демократії і ринковому капіталізму як фундаментальним принципам організації сучасного суспільства [176, с. 22; 24, с. 20].

У 2020 році прийнято Стратегію національної безпеки України [156], метою якої є утвердження прав і свобод людини та громадянина, захист особи, суспільства та держави від правопорушень, зокрема корупційних, забезпечення відновлення порушених прав, відшкодування заподіяної шкоди; забезпечення екологічної безпеки, створення безпечних умов життєдіяльності людини, зокрема на територіях, що постраждали внаслідок бойових дій, розбудова ефективної системи цивільного захисту [73, с. 260].

Однак, відсутність національної стратегії запобігання кримінальним правопорушенням є однією головних причин, що зумовлює негативні тенденції в існуванні, поширенні та відтворенні окремих видів кримінальних правопорушень на міжнародному, загальнодержавному та регіональному рівнях.

Державна політика в галузі зменшення маргінальної поведінки в українському суспільстві має включати заходи із прогнозування, профілактики, скасування передумов формування мотивів маргінальної поведінки особи, усунення причин маргінальної поведінки особи та ліквідації її наслідків. Під впливом негативних життєвих обставин, соціальних інститутів, що не відповідають потребам особи, змінюються їх ціннісні установки, орієнтації,

правосвідомість і, як результат, поведінка людей. Внаслідок цього відбувається загострення процесів деформації норм, інститутів, цінностей. Розрив соціальних зв'язків, до якого може призвести маргінальна поведінка, сприяє виробленню в особи своєї системи цінностей, що характеризується глибоким індивідуалізмом, ворожим ставленням до громадських інститутів, а це стає поштовхом для руйнування і дестабілізації суспільних відносин, відмови від підтримки реформ, які проводяться в Україні. Проте маргінальна поведінка передбачає хоч і формальне, але все ж таки дотримання норм права. Стійка правомірна поведінка як сукупність вчинків не може відразу трансформуватися на протиправну, це відбувається під впливом певних умов. Саме тому держава ще має можливість вплинути на поведінку громадян з метою запобігання небажаній модифікації правових і ціннісних орієнтирів особи.

Держава конституційно проголошує сильні соціальні програми, спрямовані на пом'якшення нерівності, яка природно виникає між людьми. Це право на житло і створення умов для його придбання, достатній життєвий рівень, охорону здоров'я і медичного обслуговування, щорічно оплачувана відпустка. У випадку втрати працездатності, годувальника, при втраті роботи з незалежних працівника обставин, а також у старості й інших, передбачених законом, випадках громадяни здобувають право на соціальний захист і забезпечення. При цьому, згідно ст. 46 Конституції, пенсії та інші види допомоги, що є основним джерелом існування, повинні забезпечувати рівень життя, не нижчий прожиткового мінімуму. Ці закони установлюють довгострокові цілі. Їх реалізація вимагає тривалий процес створення відповідних структур і механізмів, фондів і органів, а також кадрове і технічне забезпечення. Тому, у дійсності, розбіжність між конституційно і законодавчо проголошеними нормами і якістю реального життя населення може бути досить значною і після прийняття цих законів. І є такою насправді в країні.

Також, основна увага приділена багатоплановим послугам: соціально-побутовим (забезпеченню продуктами харчування, транспортними послугами,

виклику лікаря, придбанню медикаментів); психологічним (наданню консультацій з питань психічного здоров'я, методичних порад застосуванню психодіагностики); соціально-педагогічним (організації індивідуального навчального і виховного процесів, дозвіллю, спортивно-оздоровчої, технічної і художньої діяльності); соціально-медичним (підтримці й охороні здоров'я, здійсненню профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів,); соціально-економічним (наданню продуктів харчування, одягу, взуття, палива або грошової допомоги); юридичним (консультаціям з питань чинного законодавства, здійсненню захисту прав таких осіб); послугам з працевлаштування (сприяння в ньому і соціальний супровід працевлаштованих).

У першу чергу загальносоціальні заходи запобігання повинні бути спрямовані на дітей та молодь. Загальнозапобіжний ефект мають заходи з підтримки і розвитку освіти і культури в суспільстві, збереження духовно-моральної спадщини, оскільки достовірно встановлено, що освітній і культурний рівень людей, їх вихованість, духовність, відданість кращим народним традиціям, правова освіченість і не тільки утримують людей від вчинення злочинів, визначаючи багато в чому не викривлену кримінально систему особистих і соціальних цінностей, але і спроможність значної частини населення протистояти негативному впливу ЗМІ, що пропагують вседозволеність, культ сили, жорстокість, культуру бездуховного споживання. Також одним з дієвих напрямків є розробка та реалізація цільової комплексної програми виховання яка може принципово вплинути на вирішення проблеми формування позитивної правосвідомості дітей.

Комплекс загальносоціальних заходів з властивими йому масштабністю, різносторонністю та всеохоплюючим характером становить базу, фундамент для здійснення спеціально-кримінологічного запобігання, проведення профілактичних заходів уповноваженими державними органами, у тому числі й правоохоронними, і повинен містити такі завдання: 1) визначення індивідуальних факторів ризику та вжиття заходів, що змінюють (коригують)

поведінку особи; 2) вплив на міжособистісні стосунки та створення здорової обстановки у сім'ї (колективі); 3) нагляд за громадськими місцями – школами, гуртожитками, середніми спеціальними навчальними закладами (особливу увагу слід приділяти дитячим установам закритого типу, відбір кадрів для роботи в яких слід ретельно контролювати); 4) звернення до загальнокультурних (духовних) цінностей та впровадження їх у масову свідомість й масову культуру; 5) формування моральних стандартів поведінки, пропагування здорового способу життя, розвиток системи цінностей, спрямованих на нейтралізацію різних девіантних форм поведінки, неприпустимість їх привабливості, новизни, передусім щодо молоді (саме на цьому рівні має ставитися питання про вплив засобів масової інформації на пропаганду насильства, жорстокості, аномальних форм сексуальної поведінки); б) активний соціальний контроль за такими негативними явищами суспільного життя, як проституція та порнографія.

Наявність особливостей при застосуванні заходів запобігання визначається специфікою правового і фактичного становища молоді як соціально-вікової групи суспільства, що знаходиться в стані інтенсивного розвитку та формування, специфікою причин злочинності, а також особистісних якостей дітей, молоді.

Законом України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001 р.) [140] передбачена система соціального захисту дітей. Під цим розуміється комплекс заходів і засобів соціально-економічного та правового характеру, здійснення яких покладається на суб'єктів, зазначених у законі, щодо забезпечення прав дітей на життя, розвиток, виховання, освіту, медичне обслуговування, надання матеріальної підтримки. А також визначено систему соціальної профілактики, як вид соціальної роботи, спрямованої на запобігання складним життєвим обставинам сімей, дітей та молоді, аморальній, протиправній поведінці в сім'ях. Законом передбачено виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді і запобігання такому впливу та поширенню соціально небезпечних хвороб серед дітей та молоді.

Основними напрямками державної політики у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю є розроблення та реалізація загальнодержавних, регіональних програм соціальної підтримки сімей, дітей та молоді, соціального становлення молоді та інших програм стосовно сімей, дітей та молоді. Визначено напрями соціальної профілактики в сімейному, дитячому та молодіжному середовищі – комплексні заходи, спрямовані на запобігання сімейному неблагополуччю, соціальному сирітству, насильству в сім'ї та жорстокому поводженню з дітьми, найгіршим формам дитячої праці, системний облік і догляд за дітьми та молоддю, які виявили схильність до асоціальної поведінки, інформаційно-просвітницьку, пропагандистську роботи в сім'ях, серед дітей та молоді за місцем проживання, навчання або роботи, спрямованої на формування в особистості стандартів позитивної поведінки, здорового способу життя.

Також варто зазначити, що відповідно до ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію» (2015 р.) [135], ст. 5 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (1995 р.) [137], ст. 10 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017 р.) [133] та інших, з метою вдосконалення діяльності підрозділів ювенальної превенції Національної поліції та приведення нормативно-правових актів МВС, які регулюють діяльність Національної поліції, у відповідність до законодавства України, наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2017 р. № 1044 було затверджено Інструкцію з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, основними завданнями яких є: 1) профілактична діяльність, спрямована на запобігання вчиненню дітьми кримінальних і адміністративних правопорушень, виявлення причин і умов, які цьому сприяють, вжиття в межах своєї компетенції заходів для їх усунення; 2) ведення профілактичного обліку дітей, схильних до вчинення правопорушень та проведення із ними заходів індивідуальної профілактики; 3) участь в установленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення чи отриманні даних для цього в межах

кримінального провадження, відкритого за фактом її безвісного зникнення;

4) вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми;

5) вжиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, у тому числі здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб; 6) провадження діяльності, пов'язаної із захистом права дитини на здобуття загальної середньої освіти.

Такі заходи загальносоціального запобігання кримінальним правопорушенням серед молоді не спрямовані на безпосереднє запобігання, але сприяють усуненню об'єктивних причин злочинності серед молоді, зниження загального рівня криміногенної ситуації серед молоді.

Політика нашої держави має бути спрямована, передусім, на створення таких умов соціального життя, за яких будь-який член суспільства міг би повною мірою реалізувати свої можливості та задовольнити потреби.

Розроблення й прийняття нових нормативно-правових актів обумовлена постійним розвитком суспільних відносин. Для того, щоб останні були врегульовані належним чином, для запобігання прогалин у законодавстві, правова політика держави має бути спрямована на вивчення і аналіз стану в кожній конкретній сфері життєдіяльності, що вимагає законодавчого оновлення або закріплення. При відсутності належного вивчення можливих наслідків, реалізація нового нормативно-правового акта може мати негативні наслідки для усього суспільства.

До таких наслідків можна віднести: наявність норм права, що не мають практичної реалізації; наявність норм, що мають протиріччя або порушують права, свободи та законні інтереси учасників суспільних відносин; наявність норм, за яких існує можливість вчинити правопорушення та уникнути юридичної відповідальності. Ці недоліки призводять до того, що порушення прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина є поширеним явищем у житті нашого суспільства, а наслідком цього за наявності додаткових умов буде збільшення кількості осіб з маргінальною свідомістю [58, с. 74].

Серед заходів вдосконалення правового механізму запобігання злочинам серед молоді та реалізація молодіжної політики держави у даній сфері можна виділити наступні: 1) вдосконалення норм законодавства щодо притягнення неповнолітніх до відповідальності не лише за злочини, але й за адміністративні, дисциплінарні проступки та порушення у сфері цивільного законодавства (наприклад: застосування різних видів суспільно-корисних робіт спрямованих на усунення шкоди завданої неправомірними діями молодих людей); 2) проведення круглих столів з представниками молодіжних організацій при формуванні молодіжних програм із запобігання злочинам серед молоді; 3) залучення до реалізації запобіжних заходів не тільки правоохоронні органи, але й громадські організації (в тому числі і дитячі та молодіжні організації), широке залучення громадян (наприклад: у громадському патрулюванні при здійсненні ситуативної превенції злочинності серед молоді); 4) введення в програму загальної освіти дисциплін з правового виховання та освіти; 5) залучення до запобіжної роботи місцеві органи виконавчої влади та місцевого самоврядування тощо.

Типова модель програми запобігання злочинам серед молоді характеризується міцним зв'язком правової системи запобігання злочинності із сферами позаправової системи та рівновагою між соціальним та ситуативним запобіганням злочинності.

Забезпечення цілісності суспільства зазвичай відбувається на ідеологічній основі, що сформульована та впроваджена державою. В іншому випадку місце державної ідеології заповняють різні ідеї, що можуть бути небажаними для розвитку суспільства. Наприклад, поступове формування споживчої ідеології, що спрямована на задоволення індивідуальних потреб громадян. Відсутність легальних можливостей щодо належної реалізації прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина і заперечення цінностей суспільства сприяють формуванню мотивів маргінальної поведінки особи.

Пріоритетами державної політики в даній галузі мають стати: дотримання та забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини та

громадянина; ухваленні правових законів; дотримання принципів: законності, гласності, науковості, демократизму тощо.

Якщо державними інституціями не дотримуються і не забезпечуються права, свободи та законні інтереси людини та громадянина, якщо вони не вважаються найвищою цінністю, якщо ці порушення, зазвичай, залишаються безкарними, якщо немає законодавчо закріплених методів або способів, що забезпечені державною підтримкою, то у свідомості громадян утверджується думка про те, що можна порушувати права та свободи інших для задоволення своїх потреб; не потрібно дотримуватися положень нормативно-правових актів, якщо вони порушують або можуть порушити ці права та свободи. Відповідно, у населення прогресує неповага до норм права, а отже, формуються мотиви маргінальної поведінки.

Політика нашої держави має бути спрямована, передусім, на створення таких умов соціального життя, за яких будь-який член суспільства міг би повною мірою реалізувати свої можливості та задовольнити потреби. Розроблення й прийняття нових нормативно-правових актів обумовлена постійним розвитком суспільних відносин. Для того, щоб останні були врегульовані належним чином, для запобігання прогалин у законодавстві, правова політика держави має бути спрямована на вивчення і аналіз стану в кожній конкретній сфері життєдіяльності, що вимагає законодавчого оновлення або закріплення. При відсутності належного вивчення можливих наслідків, реалізація нового нормативно-правового акта може мати негативні наслідки для усього суспільства [142].

До таких наслідків можна віднести:

наявність норм права, що не мають практичної реалізації;

наявність норм, що мають протиріччя або порушують права, свободи та законні інтереси учасників суспільних відносин;

наявність норм, за яких існує можливість вчинити правопорушення та уникнути юридичної відповідальності.

Ці недоліки призводять до того, що порушення прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина є поширеним явищем у житті нашого суспільства, а наслідком цього за наявності додаткових умов буде збільшення кількості осіб з маргінальною свідомістю.

Соціальні реформи, що спираються на прийняті нормативно-правові акти, які не відповідають вимогам науковості можуть завдати шкоди суспільним відносинам. Ця шкода полягає в тому, що до нормативно-правового акта, який не відповідає реаліям сьогодення, порушує права, свободи та законні інтереси особи, а також до реформ, що проводить держава громадяни ставитимуться негативно. Позитивне ставлення до нормативно-правових актів державних органів і політики, що проводиться ними, можливе лише за наявності науковості та публічності в діях держави. Оскільки ці принципи останнім часом не є пріоритетними в політиці держави, ставлення громадян до ухвалених законів здебільшого залишається негативним. Це пов'язано з порушенням прав громадян, що призводить до напруги та конфліктів у суспільстві, відчаю тих, хто вважає, що не в змозі впливати на ситуацію. Використання нормативно-правових актів законодавства для реалізації своїх можливостей та потреб у даному випадку буде або обмежене, або взагалі відсутнє. При цьому будуть знайдені прийнятніші шляхи, що надають можливість обійти положення нормативно-правових актів та задовольнити свої потреби.

Саме негативне ставлення громадян до нормативно-правових актів є найбільш небажаними наслідками для суспільних відносин. По-перше, таке ставлення виникає у значної кількості громадян, навіть якщо новий нормативно-правовий акт безпосередньо не стосується окремих груп населення. На їх правосвідомість впливає оцінний компонент; норми права, що містяться у нормативно-правових актах, не збігаються з основними цінностями і життєвими принципами. По-друге, усунення недоліків прийнятого нормативно-правового акта з метою профілактики порушень прав, свобод і законних інтересів громадян, як правило, не стосується тих, чії права вже були

порушені; не накладає відповідальності на осіб, які вже вчинили правопорушення [190].

Серед основних заходів, необхідних для запобігання розповсюдженню маргінальної поведінки, можна виділити такі:

заходи, спрямовані на створення сприятливих умов для всіх членів суспільства і зменшення впливу негативних явищ. До таких дій можна віднести ухвалення необхідних нормативно-правових актів, зменшення розшарування українського суспільства, підвищення рівня життя нижчих верств населення, поліпшення діяльності основних соціальних інститутів тощо. Також, прогнозування передбачає комплекс заходів щодо моделювання усієї сукупності наслідків реформ, що проводяться державою та є необхідними для розвитку суспільних відносин. Вони проводяться як державними, так і місцевими органами влади, громадськими об'єднаннями та мають ґрунтуватися на виваженій та науково обґрунтованій правовій політиці. У зв'язку з тим, що у нашій країні будь-які державні перетворення впроваджуються через ухвалення нормативно-правового акта, що закріплює нові норми (правила поведінки), основна увага має бути приділена: прогнозуванню тих змін, що можуть відбутися у суспільстві після прийняття нових законодавчих документів. Неприпустимо ухвалення нормативно-правових актів, що мають недоліки та порушують права, свободи та законні інтереси людини та громадянина;

заходи, спрямовані на підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян України, поширення позитивного ставлення і довіри до органів влади та їх діяльності;

заходи щодо поліпшення суспільного та психічного стану певних категорій громадян, зокрема, надання допомоги в лікуванні, працевлаштуванні, проживанні; психологічна допомога мігрантам, безхатченкам та іншим.

Без цих заходів кількість суб'єктів маргінальної поведінки постійно зростатиме. Ухвалення нормативно-правових актів, здійснення соціальних реформ без наукового обґрунтування та експертизи може призвести як до негативних наслідків щодо розвитку суспільних відносин, так і

правосвідомості та ставлення населення до державних інституцій і органів влади. Лише науково обґрунтовані нормативно-правові акти, та ті, що враховують практичний досвід реалізації, суспільні та національні інтереси матимуть підтримку в суспільстві [195, с. 311–312; 60, с. 145].

СРСР був яскравим прикладом того, що суспільним ідеалам можна надавати набагато більшого значення, ніж матеріальним цінностям. Попри те, що політика комунізму несла в собі значну кількість негативних моментів для суспільства, її ідеологія була непохитна. Проголошені ідеали та принципи, порушення яких не припускалося, впливали практично на всі сфери життєдіяльності суспільства. Проводилися заходи щодо усунення небажаних суспільних явищ: алкоголізму, жебрацтва, проституції. Цінності та пріоритети Радянської держави прищеплювалися на самих ранніх етапах розвитку дитини, щоб згодом вони стали внутрішнім регулятором поведінки кожного громадянина.

У порівнянні з радянським періодом, нині в Україні значно збільшилася кількість безхатченків, жебраків, безробітних. Передусім, це пов'язано з тим, що змінилася соціальна політика держави щодо цих категорій громадян. Якщо раніше в боротьбі за викорінювання таких явищ, як бродяжництво, жебракування, дармоїдство, державою використовувалися практично усі засоби, у тому числі кримінальна відповідальність, то нині проводиться політика заперечення даних явищ. Засобами масової інформації проголошується і підтримується думка про те, що жебрацтво – це прибутковий бізнес (як правило, кримінальний), а не засіб виживання громадян України, а відтак, жодної соціальної допомоги від держави цим особам годі й чекати. Держава, як правило, відмовляється створювати хоч якісь спеціалізовані місця для проживання (хоча б тимчасового) і допомоги безхатченкам. Ми вважаємо, що державі слід змінити свою політику у соціальній сфері. Відсутність допомоги держави на ранніх етапах формування мотивів маргінальної поведінки у поєднанні з практично повною бездіяльністю в галузі допомоги верствам населення, що вже мають такі переконання, не надає можливості

ефективно протидіяти цьому явищу. У громадян, яких держава покинула напризволяще, відбувається повна відмова від суспільних цінностей, проблема виживання стає основною, а згодом правопорушення стає одним із можливих, а може й єдиним способом задоволення їхніх потреб.

У ч. 2 ст. 15 Конституції України проголошено принцип відсутності ідеології, що визнається державою як обов'язкова [83]. Отже, держава самоусунулася від виховання громадян і контролю над їхніми переконаннями. Втім, слід констатувати потребу в наявності державної ідеології на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. В Україні має бути реалізована підтримка потреб вищого порядку, таких як забезпечення та дотримання прав, свобод і законних інтересів всього населення, верховенства права, підтримка правопорядку тощо. За допомогою ідеології встановлюються державні пріоритети та цінності [180].

Що стосується маргінальної поведінки особи, то для профілактики її розповсюдження потрібен всебічний захист прав, свобод і законних інтересів громадян. Корупція, численні безкарні порушення прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, особливо тими особами, на яких покладено обов'язок по їх захисту, призводить до руйнації соціальних інститутів, поширення правового нігілізму, зневіри у дієвість норм права та збільшення кількості осіб з маргінальною поведінкою. Заборонені дії перестають розглядатися як правопорушення, а санкція за нього вважається несправедливою. У громадян повинні сформуватися внутрішні регулятори поведінки, основою яких, передусім, мають стати норми права. Для цього держава повинна гарантувати населенню безпеку, стабільність створити дієві механізми реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина [60, с. 129–130; 178].

Принципи ринкової економіки, зазнавши деяких змін, призвели до того, що наразі в Україні дедалі більшого розповсюдження набуває індивідуалізм громадян. Процес лібералізації призвів до того, що популярною стала байдужість до проблем суспільства, діяльності органів влади, державних

інститутів. У системі установок міського населення домінують установки індивідуалізму (47 %), конформізму (28 %), відвертої асоціальності (28 %) і думки про те, що «всі крадуть, то й мені можна» поділяють 37 % населення. У поєднанні з недовірою до державної влади, ідеологічний вакуум заповнюється небажаним для суспільства змістом [78].

Слід забезпечити цілеспрямоване виховання громадян, прищеплення їм основних цінностей суспільства, а це можливо тільки за наявності комплексної державної програми по підвищенню колективізму і рівня правової культури громадян, оскільки мотиви маргінальної поведінки особи виникають на ґрунті заперечення саме суспільних цінностей, коли інтереси усього соціуму можуть бути порушені на догоду особистим інтересам, оскільки відсутні зовнішні заходи контролю за поведінкою (наприклад, суспільний осуд).

Для загальносоціального запобігання маргінальної поведінки серед населення України необхідно усунути такі негативні явища української дійсності, як правовий нігілізм, неповагу до закону, порушення правопорядку тощо. Лише комплексний підхід дасть змогу відшукати дієві шляхи для розв'язання цієї проблеми та надасть можливість протидіяти формуванню мотивів маргінальної поведінки в українському суспільстві.

Слід зазначити, що напрями запобігання маргінальної поведінки особи пов'язані з причинами її виникнення. Загальносоціальні заходи запобігання варто поділити на три основні групи:

I) заходи у політичній сфері, що безпосередньо пов'язані з усуненням чинників, які перешкоджають розбудові правової держави в Україні. До них відносяться: забезпечення прав, свобод, законних інтересів людини та громадянина; ефективна цілеспрямована правова політика держави; врахування думки населення при ухваленні законів і втіленні у життя реформ; зміцнення законності, правопорядку та державної дисципліни; підвищення якості правотворчих процедур; удосконалення законодавства; запобігання кримінальних правопорушень; боротьба зі злочинністю тощо.

Пріоритетами державної політики в даній галузі мають стати: дотримання та забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина; ухваленні правових законів; дотримання принципів: законності, гласності, науковості, демократизму тощо.

Якщо державними інституціями не дотримуються і не забезпечуються права, свободи та законні інтереси людини та громадянина, якщо вони не вважаються найвищою цінністю, якщо ці порушення, зазвичай, залишаються безкарними, якщо немає законодавчо закріплених методів або способів, що забезпечені державною підтримкою, то у свідомості громадян утверджується думка про те, що можна порушувати права та свободи інших для задоволення своїх потреб; не потрібно дотримуватися положень нормативно-правових актів, якщо вони порушують або можуть порушити ці права та свободи. Відповідно, у населення прогресує неповага до норм права, а отже, формуються мотиви маргінальної поведінки.

Між маргіналізацією населення і злочинністю існує тісний зв'язок. Процеси маргіналізації розширюють соціальну базу злочинності, тим самим сприяючи її самовідтворенню. Тому зниження рівня маргіналізації населення сприятливо відобразиться на криміногенній обстановці в державі. Таким чином, зниження рівня маргіналізації суспільства необхідно розглядати як один з напрямів запобігання злочинності. До факторів, які знижують процеси маргіналізації в контексті запобігання злочинності, можна віднести наступні:

по-перше, це інституційні заходи, спрямовані на підвищення матеріального добробуту населення (підвищення зарплат, пенсій, допомог); розробка програм, спрямованих на зниження рівня безробіття;

по-друге, заходи, що сприяють якнайшвидшій адаптації мігрантів, у тому числі спрямовані на формування якщо не позитивного, то принаймні нейтрального ставлення корінного населення до мігрантів;

по-третє, зниження рівня кримінальних репресій: при призначенні судом покарання, якщо дозволяють обставини справи, надавати пріоритет покаранням, не пов'язаним із позбавленням волі;

по-четверте, розробка програм із соціальної адаптації осіб, які звільнились із місць позбавлення волі [69].

Таким чином, рівень маргіналізації та заходи з його зниження необхідно враховувати при розробці програм, спрямованих на запобігання злочинності, що дозволить підвищити їх ефективність. Водночас розглянуті нами питання не вичерпують проблему, яка вивчається, а лише визначають подальші напрями досліджень у цій сфері [127].

Однією з необхідних вимог щодо соціальної політики держави має стати запобігання розповсюдженню маргінальної поведінки особи шляхом віднесення певних категорій громадян до розряду небажаних елементів українського суспільства. Зазвичай, до них зараховують мігрантів, безхатченків, жебраків, наркоманів тощо, однак, не слід забувати, що суб'єктом маргінальної поведінки є також більшість населення України, оскільки зневажливе ставлення до норм права спостерігається в усіх сферах суспільного життя. Порушення прав і свобод людини та громадянина тими, хто покликаний їх захищати та сприяти їх реалізації, також негативно впливає на ставлення населення до норм права. Для того, щоб соціальні інститути могли реально виконувати покладені на них функції, слід створити належні умови щодо їх діяльності, що включають заходи протидії зловживанню правом і корупції (по-перше, постійний контроль за діями посадових осіб з метою запобігання порушенням прав і свобод людини та громадянина, по-друге, підвищення рівня правосвідомості посадових і службових осіб, по-третє, правове виховання населення України. Це стане можливим лише за умови піднесення прав і свобод людини та громадянина до рангу таких цінностей, що є найзахищенішими у суспільстві, а також втіленням цього принципу в діяльності посадових осіб та всього населення) [60].

II) включає соціально-економічні заходи, серед яких: підвищення рівня життя населення; зниження рівня бідності, безробіття; забезпечення прожиткового мінімуму; стимулювання, зокрема матеріальне, окремих категорій громадян; подолання фінансової прірви між верствами населення,

встановлення соціальної справедливості Економічна політика держави, що відповідає потребам населення і яка забезпечує можливості для створення конкурентоспроможної продукції, є гарантією наявності робочих місць, підвищення рівня життя населення України, а відтак і профілактики маргінальної поведінки особи. Наразі, економічна політика нашої держави, попри проголошені принципи ринкової економіки, не може належним чином їх реалізувати. Причини такого стану речей доволі різноманітні: недосконалість законодавства, наявність численних адміністративних бар'єрів, низьке матеріальне забезпечення населення тощо. Різка поляризація між прошарками населення породжує почуття несправедливості, пригнічення, зумовлює культурне розшарування суспільства та поширення маргінальних настроїв у населення України.

Тут варто сказати наприклад, з метою запобігання погіршенню матеріального становища громадян в умовах війни спеціальним законом було встановлено мораторій на підвищення цін (тарифів) на ринку природного газу та у сфері теплопостачання. Передбачається, що мораторій буде діяти протягом дії воєнного стану в Україні та 6 місяців після його завершення. З початком війни в країні суттєво збільшилася кількість вимушених переселенців, що змусило Уряд України запустити масштабну програму допомоги українцям, які вимушено покинули свої домівки. Відповідно до цієї Програми держава має виплатити кожній внутрішньо переміщеній особі в Україні мінімальну грошову щомісячну допомогу в сумі 2 тис. грн на дорослу особу та 3 тис. грн на кожну дитину, яка через війну вимушено переїхала в більш безпечні регіони країни [39]. Також Уряд розробив Порядок працевлаштування всіх внутрішньо переміщених осіб, який передбачає виплати роботодавцям, що беруть на роботу переселенців з постраждалих регіонів, у розмірі 6,5 тис. грн за кожного працевлаштованого. Уряд України прийняв Постанову про механізм компенсації [86];

III) заходи культурного, духовного, морального характеру: підвищення рівня юридичної культури представників органів влади і населення;

підвищення рівня правової, етичної свідомості посадових осіб і населення; послідовне правове виховання й освіта; введення повсюдного правового навчання; активна правова пропаганда; підготовка висококваліфікованих юристів [180].

Забезпечення цілісності суспільства зазвичай відбувається на ідеологічній основі, що сформульована та впроваджена державою. В іншому випадку місце державної ідеології заповняють різні ідеї, що можуть бути небажаними для розвитку суспільства. Наприклад, поступове формування споживчої ідеології, що спрямована на задоволення індивідуальних потреб громадян. Відсутність легальних можливостей щодо належної реалізації прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина і заперечення цінностей суспільства сприяють формуванню мотивів маргінальної поведінки особи. Тому, ідеологічна (світоглядна) складова закладає фундамент державної політики та є вирішальним, адже формує адаптивні характеристики: наскільки положення стратегії відповідатимуть запитам суспільства у вирішенні конкретних криміногенних проблем; у певних способах, строках, послідовності їх вирішення, а також існуючим тенденціям, закономірностям соціального розвитку; наявним інноваційним трендам у реалізації особистісного потенціалу, у тому числі в розрізі колективних, загальнонаціональних інтересів. Вище ми вже акцентували увагу на відсутності цілісної ідеології державотворення, яка б упорядковувала та підпорядковувала (у конструктивному значенні) своїм керівним положенням концепції розвитку окремих галузей народного господарства, сфер життєдіяльності. В подібних умовах певного світоглядного вакууму у публічному адмініструванні, зокрема й на ниві протидії злочинності, вважаємо за доцільне запропонувати до використання ліберально-гуманістичну ідеологію із поширенням її назви і на найменування стратегії в цілому [63].

Політика держави щодо запобігання має передбачати цілеспрямовану, планову діяльність державного апарату щодо поліпшення правового, економічного, культурного та соціального становища всіх прошарків

населення. Слід констатувати, що на даний момент держава неналежним чином запобігає розповсюдженню маргінальної поведінки серед населення України і навіть недостатньо досліджує це явище. В умовах розвитку ринкової економіки потрібно проводити дієві заходи щодо забезпечення умов для розвитку усіх членів суспільства. Реформи, ініційовані Урядом, повинні мати на меті поліпшення добробуту всіх верств населення, враховувати їх потреби і вимоги та проводитися лише з урахуванням думки населення.

До заходів профілактики маргінальної поведінки серед населення України слід віднести: повагу і забезпечення прав і свобод особи; ухвалення нормативно-правових актів, що відповідали б усім вимогам правової держави; профілактику правопорушень; правовий всеобуч та підвищення правової культури громадян, їх правової і моральної свідомості; зміцнення законності, правопорядку, дисципліни; фінансування програм, спрямованих на підвищення толерантності в українському суспільстві; державну підтримку загальносоціальних цінностей та пріоритетів.

Запобігання насильницькій злочинності має мислитися, організовуватися й реалізовуватися у контексті загальноцивілізаційного антинасильницького поступу та набувати форм науково виваженої стратегії у руслі гуманізації сфери соціального адміністрування в цілому. Специфікація означених тенденцій до потреб оптимізації системи протидії кримінальному насильству зумовила можливість виділити такі компоненти стратегії кримінально-превентивної діяльності за вказаним вектором, як ідеологічний (світоглядний), орієнтуючий та прогностичний. Узгодженість реалізації їх положень досягається шляхом дотримання у кримінологічній діяльності таких принципів, як нерепресивність, комплексність, науковість, плановість, системність, економічна обґрунтованість, демократизм та відкритість [64].

Реалізація загальносоціальних заходів запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами здійснюється відповідно до Національної стратегії у сфері прав людини (2021 р.) шляхом прийняття *Національної програми запобігання кримінальним правопорушенням, що*

вчиняються маргінальними групами на 2025–2030 рр., яка включає заходи кримінологічного впливу на процес маргіналізації населення в умовах воєнного стану:

- I) пріоритети забезпечення безпеки в маргінальному середовищі України;
- II) правові та організаційні заходи спрямовані на створення сприятливих умов для українського суспільства й зменшення впливу негативних явищ;
- III) підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян України, поширення позитивного ставлення і довіри до органів влади та їх діяльності;
- IV) поліпшення суспільного та психічного стану певних маргінальних груп (надання допомоги в лікуванні, працевлаштуванні, проживанні; психологічна допомога);
- V) взаємодія та координація органів правопорядку з громадськістю, щодо запобігання протиправним проявам у маргінальному середовищі).

Змістом орієнтуючого компоненту Програми є телеологічне оформлення кримінально-превентивних практик, у якому виділено двох концептуальних цілей: а) зниження готовності до застосування насильства; б) зниження рівня агресивності маргінальних груп. Потреба у маршрутизації діяльності щодо їх досягнення зумовила виділення наступних векторів реалізації запропонованої Програми: соціальне оздоровлення; створення перепон на шляху вчинення насильницьких злочинів та створення умов для неvigідності їх вчинення; припинення насильницьких злочинів і кримінальне переслідування злочинців; застосування заходів кримінально-правового характеру, а також соціального супроводу (патронажу) після відбування покарання.

Хотілося б зазначити, що напрями загальносоціального запобігання маргінальної поведінки серед населення України не повинні мати поодинокий характер, що локалізують той або інший конкретний прояв цього негативного явища. Всі мають усвідомлювати, що подолання цього явища тривалий процес, який зумовлює зміну об'єктивних умов життя суспільства, цілеспрямовану ідеологічну, організаційну роботу, здійснення комплексу спеціально-

юридичних заходів. Остаточною метою цих заходів є формування нового соціально-правового середовища та утвердження у населення віри в право.

Визначальний чинник у системі правових засобів запобігання маргінальної поведінки особи – ефективна правова політика держави. А відтак, принципового значення у зв'язку з цим набуває утвердження в суспільстві принципу верховенства права. Водночас, він має бути не декларативним, а реально діючим принципом, на якому базується життєдіяльність суспільства та функціонування державної влади. Для цього норми права мають закріпити систему ефективних гарантій прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, створити належні умови щодо можливості прояву соціально корисної ініціативи, сприяти всебічному розвитку особистості. Необхідно знизити силовий тиск на суб'єктів правовідносин, розширити межі диспозитивного правового регулювання та самозахисту населенням своїх прав, свобод і законних інтересів. Будь-які прорахунки політико-юридичного характеру зумовлюють виникнення певних перепон, поспішні та недостатньо обґрунтовані рішення органів влади здатні підштовхнути окремі нестійкі групи населення чи окремих громадян до маргінальної поведінки.

Якщо держава не має достатньо розвинених механізмів формування правової культури та правосвідомості населення і дієвих шляхів профілактики маргінальної поведінки серед населення, вона має звернутися до потенціалу самого суспільства, до громадських об'єднань, організацій тощо.

Держава, спираючись на громадські організації, зобов'язана вживати заходів щодо запобігання маргінальної поведінки населення України. Саме державні органи мають розробити національну доктрину формування правосвідомості громадян, правову регламентацію та координацію участі в цій справі громадських об'єднань та організацій.

Співпраця державних структур і громадських формувань надасть можливість об'єднати фінансові та владні повноваження держави з потенціалом недержавних об'єднань, що дозволить розробити дієві механізми

профілактики маргінальної поведінки в українському суспільстві та сформуванню належного рівня правосвідомості населення.

Основний критерій успішності вказаних заходів полягає у їх комплексному, скоординованому характері. Тобто, якщо причина зневажливого ставлення до права криється в соціальних, економічних, культурних, духовних сторонах життя суспільства – необхідно спочатку усунути ці аномалії. Втім, не виключено і застосування примусових заходів, пов'язаних із санкцією норми права. Саме такий підхід дозволить зменшити кількість суб'єктів маргінальної поведінки, а в подальшому сприяти стимулюванню населення до соціально-активної правомірної поведінки [180].

3.2. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами

Українська держава головним своїм пріоритетом, найвищою соціальною цінністю визнала людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку [83]. Явище жорстокого поводження людей один з одним, насильство над жінками і дітьми, у тому числі домашнє, характерне для усіх соціально-економічних прошарків, усіх культур і усіх країн сучасного світу. Саме тому складовою концепції розвитку українського суспільства є сучасна державна політика захисту особи.

У сучасному українському суспільстві розвиток юридичних наук, зокрема кримінального напрямку, характеризується масштабними реформаційними процесами оновлення моральних і етичних принципів формування галузевих норм права, фундаментальної перебудови всіх їх головних положень на новій демократичній основі. Йдеться, по суті, про якісно новий етап розбудови правовідносин, коли правові норми повинні максимально сприяти відродженню української державності. Ці кардинальні перетворення передбачають відмову від ідеологічних догм у правовій сфері та

кримінальній політиці, спонукають до реформи суспільних структур, які беруть участь у стримуванні та нейтралізації негативних явищ, що детермінують злочинність [41, с. 1].

Водночас, запобігання кримінальним правопорушенням є досить складною й актуальною проблемою, оскільки стрімке зростання і збільшення масштабів злочинності, її поширення впливу на всі соціальні сфери становлять реальну загрозу національній безпеці, особливо в умовах воєнного стану, ставлять перед органами правопорядку нові завдання й змушують до рішучих кроків. Події останніх років, що відбуваються на території нашої держави, безпосередньо пов'язані із суттєвою інтенсифікацією криміногенних загроз, зумовлюють потребу термінового вжиття комплексу заходів, спрямованих на адаптацію запобіжної практики до нових викликів [170].

Тому з метою ефективного та дієвого запобігання кримінальним правопорушенням, необхідно постійно, у режимі моніторингу аналізувати поточні криміногенну та кримінальну ситуації в країні, своєчасно виявляти нові тенденції та розробляти адекватні заходи реагування на них [86]. На підтвердження цього, О. М. Бандурка та О. М. Литвинов наголосили, необхідним є негайне реагування і втручання на криміногенну ситуацію як органів державної влади, так і суспільства загалом. Більше того, вирішення проблеми протидії злочинності вимагає поглиблення соціального контролю за вжиттям усіх різноманітних заходів, які проводяться з метою запобігання злочинним проявам, у межах дотримання при цьому основних прав людини [10, с. 99].

Як зазначає Б. М. Головкін, запобігання мікросередовищному формуванню особи корисливого насильницького злочинця спрямоване на мікросередовищний об'єкт запобіжного впливу – антисуспільне оточення (родинне, позасімейне, криміногенну групу). Йдеться про встановлення контролю над мікросередовищем з метою упередження десоціалізації особи під негативним впливом неблагополучної родини, позасімейного близького оточення, а також неформальної групи, що містять ризик формування чи

поглиблення розвитку криміногенної орієнтації та мотивації до збагачення засобами кримінального насильства [28, с. 334].

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання, на відміну від загальносоціальних, не пов'язані з радикальною зміною наявних суспільних відносин, зняттям або подоланням соціально-економічних проблем, що впливають на злочинність, формуванням у громадян переконань, поглядів і морально-етичних якостей, які роблять антигромадські вияви неможливими. Завданням спеціальних заходів є усунення дії конкретних криміногенних факторів, створення обставин, що перешкоджають здійсненню кримінальних правопорушень. Усі кримінологічні заходи запобігання тісно пов'язані та становлять єдину систему запобіжного впливу, водночас різняться за суб'єктами, обсягом та завданнями.

Під ними, В. І. Шакур розуміє складову загальносоціального попередження, а його особливості визначаються специфічним об'єктом впливу – злочинністю: проведення заходів, що спрямовані саме на попередження злочинності, її окремих видів і конкретних кримінальних правопорушень, їх причин і умов; арсенал засобів спеціальної профілактики характеризується, відповідно, взаємодією управлінських, виховних та правових заходів, розрахованих саме на вплив на злочинність, її окремі види або недопущення конкретних кримінальних правопорушень; в) суб'єктами спеціального попередження кримінальних правопорушень є організаційні структури, для яких боротьба зі злочинністю становить одну з основних функцій [164, с. 186–187].

А. П. Закалюк наголошує, що на відміну від інших різновидів, заходи спеціально-кримінологічного запобігання злочинності здійснюють вплив: не тільки після вчинення кримінального правопорушення, але й до нього; у сфері, яка лише частково регулюється правом; засобами, що мають винятково цільове запобіжне значення; інколи паралельно з іншими засобами запобігання злочинності, але частіше після них [51, с. 328].

Водночас В. В. Голіна підкреслює, що воно мислиться як синтезована кримінологічна теорія і практика власної організації протидії злочинності шляхом розробки і використання спеціальних знань і методів кримінології та інших галузей знань (соціології, економіки, психології, педагогіки, антропології, статистики тощо). Отже, спеціально-кримінологічне запобігання не простий і не випадковий набір певних заходів, а комплекс науково обґрунтованих, практично необхідних і реально здійснюваних заходів, спрямованих саме на недопущення потенційних злочинів на різних етапах їх кримінального формування. Тому зазначений запобіжний напрям здійснюється на макро-, мікро- та індивідуальному рівнях. Спеціально-кримінологічне запобігання злочинності спрямоване не тільки на недопущення конкретних її проявів з боку певних осіб, а й на ті негативні явища й процеси в суспільстві, які створюють, так би мовити, певний рівень і структуру криміногенного потенціалу, що виявляється в частоті й тяжкості вчинених злочинів [24, с. 21–22].

У контексті предмету дослідження викликає певний інтерес висновок В. І. Тимошенко. Вчена зауважує, що: «...спеціальне, цілеспрямоване попередження злочинності має свій об'єкт безпосереднього впливу, тобто насамперед йдеться про соціальні патології, тобто процеси і явища, в яких реалізуються форми поведінки певних груп населення, що слугують живильним ґрунтом, «фоном» злочинності» [164, с. 188].

Таким чином, спеціально-кримінологічні заходи є окремим різновидом запобігання злочинності – суто кримінологічним.

Спеціально-кримінологічне запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами – це здійснення уповноваженими державними органами заходів спрямованих на встановлення маргінальних груп, маргінальних осіб, які схильні до агресивної, насильницької поведінки, виявлення та усунення або нейтралізацію причин та умов, що формують особисту чи групову маргінальність, постановка таких осіб на профілактичний облік (загальна мета), а також виявлення, випередження та

припинення злочинних дій на стадіях підготовки або замаху на вчинення (спеціальна мета).

Завданням спеціально-кримінологічного запобігання злочинності є як запобігання виникненню детермінуючих злочинні прояви негативних явищ і процесів, їх обмеження і усунення, так і оперативне реагування на формування і розвиток злочинної поведінки. У зв'язку з цим спеціально-кримінологічне запобігання здійснюється за трьома головними напрямками, за якими розробляють і реалізують заходи: (а) кримінологічної профілактики, (б) відвернення, (в) припинення злочинів [24].

На думку О. М. Джужі, спеціально-кримінологічне запобігання має свої цілі, які конкретизуються на різних етапах розвитку суспільства, а також залежно від її напрямів, рівнів і видів. Основними цілями такого запобігання є: обмеження дії негативних явищ і процесів, взаємопов'язаних зі злочинністю; усунення (нейтралізація) детермінант злочинних проявів; ліквідація криміногенних факторів у мікросередовищі особи, які формують її антисуспільну позицію і мотивацію злочинної поведінки; превентивний вплив на особу, яка за своїм антисуспільним способом життя здатна вчинити кримінальне правопорушення [93].

Виходячи із вказаних цілей, завданнями спеціально-кримінологічного запобігання є:

- виявлення й аналіз явищ, процесів, обставин, які виступають детермінантами злочинів;
- вивчення чинників, що призводять до формування особи злочинця та реалізації злочинних намірів;
- встановлення кола осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, і цілеспрямований профілактично-виховний вплив на них;
- усунення або нейтралізація криміногенних факторів на індивідуальному рівні.

Працівники Національної поліції України відповідно до покладених на них завдань, керуючись ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію»

здійснюють превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень; виявляють причини та умови, що сприяють учиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживають у межах своєї компетенції заходів для їх усунення; вживають заходи для запобігання та протидії насильству; здійснюють оперативно-розшукову діяльність відповідно до законодавства. Виконання інших (додаткових) повноважень може бути покладене на Національну поліцію України винятково законами України та міжнародними нормативно-правовими актами, згодна на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [135; 169].

Як зазначає А. О. Йосипів, правоохоронні органи, здійснюючи спеціально-кримінологічну профілактику маргінальної поведінки, повинні повною мірою використовувати превентивні можливості закону, зокрема, забезпечувати невідворотність кримінальної відповідальності та покарання за кримінальні правопорушення; своєчасно й адекватно реагувати на адміністративні правопорушення, що можуть перетворитись у кримінально-карані діяння; активно використовувати адміністративно-правові засоби впливу на криміногенні чинники, а також відповідно до кримінального законодавства вживати заходів щодо запобігання кримінальним правопорушенням [70, с. 167].

З метою профілактики негативних явищ, пов'язаних зі злочинністю можуть здійснюватися наступні заходи: публічне засудження загальновідомих та резонансних фактів вживання наркотичних та токсичних засобів, алкогольних напоїв, випадків проституції тощо, а також осіб, причетних до них, під час проведення зустрічей з представниками громадськості, трудовими та навчальними колективами, а також з використанням засобів медіа; проведення роз'яснювальною роботи серед населення про необхідність дотримання вимог законодавства України та правові наслідки їх порушення; проведення роз'яснювальною роботи серед батьків щодо належного виховання дітей і недопущення протиправної поведінки з їх боку у майбутньому; інформування населення про стан оперативної обстановки, що склалася на

даний момент у тому чи іншому регіоні України, а також негативні наслідки байдужого ставлення громадян до фактів незаконного вживання наркотиків, пияцтва, проституції, бродяжництва тощо [142].

Спеціально-кримінологічне запобігання здійснюється у формі відомчих і міжвідомчих планів (програм) щодо посилення боротьби зі злочинністю. У них передбачається система заходів, спрямованих на профілактику конкретних видів і груп злочинності і всієї злочинності на визначеній території (країна, регіон). Забезпечення передбачених програмою заходів досягається у взаємодії і взаємоузгодженні роботи різних суб'єктів профілактики, як пов'язаних між собою в ієрархічних відносинах, так і таких, що не мають прямого зв'язку.

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами слід розглядати як складову державної політики боротьби зі злочинністю, суспільним призначенням якої є захист інтересів держави, суспільства і громадян від насильницьких посягань. Стратегічними напрямками реалізації державної політики у сфері запобігання насильницькій злочинності маргінальними прошарками населення є:

1) покращення адаптованості дітей до суспільних трансформацій, у тому числі й воєнних подій (алкоголізація, наркотизація, міграція та ін. – морально-психологічне оздоровлення дитячого молодіжного середовища, створення сприятливих умов для повноцінної соціальної адаптації і розвитку з метою подолання відчуження від суспільних цінностей та правових норм, уповільнення маргіналізацій та криміналізації);

2) запобігання втягненню у насильницьку протиправну діяльність криміногенним маргінальним середовищем (нейтралізація негативного впливу маргіналізаційних форм, що сприяють формуванню психології збагачення засобами кримінального насильства);

3) запобігання формуванню агресивних, насильницьких проявів (перешкоджання впливу насильницьких форм поведінки маргіналізаційних груп та близького оточення, які полегшують вибір кримінального варіанта поведінки);

4) пошук, випередження, усунення, відвернення і припинення замислених, підготовлюваних і вчинюваних насильницьких злочинних посягань. Здійснення запобіжного впливу стосовно маргінальних осіб, які замислюють вчинення насильницьких злочинів, займаються їх плануванням і підготовкою, передбачає декілька етапів:

а) встановлення маргінальних груп, маргінальних осіб, які схильні до агресивної, насильницької поведінки, постановка їх на профілактичний облік;

б) проведення заходів оперативно-розшукової профілактики, а саме збирання, перевірка, фіксація, накопичення й аналіз інформації на предмет підтвердження намірів вищеназваних осіб, груп вчинити кримінальне протиправне посягання (спеціальна профілактика);

в) вжиття запобіжних заходів, спрямованих на відмову від реалізації злочинного наміру, планування та підготовки вчинення насильницьких злочинів; психологічна корекція особи (індивідуальна профілактика).

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання у першу чергу повинні бути спрямовані на дітей. Установивши сім'ю, яка опинилась у складних життєвих обставинах, унаслідок чого вона не спроможна або не бажає займатися вихованням дітей, не здатна створити нормальні умови для повноцінного розвитку особистості, суб'єкти здійснення соціальної роботи надають комплексну соціально-психологічну допомогу і забезпечують соціальний захист. Залежно від ступеня сімейного неблагополуччя, характеру проблем, наявності негативних впливів на підростаюче покоління превентивна діяльність здійснюється у формі соціального інспектування, соціального обслуговування, соціальної профілактики, соціальної реабілітації, соціального супроводу. Соціальне інспектування проводиться фахівцями спеціальних державних органів, на які покладаються завдання запобігання злочинам серед осіб віком до 18 років, сьогодні віднесено: центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері

сім'ї та дітей, відповідні структурні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад; уповноважені підрозділи органів Національної поліції; приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я; спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України; притулки для дітей; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка) [137].

На сьогодні варто говорити про недостатню роботу з обмеження та нейтралізації негативного впливу з боку родини і найближчого оточення на дітей і молодь, які опинились у складних життєвих обставинах. Якщо цю роботу не активізувати і не посилити контроль за її результатами, то збережеться масова участь цього контингенту у відтворенні корисливої насильницької злочинності. Важливо відновити систему профілактики в кожному навчальному закладі. Вона повинна включати як загальні заходи вдосконалення навчально-виховного процесу, так і спеціальні цілеспрямовані психолого-педагогічні, організаційні і спеціально-кримінологічні заходи попередження індивідуальних і групових злочинів як на рівні навчального закладу, так і на рівні навчальних груп. Загальні заходи включають поліпшення якості всього навчального процесу, вдосконалення його організації, методичного рівня. До них відносять: чітке виконання навчального плану, попередження пропусків занять учнями без поважних причин і прогулів, забезпечення повсякденної зайнятості учнів після занять і у вільний час суспільно-корисними видами діяльності та ін. Загальні заходи включають також виховні заходи, якими передбачається не лише підвищення виховної ролі навчання, але й гуманізація міжособистісних відносин педагогів з учнями.

Позитивною практикою запобігання бездоглядності і «вуличній злочинності» серед дітей та молоді вважаємо зміну пріоритетів щодо форм

влаштування вилучених з вулиці та кризових сімей осіб. Нині перевага віддається сімейним формам влаштування (під опіку/піклування, до прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу) перед влаштуванням до закладів інтернатської системи. Дієвість такого кроку очевидна, оскільки це сприятиме подоланню відчуження від суспільства, відновленню соціального статусу, підтримці близьких людей у подоланні життєвих труднощів і, сподіваємось, убезпечить від становлення на шлях правопорушень та злочинів. Скорочення сфери антисуспільних впливів з боку сім'ї та найближчого побутового оточення, нейтралізація й обмеження прояву негативних явищ у молодіжному середовищі у кінцевому підсумку призупинять відтік молоді до маргінальних об'єднань криміногенного (передзлочинного) типу, що за зізнаннями самих корисливих насильницьких злочинців, відіграють вирішальну роль у становленні на злочинний шлях [27].

Запобігання формуванню та збільшенню чисельності криміногенних у насильницькому відношенні груп може здійснюватися за напрямками випередження виникнення таких груп та попередження трансформації у злочинні. Велике запобіжне значення має встановлення притонів, місць концентрації маргіналів, раніше засуджених та ін.

Основні заходи запобігання насильницькій злочинності включають також: розроблення програм соціального та економічного розвитку регіонів, де визначені заходи, спрямовані на зміцнення та планування сім'ї, створення закладів амбулаторно-поліклінічної мережі для спеціалізованої медичної допомоги кожній дитині, яка цього потребує; надання соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, адресного підходу до забезпечення прожиткового мінімуму доходів сімей, дотримання соціальних гарантій і пільг, встановлених законодавством; збереження закладів освіти, створення нових типів освітньо-виховних установ для дітей різного віку, організація їх дозвілля, недопущення перепрофілювання позашкільних закладів; відновлення мережі безкоштовних спортивних клубів і секцій за місцем проживання, навчання, у сільській місцевості; забезпечення доступності закладів культури для малозабезпечених

сімей; створення різних консультаційних центрів для молоді, надання психокорекційної допомоги підліткам, членам їх сімей задля усунення сімейних конфліктів [69].

Для кращої організації контролю за неформальним молодіжним середовищем, у якому, з-поміж іншого, можуть стихійно виникати окремі криміногенні осередки, значну увагу слід приділити організації дозвілля, облаштуванню улюблених місць збору молоді, щоб мати можливість на постійній основі моніторити внутрішньогрупові процеси, спостерігати за колективним способом життя, родом занять, своєчасно отримувати кримінологічно значущу інформацію про зародження центрів негативного впливу та стосовно намірів становлення на злочинний шлях окремими учасниками спільноти. У процесі такого безперервного спостереження підлягають викриттю джерела надходження й поширення наркотичних засобів і психотропних речовин, спроби установити зв'язки з кримінальними колами, нелегальні способи заробляння коштів, відстежується процес висунення лідерів та формування їх оточення, котрі намагаються об'єднати осіб, схильних до вчинення правопорушень і злочинних дій [28].

Видається за необхідне закріпити за кожним закладом освіти групу працівників (ювенальної превенції, районної соціальної служби), які збиратимуть відомості про дітей схильних до маргінального способу життя та проводитимуть науково-освітні семінари за темами маргіналізації населення; створити спеціальну соціально-психологічну службу, до функцій якої включити, на основі зібраних відомостей, проведення заходів запобігання девіантній поведінці дітей.

Щодо запобігання пияцтва та алкоголізму, то тут повинна має цілий ряд заходів:

формування відповідної громадської атмосфери, яка спрямована на подолання пасивності та байдужості громадськості України до проблем пияцтва та алкоголізму;

боротьба зі вживанням наркотичних засобів та розпиванням спиртних напоїв, а також знаходження у стані відповідного сп'яніння у громадських місцях;

посилення контролю за особами, поведінка яких на ґрунті зловживанням алкоголем пов'язана із вчиненням протиправних дій;

розробка та впровадження державної програми антиалкогольного виховання, огороження молодого покоління від пияцтва.

Основними заходами запобігання наркоманії мають бути:

роз'яснювальна робота серед населення про велику шкоду, яку викликає немедичне споживання наркотиків, необхідність дотримання антинаркоманійного законодавства і правові наслідки його порушення;

удосконалення нормативної бази щодо запобігання наркоманії;

створення чіткої системи лікування та соціальної і правової допомоги особам, які хворі на наркотизм;

чітке визначення суб'єктів обігу наркотичних засобів в Україні;

впровадження правового виховання населення щодо проблеми наркоманії, використовуючи при цьому засоби медіа, впроваджуючи у закладах вищої освіти певні навчальні програми, організовуючи конференції;

створення певних науково-дослідних центрів проблем боротьби з наркоманією;

виявлення та переслідування осіб, винних у незаконному розповсюдженні наркотичних засобів, посилення кримінальної відповідальності.

Розглядаючи спеціальні заходи запобігання злочинам, вчинених особами без певного місця проживання, що займаються жебрацтвом, а також, які не мають постійного джерела доходів, необхідно звернути увагу на Закон «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» [139]. На сьогодні ліквідовані у структурі Міністерства охорони здоров'я центри соціальної адаптації, тому доцільно їх відновлення та розширення мережі спеціалізованих установ для осіб без певного місця проживання, які

займаються бродяжництвом та жебрацтвом. До повноважень таких органів слід віднести: забезпечення психологічної та соціальної підтримки безробітним; надання соціальної, медичної, психологічної та іншої допомоги, у тому числі оформлення документів, що засвідчують особу, отримання поліса обов'язкового медичного страхування, при необхідності – проходження медико-соціальної експертизи, надання юридичної консультації (Міністерство соціальної політики); застосування системи відеоспостереження у громадських місцях; пропаганда способів індивідуального захисту в засобах медіа; забезпечення освітлення під'їздів та вулиць, парків та скверів, зупинок транспорту; відновлення патрулювання місць концентрації маргінальних груп, постановка їх на профілактичний облік; забезпечення «прозорості» простору («сусідське спостереження»), яке здійснюється завдяки відкритості для огляду певних зон (ігрових майданчиків, зупинок транспорту, автостоянок тощо); забезпечення зайнятості населення за допомогою надання сприяння послуг державними і приватними організаціями у сфері захисту від безробіття; сприяння у соціальній адаптації.

Що стосується проституції, то тут на наш погляд варте: зміцнення та відновлення ролі сім'ї у формуванні світогляду дитини; підвищення педагогічних навичок батьків; обов'язкове включення до системи шкільної освіти предметів про духовне, моральне, статеве виховання; посилення державою політики соціально-економічної підтримки сім'ї; створення системи соціальної допомоги особам, які займаються проституцією; обмеження інтернет-контенту (насильство, жорстокість, сексуальні збочення); підготовка та перепідготовка працівників поліції щодо роботи з маргінальними групами.

Сьогодні підвищена суспільна небезпека проституції полягає в тому, що вона може сприяти масовому поширенню СНІДу. Беручи до уваги, що до категорії осіб, визначених нами маргінальними, ми відносимо і частину осіб, хворих на СНІД, туберкульоз, інвалідів та інші категорії громадян, в силу даних обставин відчужених від суспільно-корисних зв'язків, які не мають постійного джерела доходів або мають його в явно недостатній мірі, отже,

необхідне здійснення спеціально-попереджувальної діяльності і щодо цих категорій громадян, тим більше, що в даний час спостерігаються загрозливі тенденції зростання злочинів, які вчинили ВІЛ-інфіковані особи [69].

Кримінологічне запобігання девіантної поведінки, включаючи осіб, які розповсюджують ВІЛ/СНІД, передбачає дослідження і розробку багатопланової діяльності різних ланок соціального механізму, безпосередньо спрямованої на усунення як загальних причин і умов злочинності, так і детермінантів вчинення окремих видів злочинів. В Україні розроблена і здійснюється Національна програма профілактики СНІДу [136], яка включає в себе широкий комплекс заходів - діагностику, лікування, профілактику СНІДу, пропаганду здорового способу життя. Її досягнення:

а) зроблені вдалі спроби аналізу та зіставлення законодавства по ВІЛ/СНІДу в країні та за її межами, співвідношення його норм з нормами міжнародного права;

б) визнана важливість міжгалузевого сприяння охороні здоров'я як головному комплексу всеохоплюючої політики в галузі охорони здоров'я населення (започаткування Центру сприяння охороні здоров'я, введення до шкільних програм предметів «Охорона здоров'я», «Валеологія», включаючи і сексуальне виховання), і плануванні інформаційних і освітніх заходів через засоби масової інформації;

в) перейдено від масових перевірок на ВІЛ/СНІД до надання послуг на засадах добровільної згоди, включаючи консультативні програми та гарантії їх конфіденційності.

На сучасному етапі важливим завданням є створення і формулювання правових аспектів ВІЛ/СНІД. До найважливіших з них відносяться такі як: правомірність тотального, а значить примусового обстеження населення на інфікованість ВІЛ/СНІД, на основі результатів якого епідеміологи могли б скласти правильне уявлення про властивості і перспективи епідемії, а також планувати заходи по блокаді її поширення; введення обмеження на в'їзд в країну інфікованих громадян через кордони (таке рішення було прийнято в

США); обмеження при прийомі на роботу (за деякими спеціальностями) осіб, інфікованих ВІЛ; насильницька ізоляція інфікованих [52, с. 48].

Як показує зарубіжний досвід, підписка під документом про кримінальну відповідальність за поширення інфікованими особами інфекції на інших осіб (головним чином через сексуальні зв'язки) не в змозі утримувати більшість людей від сексуальних контактів без попередження партнерів. Також необхідно відзначити, що в зарубіжній практиці є прецеденти винесення смертного вироку за умисне зараження вірусом (СНІД – рекет, СНІД – шантаж, СНІД – тероризм), а також існує соціальне страхування людей, які працюють з інфікованим матеріалом, і ряд інших.

Верховною Радою України 12 грудня 1991 року було прийнято Закон України «Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення» [132], в якому визначений порядок і засади щодо проведення огляду і профілактичного нагляду, передбачені санкції прокурора та примусовий огляд. Чітко визначені обов'язки медичних працівників, працівників поліції та прокуратури, які повинні тримати в таємниці відомості про обстеження людей. Згідно з цим Законом, та Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення» від 3 березня 1998 року [130], а також Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та спеціальний захист населення» від 23 грудня 2010 року [131], не припустимо обмежувати права осіб, інфікованих ВІЛ або хворих на СНІД, узаконено право таких осіб на медичну і соціальну допомогу.

У 2023 році в Україні за даними Центру громадського здоров'я МОЗ України було зареєстровано 18 098 нових випадків ВІЛ-інфекції (у порівнянні з 18 193 випадками 2021 року), з них 2 428 дітей до 14 років. Всього з 1987 року в Україні офіційно зареєстровано 333 716 нових випадків ВІЛ-інфекції, від СНІДу в Україні померло 48 456 людей. Найбільш ураженими ВІЛ-інфекцією регіонами є Дніпропетровська, Одеська, Донецька області, а також Київ (СНІД

в Україні, 2019). Теперішній час характеризується тим, що найбільшими темпами епідемія зростає в регіонах, де вона почала розвиватись недавно: в країнах Східної Європи та Центральної Азії в яких приблизно за підрахунками вчених 1,2 – 1,8 млн. людей. Нажаль, наша країна займає одне із ведучих місць по розповсюдженості епідемії у Східній Європі. В Україні швидко поширюється епідемія сифілісу й інших захворювань, що передаються статевим шляхом (ЗПСШ), це свідчить про високу поширеність ризикованої сексуальної поведінки і підвищеної схильності цих регіонів до поширення ВІЛ-інфекції [153; 149].

В єдиній системі запобігання ВІЛ/СНІДу, яке здійснюється різноманітними ланками державного та громадського механізму, важлива роль належить органам Національної поліції України, у діяльності яких можна визначити два основних напрямки:

- перший – організація і здійснення комплексу правових заходів щодо запобігання поширенню цього захворювання серед населення;

- другий – забезпечення комплексу заходів щодо запобігання поширенню ВІЛ/СНІДу серед різних категорій осіб, які перебувають на відомчому медичному забезпеченні (особового складу органів поліції, засуджених УВП, осіб, які перебувають у СІЗО).

При здійсненні першого напрямку головне місце займає діяльність щодо запобігання поведінки осіб аморальної спрямованості. Як показує практика, ця категорія осіб є основою групи підвищеного ризику стосовно ВІЛ/СНІДу. Діяльність органів поліції у цьому напрямку, може бути зведена до:

- своєчасного й повного виявлення осіб, які ведуть антисуспільний, аморальний спосіб життя, їх обліку, висловлення їм офіційного застереження;

- вжиття дійових заходів щодо здійснення постійного контролю за їх поведінкою;

- притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які скоюють злочини проти моралі, як засіб попередження їх згубного впливу на нестійких членів суспільства;

– ресоціалізації – тобто здійснення заходів щодо повернення до повноцінного життя осіб, які відбули покарання у місцях позбавлення волі [142, с. 672].

Робота по виявленню осіб, які ведуть аморальний спосіб життя, повинна будуватися залежно від того, до якої умовної групи – «явні» чи «приховані» – вони належать. «Явні» – це ті, які постійно перебувають на виду, і до них, у першу чергу, належать непрацюючі та молодь, яка не навчається, п'яниці, наркомани, які стоять на обліку в органах охорони здоров'я та внутрішніх справ. «Приховані» – це ті, які маскують свій спосіб життя. До них, насамперед, належить гомосексуалісти, люди з іншими статевими збоченнями, інші статеві спотворці (наприклад, педофіли), повії тощо [69].

Практика засвідчує, що першою категорією осіб найчастіше займаються дільничні офіцери поліції, працівники медичних установ, на частку яких припадає 70-80 % виявлених осіб. Для другої ж категорії характерна латентність – тільки кожний 8-й з цих правопорушників потрапляє в поле зору співробітників органів поліції. У зв'язку з цим працівникам поліції необхідно проводити заходи щодо встановлення й притягнення до відповідальності осіб, які займаються звідництвом, гомосексуалізмом, проституцією і наркоманією, а також розшуку осіб, які ухиляються від лікування венеричних захворювань.

Щодо органів Національної поліції України слід зазначити, що на цей час завдання по боротьбі з антисуспільною поведінкою проститутток вирішують різні служби, часто без належної взаємодії і системи. Так, із загальної кількості вивчених, 38 % осіб було виявлено дільничними офіцерами, 19 % – співробітниками карного розшуку, 8 % – патрульною службою, решта – іншими службами. Проведений аналіз дає підставу зробити висновок, що найкращою формою організаційної побудови по запобіганню аморалізму було б покладення функцій боротьби з цим явищем на органи превентивної діяльності. Для виконання цієї функції доцільно виділити (створити групи) спеціальних працівників, а в тих районах, де проституція явище поширене і є відповідні штатні можливості, створити самостійні структурні підрозділи. Ці

підрозділи мають стати організуючим центром розробки та здійснення програм боротьби з антисуспільною поведінкою осіб, які ведуть аморальний спосіб життя. У програмах треба передбачити широку участь органів охорони здоров'я, освіти та організацій, що обслуговують іноземних громадян. У таких підрозділах слід зосередити й необхідні обліки. На сьогодні це питання відомчими нормативними актами чітко не регламентоване.

Основна частина загальнодержавних заходів примусу у запобіганні поширення ВІЛ/СНІДу застосовується до груп підвищеного ризику, до яких належать маргінальні групи населення наркомани, повії, гомосексуалісти. Тому головним завданням у запобіганні розповсюдження ВІЛ/СНІДу є своєчасне обстеження таких осіб. Постановою Кабінету Міністрів України «Питання запобігання та захисту населення від ВІЛ-інфекції та СНІД» (1998 р.) [128].

Під час проведення медичного огляду з метою виявлення ВІЛ-інфікованих осіб медичні працівники, які здійснюють забір крові чи інших біологічних рідин, повинні створювати безпечні умови для того, щоб не причинити шкоду здоров'ю обстежуваних пацієнтів. В свою чергу, керівники медичних установ, у складі яких є лабораторії діагностики ВІЛ-інфекції, зобов'язані створити умови для підтримання в них протиепідемічного режиму роботи.

Громадянам України, інших держав і особам без громадянства за їх бажанням видається медичний висновок встановленого зразка про результати медичного огляду чи обстеження. Підприємства, організації, установи, які приймають прибулих громадян іноземних держав і осіб без громадянства на навчання чи роботу, зобов'язані у 10-денний строк проінформувати про це відповідні лікувально-профілактичні установи і направити названих осіб на медичний огляд у випадку, коли відсутній сертифікат перевірки на ВІЛ. Інформацію ж про осіб, які займаються проституцією, гомосексуалізмом, органи Міністерства внутрішніх справ України передають в територіальні установи охорони здоров'я за місцем їх проживання для проведення медичного огляду останніх.

Усі ВІЛ-інфіковані перебувають на обліку. З метою збереження лікарської таємниці облік таких осіб ведеться тільки в територіальних чи відомчих лікувально-профілактичних установах, які здійснюють їх медичне обстеження, а також в обласних (міських) санепідемстанціях та обласних (міських) центрах по профілактиці і боротьбі зі СНІДом. ВІЛ-інфіковані та хворі на СНІД підлягають обов'язковому профілактичному нагляду, що здійснюється для контролю їх фізичного і психічного стану, своєчасного виявлення та лікування інфекцій, проведення специфічної антивірусної терапії, психологічної підтримки і консультування. Дані про зараження тієї чи іншої особи ВІЛ/СНІДом становлять службову таємницю, яка охороняється законом. Передача таких даних дозволяється тільки законним представникам особи, медичним установам, органам прокуратури, досудового розслідування, суду та іншим органам і особам, передбаченим законодавством. Розголошення даних про проведення медичного огляду і його результатів тягне за собою відповідальність за ст. 132 КК України.

Щодо впровадження медичних заходів запобігання, то сьогодні санітарно-правова освіта громадян України стикається з цілим рядом труднощів і невирішених проблем, серед яких слід назвати:

- а) вкрай низькі розміри асигнувань, що виділяються для інформування населення про ВІЛ/СНІД;
- б) соціальна складність такої освіти, яка змушена зачіпати найінтимнішу сторону людського буття - сферу статевого життя;
- в) відсутність у нашій державі науково розробленої концепції санітарно-правової освіти таких захворювань.

Тому санітарно-правова освіта громадян і, як її вихідна, пропаганда запобігання ВІЛ/СНІДу буде ефективною тоді, коли вона забезпечуватиме постійний санітарно-правовий пресинг на свідомість громадян, не даючи їм забути про небезпеку ВІЛ/СНІДу; матиме масовий характер, тобто охоплюватиме значну частину населення; запобігатиме створенню «ефекту насичення»; широко використовуватиме наочні засоби та кінопропаганду.

Санітарно-правова освіта є своєрідним каталізатором, що прискорює формування тих чи інших гігієнічних звичок, якщо створено відповідні умови для їх реалізації. Конкретно вона включає такі моменти:

– інструктаж осіб, які мали статеві стосунки з ВІЛ-інфікованими, про потребу самоконтролю за станом свого здоров'я та лабораторного обстеження на ВІЛ-інфекцію;

– інформування членів сім'ї та близьких вірусоносія (чи хворого на ВІЛ/СНІД) про правила перестороги у побуті з метою уникнення зараження;

– інструктаж вірусоносія чи хворого на ВІЛ/СНІД про дотримання правил щодо попередження розповсюдження інфекції-ВІЛ.

Запобіжна діяльність громадських організацій здійснюється відповідно до їх завдань і компетенції. Це диференційована правовиховна робота щодо: прискорення соціальної адаптації осіб з ослабленими соціальними зв'язками, особливо тих, які повернулися з місць позбавлення волі; виявлення сімейно-побутових конфліктів і вплив на їх причини; організації відпочинку з цілеспрямованим зацікавленням осіб з відхиленнями в поведінці до роботи секцій, клубів за інтересами тощо; використання заходів громадського впливу щодо осіб з відхиленнями в поведінці (алкоголіки, наркомани, особи, які займаються проституцією, гомосексуалісти тощо) з тим, щоб запобігти їх подальшій деморалізації і забезпечити своєчасну корекцію поведінки.

Значне місце в комплексних планах загальносоціального запобігання повинні займати заходи у районі, місті, області та державі в цілому. Комплексна програма запобігання ВІЛ/СНІДу має будуватися з урахуванням соціальних, економічних, демографічних, виховних, правових, психологічних і медико-біологічних аспектів проблеми.

До заходів спеціально-кримінологічного запобігання поширення ВІЛ/СНІДу належать: поліпшення умов життя і виховання в сім'ї (нормалізація міжособистосних відносин у сім'ях, дотримання батьками загальноновизнаних правил поведінки в сімейному житті), привернення уваги громадськості до проблеми шляхом створення громадських формувань АнтиСНІД; боротьба з маргіналізацією населення, бродяжництвом, веденням аморального способу

життя [117; 89; 92]; організація вільного часу молоді, створення молодіжних психолого-методичних центрів за місцем проживання для роботи з алкоголіками, наркоманами, токсикоманами тощо; створення в органах Національної поліції спеціальних підрозділів по запобіганню проституції, поширення венеричних захворювань і СНІДу на зразок «поліції моралі»; прискорення введення комплексу медико-кримінологічних заходів (поліпшення існуючої системи госпіталізації шляхом створення спеціальних відділень для хворих на СНІД, організація для них лікувально-трудова профілакторіїв для поєднання лікування з трудовим перевихованням, притулків для хворих та носіїв ВІЛ/СНІДу); удосконалення кримінального та процесуального законодавства, що регламентує відповідальність за поширення ВІЛ/СНІДу; виявлення та розслідування кримінальних проваджень цієї категорії підготовленими працівниками, організація їх навчання з метою поглиблення відповідних знань; удосконалення координації діяльності правоохоронних органів та охорони здоров'я на рівні району, міста, області.

Щодо зарубіжного досвіду, то заходи, що застосовуються стосовно ВІЛ-інфікованих у тих чи інших країнах, дуже різноманітні. Зокрема викликають інтерес такі: регламентація примусового обстеження окремих груп і контингентів населення (донорів крові, вагітних, ув'язнених, військовослужбовців, новоутворених сімейних пар, наркоманів, повій та ін.); контроль за порядком в'їзду в країну іноземців при обов'язковому тестуванні на ВІЛ/СНІД протягом п'яти днів після в'їзду, допуск у країну лише при наявності сертифікату про незараженість, обов'язкова перевірка на ВІЛ усіх емігрантів, вихідців з африканських країн; міри кримінального покарання за навмисне зараження ВІЛ-інфекцією, тюремне ув'язнення; примусова ізоляція хворих на СНІД; позбавлення свободи пересування, певного місця проживання хворих на СНІД і віросуносіїв з числа своїх громадян; обмеження чи заборона особам, інфікованим ВІЛ, займатися відповідними професіями [202; 201; 204].

Запобігання насильницьких злочинів із використанням оперативно-розшукових сил та засобів можна розглядати в широкому розумінні – як поняття комплексне, збірне, що є специфічною дійовою ланкою в глобальній

системі запобіжного впливу на злочинність, мета якого повністю збігається з метою усієї системи кримінальної юстиції. На нашу думку, можна вважати, що в широкому розумінні запобігання шляхом здійснення оперативно-розшукової профілактики є заходом спеціально-кримінологічним, при цьому використовуючи свій специфічний арсенал впливу, заходи, методи, сили і засоби ОРД, виконуючи превентивну функцію, що випливає з вимог законодавства. Таке запобігання шляхом здійснення ОРД має суто конкретне визначене законом цільове призначення і чітко регламентоване іншими нормативно-правовими актами і вступає в дію лише за наявності встановлених підстав.

Мета – вплив на конкретну маргінальну групу, встановлення осіб-маргіналів, упередження вчинення злочинів.

Основні напрями запобігання насильницьким злочинам оперативними підрозділами поліції відповідно об'єктам запобіжного впливу, зазначені у відомчих нормативних актах органів і підрозділів кримінальної поліції, мають багатофункціональне спрямування. Серед них можна виділити запобіжні заходи, що безпосередньо впливають із вимог відомчих нормативних актів, зокрема, оперативні підрозділи у межах своїх повноважень беруть участь у розробці та реалізації державних програм боротьби зі злочинністю, у тому числі здійснюють аналіз і прогнозування розвитку криміногенної ситуації, запобігання тяжким злочинам, їх припинення та розкриття, ведення оперативно-розшукової роботи, встановлення та викриття осіб, які готують або вчинили тяжкі злочини, а також злочини, що законодавством не віднесені до цієї категорії, але вчинені кваліфікованим способом із застосуванням вогнепальної чи холодної зброї або групою осіб, здійснення розшуку злочинців та осіб, які зникли безвісти.

На ґрунті прогнозування кримінальних ситуацій та планування запобіжних заходів оперативними підрозділами здійснюється комплексна безпосередня реалізація негласних дій, заходів та операцій, оперативно-розшукове супроводження розслідування кримінальних проваджень,

проведення розвідувальних заходів у кримінальному маргінальному середовищі щодо виявлення організаторів, пособників і виконавців злочинів.

За допомогою оперативно-розшукової та іншої соціальної інформації пізнаються факти і явища, що відрізняються високим ступенем категоричності (наприклад, місце, час злочинного посягання, спосіб вчинення, готування, замаху на злочин, що кваліфікуються за різними юридичними ознаками), а також явища і процеси з незначною юридичною категоричністю, якщо її зіставити з кваліфікацією злочину (кримінальна активність тощо). Таку оперативно-значиму інформацію за її пізнавальним призначенням можна класифікувати за напрямками:

- 1) вивчення оперативної обстановки;
- 2) дослідження конкретних обставин, що вимагають заходів із запобігання;
- 3) встановлення обставин вчиненого насильницького злочину й отримання даних про докази;
- 4) встановлення обставин втечі з-під варти чи ухилення від слідства, суду й отримання даних про місцеперебування винних;
- 5) забезпечення тактики упередження, виявлення, припинення злочинів.

Таким чином, *основними завданнями оперативно-розшукової інформації* в напрямі її використання в запобіганні насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами оперативними підрозділами кримінальної поліції є виявлення й нейтралізація факторів, що детермінують злочинну поведінку осіб, які потрапили в поле зору оперативних підрозділів, передбачення і вплив на ситуацію, що може перерости в злочинну, а також виявлення й нейтралізація прихованих (таємних) механізмів розвитку злочинної поведінки, замаскованих готувань до злочинів та замаху на них.

Важливим моментом у процесі здобуття й аналізу оперативно-розшукової інформації оперативними підрозділами є відбір суттєвих і несуттєвих інформаційних ознак (індикаторів).

3.3. Індивідуально-профілактичні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами

Незважаючи на те, що у ст. 23 Конституції України проголошено, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей [83]. Однак, індивідуально-профілактичні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами повинні бути сфокусовані на конкретних особах-маргіналах, «криміногенних» сім'ях та маргінальних групах. Така діяльність полягає у своєчасному виявленні осіб з протиправною поведінкою, застосування до них запобіжних та обмежувальних заходів з метою упередження насильницьких кримінальних протиправних проявів.

А. П. Закалюк вірно зазначав, що індивідуальне запобігання має бути спрямоване на особу, умови, обставини, ситуації, що сприяють чи полегшують учинення злочинних діянь. Ці заходи відіграють роль соціального інструмента, що покликаний нейтралізувати або усунути негативні внутрішні риси, скорегувати поведінку. Головними структурними етапами індивідуально-профілактичного запобігання є виявлення осіб, які підлягають впливу; вивчення особи-злочинця та умов її соціального середовища; прогнозування антигромадської поведінки і планування запобіжних заходів; реалізація цих заходів та контроль одержаних результатів; фіксація досягнення цілей такого запобігання [51, с. 325]. Також, у кримінологічній літературі під індивідуально-профілактичними заходами запобігання розуміють один із різновидів діяльності, який здійснювався щодо конкретної особи [92], головним завданням такого запобігання є усунення загрози вчинення кримінального правопорушення [24].

Як зазначають інші вчені-кримінологи: ««...треба вміти надати необхідну допомогу тим, хто має об'єктивні життєві труднощі, які складно подолати самотійно. Разом з тим треба по можливості швидко виявляти серед загальної маси осіб, що не виправилися, які мали в минулому судимості, а також тих, у

кого сформувалися антигромадські погляди та звички, аморальна поведінка може сам опинитися в числі злочинців й бути джерелом негативного впливу на оточуючих, особливе увагу приділяючи при цьому молоді» [2, с. 360].

Більшість проблем проведення заходів запобігання наголошує В. І. Шакур, перебувають в економічній, ідеологічній, педагогічній та правовій площині й відповідному взаємозв'язку, однак орієнтовані на криміногенні, у тому числі й «фонові» явища (соціальні патології), що є живильним підґрунтям злочинності: відсутність стабільного джерела доходів, а також безробіття, безпритульність неповнолітніх, хворих на алкоголізм і наркоманію зумовило таку ситуацію, коли держава фактично втрачає контроль над цими негативними процесами, що позначаються на стані суспільно-економічних і правових відносин [192, с. 9]. А це, продовжує Д. М. Тичина, негативно впливає на сам інститут сім'ї, і особливо на поведінку членів родини. Звичайно, не всі носії соціальних патологій стають кривдниками, але це «діючий резерв». Обмеження пияцтва, наркоманії тощо шляхом впливу на ті чи інші групи підвищеної криміногенності, на окремих осіб з цих груп, суттєво знижує криміногенний ризик. Тобто такі запобіжні заходи адресовані конкретним особам і передбачають виконання ними певних обов'язків. У зв'язку з цим питання про правове регулювання запобіжної діяльності набуває дедалі більшої важливості [166].

Таку діяльність варто поділити на три етапи: а) до формування мотиву злочинного прояву та наміру його вчинити; б) після його сформованості, але до початку реалізації; в) після початку реалізації наміру через здійснення конкретних кримінальних діянь [51, с. 329]. Така діяльність на кожному із них спрямовується на різні кримінологічно значущі об'єкти, що, безсумнівно, варто враховувати й при реалізації аналогічних заходів у діяльності органів превенції, досудового розслідування та ін. [51, с. 329].

До об'єктів індивідуально-профілактичного запобігання злочинам В. В. Голіна відніс такі:

поведінка та спосіб життя осіб, з високою ймовірністю схильних до вчинення злочину. Об'єктом запобіжного впливу є сформована суспільно неприйнятна спрямованість особистості, яка відображається зовні в антисуспільних проявах, правопорушеннях, але формування криміногенної орієнтації тільки розпочалося і не визначилося у кримінальній мотивації, тим паче – у мотиві вчинення конкретного кримінального правопорушення;

соціальні елементи їхньої особистості, які відображають антигромадську спрямованість; соціально значущі під час формування і реалізації особистості деякі психофізичні особливості індивідів. Особи, у яких сформувався мотив і намір вчинити кримінальне правопорушення;

несприятливі, криміногенні умови середовища, яке оточує особу, та життєвого укладу; інші довготривалі обставини, які сприяють створенню криміногенної ситуації і полегшують учинення злочину [24, с. 39]. Вжиття заходів щодо перешкоджання реалізації особою своїх кримінальних намірів та спланованого результату, шляхом припинення її суспільно небезпечної діяльності [51, с. 330].

Натомість залежно від стадії криміналізації особи злочинця, в кримінології виділяють чотири види індивідуального запобігання злочинності: (1) рання – стосується об'єктів, які перебувають на початковому етапі криміналізації особи, а саме: необхідно виявляти джерела кримінальних та інших антисуспільних впливів на особу (групу осіб) до того, як цей вплив не подіяв на її (їх) поведінку; одночасно виявляти, коли для особи, яка профілакується, ці контакти виявилися цікавими, щоб впливати на конкретні життєві обставини [142]; (2) безпосередня – стосується осіб, поведінка яких свідчить про розвиток у них негативних інтересів, звичок, стереотипів (відчуження від позитивного мікросередовища, сумнівні знайомства та ін.); безпосередньо беруть участь у вчиненні адміністративних правопорушень; (3) пенітенціарна – стосується осіб, що вчинили кримінальне правопорушення і щодо них суд ухвалив рішення про застосування різних заходів кримінально-правового впливу; (4) постпенітенціарна – стосується осіб, що відбули

покарання у вигляді позбавлення волі, але підлягають нагляду з метою запобігання рецидиву [142, с. 101].

У запобіганні насильницьким проявам маргіналів беруть участь багато суб'єктів та складають єдину систему, пов'язану спільністю цілей та завдань. Особливе місце в цій системі належить органам Національної поліції України як підсистемі профілактики девіантної поведінки. Поліція виконує основний обсяг роботи у сфері запобігання такої злочинності й безпосередньо займається виправленням і перевихованням осіб (наприклад, дітей), що вчинили кримінальні протиправні діяння. Крім того, така робота передбачає обов'язкове включення в неї інших суб'єктів й ведеться в основному за такими напрямками: обмеження впливу негативних соціальних факторів, пов'язаних з причинами і умовами злочинності; вплив на причини та умови, що сприяють насильницьким проявам маргіналів; безпосередній вплив на особу-маргінала, від яких можна очікувати вчинення насильницьких злочинів; вплив на групи з антисоціальною спрямованістю, які здатні вчинити чи які вже чинять кримінальні правопорушення, учасником яких є, у тому числі й діти.

Запобіжна діяльність, організована з врахуванням цих напрямів, повинна забезпечувати всебічний профілактичний вплив на осіб-маргіналів, схильних до вчинення злочинів, на мікросередовище і соціальні умови, в яких вони перебувають. У процесі такої діяльності органи поліції повинні спрямовувати свої зусилля на виявлення причин, умов, що сприяють протиправним діянням, а також на їх усунення, обмеження і нейтралізацію.

З цією метою органи превентивної діяльності, ювенальної превенції, оперативні підрозділи Національної поліції України організовують взаємодію з державними, громадськими й іншими організаціями та установами, проводять комплексні операції, рейди, цільові перевірки та інші заходи.

Достатньо велике значення має вплив безпосередньо на особу, тобто так звана індивідуальна профілактика, яка здійснюється в двох випадках: коли негативні явища перебувають ще в зародковому стані; коли такі явища ще не мають місця, але існує можливість їх виникнення. Вирішення питання полягає

в своєчасній постановці «діагнозу», наявності вказаних явищ. Це найбільш важливо з практичної точки зору, оскільки дозволяє визначити відповідні заходи профілактичного впливу, в тому числі і медичного характеру: виявити осіб з аномаліями в психіці, зловживають алкогольними напоями, наркотичними засобами, ведуть хаотичне статеве життя (наявність статевих хвороб); встановити прогноз їх розвитку і вжити заходів щодо нейтралізації та пом'якшення нашарувань аномального розвитку.

Заходи індивідуальної профілактики повинні впливати як на саму особу-маргінала, так і на оточуюче його середовище. Основними елементами системи запобіжного впливу є: ретельне вивчення осіб здатних вчинити насильницький злочин;

визначення основних засобів та заходів, спираючись на які, на практиці можна було б досягати поставлених цілей;

відпрацювання раціональних методів організації, контролю і визначення ефекту індивідуального профілактичного впливу.

Метою індивідуальної профілактики насильницьких злочинів є виправлення і перевиховання або зміна його криміногенно-маргінальної орієнтації. Для цього необхідно: встановити осіб-маргіналів, поведінка, погляди, мотиви вчинків яких свідчать про можливість вчинення насильницьких злочинів; вивчати особу, проводити психокорекційну роботу; визначати та ліквідувати джерела негативного впливу на них; досліджувати можливості створення сприятливої обстановки з тим, щоб не допустити реалізації злочинних намірів; здійснювати контроль за поведінкою і способом їх життя; періодично аналізувати отримані результати і вносити відповідні корективи в роботу.

Особа злочинця формується не відразу – це досить складний процес, що охоплює деформацію емоційного, вольового та інтелектуального світу, а тому запобігання зумовлює необхідність детального вивчення всіх негативних якостей особи, які в певних умовах можуть детермінувати злочинну поведінку.

Важливо також знати про наявність чи відсутність аномалій в стані здоров'я, ознак, що вказують на його психічну неповноцінність.

Питання можуть бути вирішені в повному обсязі при психолого-педагогічній діагностиці особи. Найбільш оптимальний та економний шлях вирішення даного питання – створення психолого-педагогічних центрів. Таким чином забезпечувалася б психолого-педагогічна діагностика особи неповнолітніх, схильних до вчинення кримінальних правопорушень, а працівники поліції отримали б конкретні рекомендації щодо проведення з ними профілактичної роботи.

Тому, вирішення таких задач потребує відповідного кадрового забезпечення, а саме включення до штатної структури підрозділів превентивної діяльності поліції посади практичного психолога, з покладенням функцій проведення заходів індивідуально-профілактичного запобігання (у тому числі застосування психолого-корекційних програм) девіантній поведінці осіб маргіналів, їх подальшої маргіналізації.

Різноманітні методи і прийоми впливу на свідомість, почуття і волю маргінала, здатного вчиняти насильницькі злочини, можуть бути використані двояким чином: безпосередньо чи через інших осіб, що беруть участь у запобіганні. Основними організаційно-тактичними формами застосування методів і прийомів індивідуального впливу на таких осіб є бесіди, що проводяться працівниками поліції, а також залучення до суспільно-корисного життя (громадського, спортивного, культурного та іншого характеру).

Тут варто зупинити увагу на психологічному забезпеченні запобігання й наголосити, що воно здійснюється за такими напрямками:

діагностичний (виявлення причин і чинників відхилень у поведінці, в тому числі психодіагностичними методами);

реабілітуючий (перевиховання, подолання негативних проявів у поведінці, психокорекція;

прогностичний (передбачення можливих негативних явищ у поведінці неповнолітніх та ін.) [115].

Крім цього, особливостями цілеспрямованої профілактики є необхідність використання таких психологічних заходів, які були б спрямовані на попередження подальшої негативної динаміки спрямованості особистості, зокрема, виявлення і усунення конкретних недоліків та психологічних проблем сімейного, шкільного і суспільного виховання, а також цілеспрямована психокорекційна робота з тими особами, поведінка яких має відхилення від моральних і правових норм, подолання несприятливих тенденцій формування їх особистості. Вирішення цих завдань потребує відповідного кадрового забезпечення, а саме включення до штатної структури підрозділів ювенальної превенції поліції посади практичного психолога, на якого покладалася б функція здійснення заходів психологічної профілактики девіантної поведінки неповнолітніх [114, с. 85].

Слід зазначити, що специфіка індивідуальної профілактики стосовно насильницьких маргіналів полягає у важливому значенні ранньої профілактики, оскільки насильство формується задовго до реалізації. Тому, частина заходів має здійснювати школа, стосовно осіб, які мають відхилення в психіці, – медичні працівники та штатні психологи. Корекція особистості на ранньому етапі запобігання є найефективнішою. У разі не здатності подолати негативний впливу мікросередовища, доцільно направляти дітей до спеціалізованих освітніх закладів.

Щодо дорослих осіб маргіналів, то повнота виявлення осіб з психічними аномаліями і успішна запобіжна робота з ними, значною мірою залежать від відповідних джерел інформації, до яких можна віднести: матеріали кримінальних проваджень; матеріали, що надійшли на звільненого з місць позбавлення волі, особливо у тій їх частині, що стосується родинних зв'язків і наявності порушень психіки; матеріали справ цивільного судочинства, шлюбнорозлучних справ, справ про позбавлення батьківських прав тощо; дані, отримані з оперативно-розшукових джерел; характеристики за місцем проживання, роботи, навчання, проведення дозвілля; матеріали медичних установ, зокрема акти експертиз та обстежень, історії хвороби, дані

диспансерних спостережень, бесід з психіатрами, невропатологами, сексологами, сексопатологами; безпосереднє спостереження за конкретними особами працівниками органів поліції, вивчення ними способу життя і спілкування цих осіб [98; 166].

З урахуванням зазначеного, в індивідуально-профілактичній роботі з особами, які мають психічні розлади та схильні до вчинення домашнього насильства у різних його модифікаціях, можна виділити такі основні напрями: виявлення та облік осіб з психічними аномаліями, від яких можна очікувати вчинення кримінальних правопорушень; вивчення індивідуальних особливостей таких осіб, їх способу життя, оточення і зв'язків, поведінки в минулому і сьогоденні; установлення порушень психіки, конкретного змісту цих порушень, що впливають на особистість; прогнозування поведінки, індивідуальне планування і проведення профілактичних заходів, за необхідності і лікувальних; регіональне планування, взаємодія та контактування в роботі різних установ та організацій, зокрема між органами поліції та медичним закладами [166].

Ефективність запобігання багато в чому залежить від тієї обставини, що насильницькі злочини маргіналами вчиняються в групах, а це вимагає від працівників, що займаються такою профілактикою, високого професіоналізму, глибоких соціально-психологічних, психолого-педагогічних і правових знань, організаторських здібностей, наполегливості. Тому, як і будь-який вид поліцейської діяльності, таке запобігання вимагає певної послідовності.

На практиці, як правило, це відбувається шляхом виявлення груп правопорушників, здійснення кримінологічної діагностики групи, обліку груп та їх учасників. Для впливу на групу в цілому, а також і на кожного її учасника використовуються різноманітні методи запобігання групової злочинності. В спеціальній літературі в числі таких методів виділяються: ізоляція групи; розформування групи; переорієнтація групи [147].

У процесі запобігання насильницьких злочинів неповнолітніх необхідно здійснювати вплив і на їх сім'ї, адже в багатьох випадках, як уже зазначалось, антисупільна поведінка пов'язана із сімейним неблагополуччям [33].

Для успішної запобіжної роботи в сім'ї, необхідно вивчати таку сім'ю у всіх аспектах. Важливо також володіти методами, розробленими спеціалістами в галузі психології та психіатрії, використовувати відомості з інших галузей знань і досвід органів поліції в індивідуальній профілактичній роботі, а саме запобігання домашньому насильству. Для запобігання велике значення має виявлення дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність.

У системі Національної поліції основним суб'єктом, який виконує повноваження з профілактичної роботи є дільничний офіцер. Його діяльність регламентується Законом «Про Національну поліцію» (2015) [135], Інструкцією з організації діяльності дільничних офіцерів поліції (2017) [65] та ін.

Така уповноважена особа ставить на облік та у межах своєї компетенції проводить з ними превентивні заходи. Також, дільничні офіцери поліції, працюючи серед населення, здійснюють на закріплених дільницях (громадах) майже всі функції кримінологічної профілактики (передусім проводять аналіз криміногенної обстановки на ділянках обслуговування, подають керівництву пропозиції щодо підвищення ефективності профілактичної роботи; виявляють осіб, які вчиняють протиправні дії у сімейно-побутовій сфері, забезпечують своєчасне їх взяття на профілактичний облік з метою контролю за їх поведінкою; виявляють кримінальні правопорушення проти життя і здоров'я, громадської безпеки та громадського порядку; періодично звітують перед населенням про стан правопорядку на території обслуговування, про здійснені заходи щодо запобігання адміністративним та кримінальним правопорушенням; проводять періодично перевірку стану зберігання зброї та боєприпасів, уживають разом з іншими підрозділами органів поліції заходів щодо усунення виявлених недоліків; організують взаємодію громадських об'єднань правоохоронної спрямованості та громадян щодо запобігання кримінальним правопорушенням, інформують населення про заходи й засоби

правомірного захисту від злочинних та інших посягань, шляхом проведення серед громадян відповідної роз'яснювальної роботи тощо), а отже, саме на них покладено нагальні завдання щодо спеціально-кримінологічного запобігання домашньому насильству, здійснюваного поліцією.

З метою встановлення повних і всебічних відомостей про дитину, умови її життя та виховання, кола дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення достатньо вагому роль виконує ювенальна превенція Національної поліції України (Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України (2017) [66]). На такий орган покладено здійснення таких задач: профілактична діяльність, спрямована на запобігання вчиненню дітьми кримінальних і адміністративних правопорушень, виявлення причин і умов, які цьому сприяють, вжиття в межах своєї компетенції заходів для їх усунення; профілактичний облік дітей, схильних до вчинення правопорушень та проведення із ними заходів індивідуальної профілактики; участь в установленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення чи отриманні даних для цього в межах кримінального провадження, відкритого за фактом її безвісного зникнення; вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорсткому поводженню з дітьми; вжиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, у тому числі здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб; провадження діяльності, пов'язаної із захистом права дитини на здобуття загальної середньої освіти [66].

Тобто, головними напрямками діяльності дільничних офіцерів поліції та ювенальної превенції є:

- 1) виявлення джерел (осередків) криміногенного впливу на особу маргінала: виявлення неблагополучних сімей та маргінальних осередків; установлення джерел негативного впливу; установлення випадків сімейних конфліктів; виявлення дитячої бездоглядності та ін;

- 2) запобігання дитячій бездоглядності;

- 3) забезпечення взяття на профілактичний облік неблагополучних сімей і постійний контроль за станом взаємовідносин у них;
- 4) психологічна корекція сімейних відносин;
- 7) посилення методів впливу до залежно від тяжкості та повторності вчинення, з дотриманням принципів справедливості й гуманізму;
- 8) послаблення маргінального впливу на сім'ю і дітей.

Як бачимо, запропоновані індивідуально-профілактичні заходи в основному спрямовані на дітей та сім'ю, оскільки, як було встановлено у процесі дослідження, вчинення насильницьких злочинів зумовлене недоліками сімейного виховання, недостатнім впливом сім'ї на процес соціалізації особи. У подальшому, негативними чинниками виступають інші детермінанти, однак індивідуальні заходи запобігання необхідно розпочинати з сім'ї.

Підводячи підсумки підрозділу наголосимо, що індивідуальна психопрофілактична робота має бути спрямована на маргінальне (криміногенне) середовище конкретної особи-маргінала; на особу-маргінала з девіантною (з ознаками відхилення) поведінкою, а ефективний вплив залежатиме від достатності й повноти проведених заходів щодо механізмів маргіналізації особи

Індивідуально-профілактичні заходи впливу, що здійснюються на особу-маргінала спрямовані на виправлення і перевиховання, зміну криміногенно-маргінальної орієнтації та запобігання вчиненню насильницьких злочинів й включають такий алгоритм дій:

встановити осіб-маргіналів, поведінка, погляди, мотиви вчинків яких свідчать про можливість вчинення насильницьких злочинів, а також причини та умови маргіналізації; вивчити особу (діагностичний напрям);

провести психокорекційну роботу з особами, визначити та ліквідувати джерела негативного впливу на них, а також дослідити можливості створення сприятливої обстановки з метою не допущення реалізації злочинних намірів (реабілітуючий);

здійснити контроль за поведінкою, а також аналіз отриманих результатів за попередніми напрямками з подальшим внесенням коректив (прогностичний).

Висновки до розділу 3

1. Загальносоціальні заходи запобігання повинні бути спрямовані на дітей та молодь, в частині саме підтримки та розвитку освіти і культури, збереження духовно-моральної спадщини, оскільки освітній і культурний рівень людей, їх вихованість, духовність, відданість кращим народним традиціям, правова освіченість і не тільки утримують від вчинення протиправних вчинків, у тому числі й насильницьких злочинів, визначаючи багато в чому не викривлену кримінально систему особистих і соціальних цінностей, але і спроможність значної частини населення протистояти негативному впливу медіа в контексті вседозволеності, сили, жорстокості, бездуховності тощо. Також одним з дієвих напрямків є розробка та реалізація цільової комплексної програми виховання яка може принципово вплинути на вирішення проблеми формування позитивної правосвідомості дітей.

2. Загальносоціальні заходи запобігання варто поділити на три основні групи заходів: I) політичні – безпосередньо пов'язані з усуненням чинників, які перешкоджають розбудові правової держави в Україні (забезпечення прав, свобод, законних інтересів людини та громадянина; ефективна цілеспрямована правова політика держави; врахування думки населення при ухваленні законів і втіленні у життя реформ; зміцнення законності, правопорядку та дисципліни; підвищення якості правотворчих процедур; удосконалення законодавства; боротьба зі злочинністю й запобігання кримінальним правопорушенням тощо); II) соціально-економічні (підвищення рівня життя населення; зниження рівня бідності, безробіття; забезпечення прожиткового мінімуму; стимулювання, зокрема матеріальне, окремих категорій громадян; подолання фінансової прірви між верствами населення, встановлення соціальної справедливості); III) культурно-духовні (підвищення рівня юридичної культури представників органів влади і населення; підвищення рівня правової, етичної свідомості посадових осіб і населення; послідовне правове виховання й освіта; введення

повсюдного правового навчання; активна правова пропаганда; підготовка висококваліфікованих юристів тощо).

3. Система спеціально-кримінологічних заходів запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами носить комплексний характер, здійснюється уповноваженими правоохоронними органами, направлена на з'ясування причин та умов вчинення насильницьких злочинів маргінальними групами, виявлення та встановлення осіб, які їх вчинили.

4. Серед спеціально-кримінологічних заходів запобігання: а) наркотизації та алкоголізації виділено: боротьба зі вживанням наркотичних засобів та розпиванням спиртних напоїв, а також знаходження у стані відповідного сп'яніння у громадських місцях; посилення контролю за особами, поведінка яких на ґрунті зловживанням алкоголем пов'язана із вчиненням протиправних дій; розробка та впровадження державної програми антиалкогольного виховання, огороження молодого покоління від пияцтва; виявлення притонів та осіб, які надають приміщення для виготовлення та вживання наркотиків, спиртних напоїв і розпусти, втягують дітей у протиправну діяльність; запобігання домашньому насильству; цілеспрямована антинаркотична та антиалкогольна медійність; б) безпритульності: оформлення документів, що засвідчують особу, отримання поліса обов'язкового медичного страхування; застосування системи відеоспостереження у громадських місцях; пропаганда способів індивідуального захисту в засобах медіа; відновлення патрулювання місць концентрації маргінальних груп, постановка їх на профілактичний облік; забезпечення «прозорості» простору («сусідське спостереження»), яке здійснюється завдяки відкритості для огляду певних зон (ігрових майданчиків, зупинок транспорту, автостоянок тощо); в) проституції: зміцнення та відновлення ролі сім'ї у формуванні світогляду дитини; підвищення педагогічних навичок батьків; обов'язкове включення до системи шкільної освіти предметів про духовне, моральне, статеве виховання; посилення державою політики соціально-економічної підтримки сім'ї; створення системи

соціальної допомоги особам, які займаються проституцією; обмеження інтернет-контенту (насильство, жорстокість, сексуальні збочення); підготовка та перепідготовка працівників поліції щодо роботи з маргінальними групами.

Видається за необхідне закріпити за кожним закладом освіти групу працівників (ювенальної превенції, районної соціальної служби), які збиратимуть відомості про дітей схильних до маргінального способу життя та проводитимуть науково-освітні семінари за темами маргіналізації населення; створити спеціальну соціально-психологічну службу, до функцій якої включити, на основі зібраних відомостей, проведення заходів запобігання девіантній поведінці дітей.

5. Ефективність індивідуально-профілактичних заходів запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами залежить від комплексності проведення загальносоціальних та спеціально-кримінологічних заходів, здійснюються працівниками поліції й спрямовані на корекцію особи-маргінала з метою упередження насильницьких кримінальних протиправних проявів шляхом: впливу на умови, що поглиблюють маргіналізацію й зумовлюють вчинення правопорушень (підтвердили 95 % опитаних поліцейських); виявлення та постановку на облік маргіналів (у тому числі дітей), від яких можна очікувати вчинення правопорушень (83 %); взаємодію з іншими уповноваженими органами і установами і громадськими організаціями (74 %). Такі заходи повинні посідати основне місце в системі превентивних оскільки залученням широкого кола недержавних органів є найбільш ефективною.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання щодо запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами в Україні, а сформульовані висновки, пропозиції та рекомендації спрямовані на його вирішення. Основні з них такі:

1. Еволюційні та трансформаційні процеси відносно такого негативного явища як маргінальність дозволяють наголосити на інтенсифікації деструктивних проявів, а саме маргінальної поведінки, особливо в умовах глобалізаційних, міграційних процесів та воєнного стану, що зумовлює дослідження проблеми. Систематизація та аналіз наукових джерел, в яких висвітлюються уявлення про маргінальну поведінку особи, дозволяє наголосити, що всі вони завершуються на рівні формулювання категорії «маргінальна поведінка особи».

У рамках кримінологічної науки дослідження маргінальності є малодослідженим явищем, що зумовлює потребу наукового осмислення, зокрема уточнення і конкретизацію поняття «маргінальності», «маргінальної поведінки», особи «маргінала», співвіднесення їх із воєнними реаліями сьогодення, міграційними процесами тощо; особливості поширення деструктивних проявів у середовищі маргінальних груп; шляхи адаптації соціальних спільнот, що перебувають на периферійних чи проміжних позиціях у соціальній структурі суспільства; феноменологія насильницької маргінальної поведінки особи; розроблення заходів запобігання насильницьким злочинам (загальносоціальний, спеціально-кримінологічний та індивідуально-профілактичний рівні), що вчиняються маргінальними групами в Україні.

2. Маргінальний стан притаманний українському суспільству, а технологічні, соціальні і культурні зрушення за роки незалежності посилили процеси маргіналізації. В останні роки – воєнні події, глобалізація, урбанізація, міграція та ін., зумовили інтенсифікацію етнокультурних і релігійних традицій,

впливу на населення засобів медіа й як наслідок – маргінальний статус набув статусу «норми» для багатьох громадян України, а ізоляція та низька соціальна активність виступають наслідком бідності та джерелами протиправної насильницької поведінки.

Маргіналом – особа, яка перебуває на периферії суспільства, між його верствами або втягнута в конфлікт декількох культур (мігранти; особи без певного місця проживання; жебраки; особи, які займаються бродяжництвом, проституцією; алкоголіки; наркомани; особи звільнені з місць позбавлення волі). Переосмислення маргінальності в контексті сучасної ситуації в Україні дало підстави виділити два рівні поняття маргінальності: по-перше – як проєкцію загальної маргінальної ситуації характерної для українського суспільства в умовах воєнного стану та окремих соціальних груп; по-друге – перебування особи в маргінальному статусі, який зумовлений життєвими обставинами.

Особа маргінала – сукупність ознак і властивостей, які викликають неоднозначність внутрішнього змісту та поведінки (взаємодія біологічних та соціально-набутих якостей і властивостей, що зведені в ієрархію певних особистісних цінностей спричиняючи гострий та антагоністичний конфлікт, що призводить до зламу загальноновизнаної системи й призводить вихід особи за межі соціуму), у той же час зумовлюючи негативне ставлення індивіда до норм права, правових явищ та їх порушення, вчинення протиправних діянь.

3. Маргінальна поведінка особи є складною за своєю структурою і характеризується як перехідна (гранична) між правомірною та протиправною. Для того, щоб характеризувати поведінку як маргінальну та здійснювати до неї заходи запобігання, з метою вчинення протиправних дій, необхідно дотримуватись вимог процесу юридичної кваліфікації маргінальної поведінки особи, а саме з'ясувати наявність її складових елементів: об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони. Модель такого складу являє собою інформаційно-пізнавальною категорією, що є перехідною (граничною) між правомірною та протиправною поведінкою, інструментарієм, продуктом

мислення, за допомогою якого здійснюється кримінологічна оцінка поведінки людини. Така конструкція дозволяє в повному обсязі, комплексно, з'ясувати і проаналізувати структуру маргінальної поведінки особи, яка живе одночасно начебто у двох світах, не адаптувавшись до жодного з них, характеризується низьким рівнем правової культури та відсутністю необхідної поваги до права зі своєю правовою та психологічною установками. У індивіда здійснюється внутрішньоособистісний конфлікт, який полягає в тому, що наявні цінності, знання та почуття до правової дійсності не збігаються із суспільними чи державними, тобто наявне небажання пізнати не тільки правову дійсність навколо себе, а й те, що гарантовано їй державою для задоволення особистих потреб. Тому суспільні цінності ігноруються власними амбіціями та інтересами, а дотримання правових заборон здійснюється лише через страх перед покаранням. У суб'єкта наявна потенційна готовність стати на шлях антисоціальної поведінки, підвищена агресія, соціальна апатія тощо.

4. Доведено, що зміни стану загальнокримінальної насильницької злочинності визначають зміни в стані усієї злочинності, оскільки перша охоплює первинні й найбільш небезпечні форми протиправної поведінки людини. У свою чергу, насильницькі злочини, що вчиняються маргінальними групами в Україні обумовлені воєнним станом та внутрішніми міграційними процесами. На фоні негативних тенденцій, стан алкогольного або наркотичного сп'яніння не відіграє ролі стримуючих факторів, а навпаки, послаблює волю особи-маргінала від утримання вчинити суспільно небезпечні дії, зокрема, насильницькі злочини. І хоча, у 2022 р. відбулося значне зменшення (-38,4 %) кількості вчинених насильницьких злочинів маргінальними групами під дією алкогольного сп'яніння, у 2023 р. критично зросло на 70,7 % (12975) і склало 60 % усіх учинених, із них 85 % – вбивств, хуліганств, а у стані наркотичної ейфорії – 49 % (за останні п'ять років наркотична ситуація демонструє тенденцію до зростання кількості осіб, хворих на наркоманію та які допускають немедичне вживання наркотичних засобів – +19,5 % щорічно), а також вчинення згвалтувань (+40,0 %), нанесення тяжких

тілесних ушкоджень (+17,7 %), хуліганств (+13,7 %), розбоїв (+9,2 %), вбивств (+2,8 %). Такий відсоток є відносно стабільним у загальній структурі злочинності (47 %), що не можна не викликати відповідного занепокоєння як з боку правоохоронних органів, так і пересічних громадян.

5. Детермінація вчинення насильницьких злочинів маргінальними групами посилилась і поширилась через воєнні дії на значній території держави, міграційні процеси, об'єктивне зростання соціального розшарування й агресії в суспільстві, зміни ціннісних орієнтирів і масову десоціалізацію населення, збільшення наявної в обігу зброї, послаблення захисту особи з боку уповноважених державних (громадських) інституцій, мінімізації моніторингу криміногенної ситуації та оцінки результативності вжитих профілактичних заходів щодо окремих груп населення тощо. Такі негативні тенденції поглибили процеси маргіналізації та істотно вплинули на зростання маргінальної злочинності, яка виявилася не тільки результатом багатопланової детермінації, а й самодетермінації.

Маргінальна поведінка у механізмі вчинення насильницьких злочинів зумовлена негативним впливом, якими є зловживання алкогольними напоями, наркотичними засобами, психотропними речовинами, при цьому заподіюється істотна шкода підсистемі диспозицій, установок особи у бік примітивізації потреб, обмеженості життєвих інтересів та, як наслідок, розлад соціально корисних зв'язків, дезадаптація, соціально-психологічне відчуження, слабкість стримуючих насильницьку девіантну поведінку механізмів.

Причинно-наслідкові зв'язки між маргінальністю й насильницькими злочинами обумовлені не тільки воєнно-політичними, економічними, соціальними, психологічними детермінантами. З погляду соціального статусу, ролі й місця особи в суспільстві маргінальність можна визначити як стан кризи, пережите індивідом під впливом навколишнього оточення й, що виражається в такій зміні способу життя, цілей і спрямованості, які можуть призвести до її десоціалізації та конфлікту.

6. Наявність специфічних соціально-психологічних характеристик дозволило надати узагальнену кримінологічну характеристику особи-маргінала, який вчиняє насильницькі злочини: повнолітня особа, віком від 18 до 40 років (59 %) чоловічої статі (79 %), з неблагополучної сім'ї, в якій склалися складні життєві установки й відносини один до одного (67 %), з повною загальною середньою, середньою спеціальною (професійно-технічною) освітою (72 %), не має суспільно корисних зв'язків, раніше вчиняла різні правопорушення (62 %), не має постійного місця роботи або навчання (80 %), зловживає алкогольними напоями або наркотиками (84 %), раніше судима (48 %).

Головним психологічним аспектом, що характеризує осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя, є фактор відчуження, через який вони протиставляють себе оточуючим, насамперед родичам та близьким, ізолюються від загальноприйнятих суспільних зв'язків, порушують норми права та моралі. Особистісні особливості маргінальних осіб сприяють їх відокремленню від навколишнього світу, що виражається, у тому числі, і невмінні, небажанні відчувати емоційний стан близьких, співпереживати їм.

7. Необхідною передумовою формування та ефективної реалізації державної політики щодо запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами є законодавче вдосконалення та відомче (міжвідомче) нормативно-правове регулювання заходів запобігання. Однак, мінімізація стратегічних напрямів запобігання кримінальним правопорушенням є однією головних причин, що зумовлює негативні тенденції в існуванні, поширенні та відтворенні окремих видів кримінальних правопорушень на загальнодержавному та регіональному рівнях в умовах воєнного стану.

Реалізація загальносоціальних заходів запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами за політичною, соціально-економічною та культурно-духовною (ідеологічною) сферами у відповідності до Національної стратегії у сфері прав людини (2021 р.) шляхом прийняття Національної програми запобігання кримінальним правопорушенням, що

вчиняються маргінальними групами на 2025–2030 рр., яка включає заходи кримінологічного впливу на процес маргіналізації населення в умовах воєнного стану (пріоритети забезпечення безпеки в маргінальному середовищі України; правові та організаційні заходи спрямовані на створення сприятливих умов для українського суспільства й зменшення впливу негативних явищ; підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян України, поширення позитивного ставлення і довіри до органів влади та їх діяльності; поліпшення суспільного та психічного стану певних маргінальних груп (надання допомоги в лікуванні, працевлаштуванні, проживанні; психологічна допомога); взаємодія та координація органів правопорядку з громадськістю, щодо запобігання протиправним проявам у маргінальному середовищі).

8. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами слід розглядати як складову державної політики боротьби зі злочинністю, суспільним призначенням якої є захист інтересів держави, суспільства і громадян від насильницьких посягань. Стратегічними напрямками реалізації державної політики у сфері запобігання насильницькій злочинності маргінальними прошарками населення є: 1) покращення адаптованості дітей до суспільних трансформацій, у тому числі й воєнних подій (алкоголізація, наркотизація, міграція та ін. – морально-психологічне оздоровлення дитячого молодіжного середовища, створення сприятливих умов для повноцінної соціальної адаптації і розвитку з метою подолання відчуження від суспільних цінностей та правових норм, уповільнення маргіналізацій та криміналізації); 2) запобігання втягненню у насильницьку протиправну діяльність криміногенним маргінальним середовищем (нейтралізація негативного впливу маргіналізаційних форм, що сприяють формуванню психології збагачення засобами кримінального насильства); 3) запобігання формуванню агресивних, насильницьких проявів (перешкоджання впливу насильницьких форм поведінки маргіналізаційних груп та близького оточення, які полегшують вибір кримінального варіанта поведінки); 4) пошук, випередження, усунення, відвернення і припинення

замислених, підготовлюваних і вчинюваних насильницьких злочинних посягань, що передбачає декілька етапів: а) встановлення маргінальних груп, маргінальних осіб, які схильні до агресивної, насильницької поведінки, постановка їх на профілактичний облік; б) проведення заходів оперативно-розшукової профілактики, а саме збирання, перевірка, фіксація, накопичення й аналіз інформації на предмет підтвердження намірів вищеназваних осіб, груп вчинити кримінальне протиправне посягання (спеціальна профілактика); в) вжиття запобіжних заходів, спрямованих на відмову від реалізації злочинного наміру, планування та підготовки вчинення насильницьких злочинів; психологічна корекція особи (індивідуальна профілактика).

9. Індивідуально-профілактичні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами спрямовані на особу маргінала та здійснюються за такими напрямками: діагностичний, реабілітуючий, прогностичний. Особливостями такої профілактики є необхідність використання психолого-корекційних заходів, які були б спрямовані на запобігання девіантної поведінки з насильницькими її проявами в контексті виявлення та усунення недоліків сімейного, шкільного виховання, негативного впливу маргінальної групи на особу та виникнувших психологічних проблем. Вирішення таких задач потребує відповідного кадрового забезпечення, а саме включення до штатної структури підрозділів превентивної діяльності поліції посади практичного психолога, з покладенням функцій проведення заходів індивідуально-профілактичного запобігання (у тому числі застосування психолого-корекційних програм) девіантній поведінці осіб маргіналів, їх подальшої маргіналізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агапова К. В. Кримінологічна характеристика особи, яка вчиняє кримінальні правопорушення у складі молодіжних угруповань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 224–228.
2. Агапова К. В., Конопельський В. Я., Колб О. Г. Маргінальні угруповання в Україні як джерела суспільної небезпеки, посягань на національну безпеку та об'єкти кримінологічного запобігання : монографія. Одеса : Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 272 с.
3. Адміністративно-правовий статус іноземців, осіб без громадянства і біженців. *Студентська бібліотека* : [сайт]. URL: <https://studies.in.ua/admin-pravo-shpora/2089-adminstrativno-pravoviy-status-nozemcv-osb-bez-gromadyanstva-bzhencv.html>
4. Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г.С. Криминология : курс лекцій. Київ : МАУП, 2002. 296 с.
5. Атоян А. И. На путях преодоления маргинальности: право как фактор перемен. *Вісник ЛІВС МВС України*. 1999. № 1. С. 17.
6. Бабенко А. М. Сучасний стан і тенденції наркозлочинності, вбивств та самогубств у містах і сільських районах України: кримінологічний вимір та запобігання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1 (91). С. 18–39.
7. Бандурка А. М., Давиденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие : монографія. Харьков : Основа, 2003. 368 с.
8. Бандурка А. М., Зелинский А. Ф. Вандализм. Харьков : Ун-т внутр. дел, 1996. 198 с.
9. Бандурка І. О. Діти, сім'я, злочинність неповнолітніх: взаємозв'язок : монографія. Харків : Золота миля, 2014. 280 с.
10. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Поняття і зміст спеціально-кримінологічного запобігання злочинам. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 2 (13). С. 98–108.

11. Барабаш О. О. Маргінальна поведінка: загально-теоретична характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2016. № 845. С. 327–331.
12. Батиргарєєва В. С. Кримінологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2002. 20 с.
13. Ботнарєнко І. А. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють насильство в сім'ї. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2 (103). С. 83–96.
14. Бродецкая Ю. Ю. Особенности и специфика маргинальных процессов в контексте трансформационных преобразований украинского общества. *Грані*. 2002. № 5 (25). С. 89–92.
15. Бродецька Ю. Ю. Феномен маргінальності в сучасному українському суспільстві: теоретико-методологічний аналіз : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.01. Харків, 2003. 164 с.
16. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Юридична думка, 2012. 1020 с.
17. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл. і гол. ред. В. Т. Бусел]. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
18. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл. і гол. ред. В. Т. Бусел]. Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. 1440 с.
19. Великий тлумачний словник української мови = A comprehensive English-Ukrainian dictionary : близько 40 000 слів / [упоряд. Т. В. Ковальова]. Харків : Фоліо, 2005. 767 с.
20. Вербенський М. Г. Транснаціональна злочинність : кримінологічна характеристика та шляхи запобігання : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2010. 503 с.
21. Вознюк А. А. Концептуальні засади запобігання суспільно небезпечним діянням. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 2 (99). С. 156–165.

22. Волосевич В. М., Крижанівський А. Ф. Маргінальна правосвідомість і злочинність. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 1997. № 1. С. 40–42.
23. Гальчинський А. Ренесанс методологічного індивідуалізму. *Економічна теорія*. 2008. № 2. С. 3–21.
24. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
25. Голіна В. В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи : навч. посіб. Харків : Рубікон, 1997. 52 с.
26. Голіна В. В., Сметаніна Н. В. Злочинність і системний підхід. *Системний підхід у дослідженні злочинності* : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 21 черв. 2013 р.). Харків, 2013. С. 28–38.
27. Головкін Б. М. Запобігання негативному впливу криміногенної групи на формування особи корисливого насильницького злочинця. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 271–273.
28. Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія. Харків : Право, 2011. 440 с.
29. Головкін Б. М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері : монографія. Харків : Нове слово, 2004. 252 с.
30. Головкін Б. М. Про детермінацію злочинності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 274–280.
31. Головкін Б. М. Сімейно-побутові конфлікти в системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2003. 20 с.
32. Головкін Б. М. Теперішнє і майбутнє кримінології. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 168–184. URL: <http://plaw.nlu.edu.ua/issue/view/12367/6456>
33. Григор'єва О. В. Агресія та її прояв у злочинах насильницької спрямованості : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2017. 20 с.

34. Григор'єва О. В. Кримінальна агресія: агресія та агресивність. *Юридична наука*. 2014. № 8. С. 123–130.
35. Гумін О. М. Характеристика деяких причин та умов вчинення насильницьких злочинів у сім'ї у стані агресивної поведінки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. 2015. № 813. С. 225–231.
36. Гумін О. М., Якимова С. В. Зміст поняття «насильницька злочинність». *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 247–250.
37. Давиденко В. О. Транзит маргінальних спільнот в умовах регіональної інтеграції суспільства. *Вісник Національного авіаційного університету*. 2008. № 2 (8). С. 83–87.
38. Давиденко В. О. Трансформація маргінальних спільнот в умовах глобалізації: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2010. 16 с.
39. Денис Шмигаль: Уряд запускає комплексну програму підтримки переселенців. *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України* : [сайт]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/denis-shmigal-uryad-zapuskaye-kompleksnu-programu-pidtrimkipereselenciv>
40. Денисов С. Ф. Поняття та природа некорисливої злочинності молоді. *Держава та регіони*. Серія : Право. 2011. № 2. С. 93–97.
41. Джужа О. М. Запобігання поширенню СНІДу: кримінологічні та кримінально-правові проблеми : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 1996. 42 с.
42. Джужа О. М., Горлач С. В. Злочинець або особа, яка вчинила злочин (порівняльний аналіз). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2 (91). С. 15–21.
43. Джужа О. М., Іванов Ю. Ф. Кримінологія : навч. посіб. Київ : Паливода А. В., 2008. 292 с.

44. Джужа О. М., Моїсєєв Є. М., Стислий словник кримінологічних термінів : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 1999. 48 с.
45. Джужа О. М., Тичина Д. М. Чи існує генетична схильність особи до вчинення кримінального правопорушення? *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 1 (70). С. 135–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppd_2020_1_18
46. Дрёмин В. Н. Маргинальная личность: проблема самоидентификации и насилия в семье. *Громадська програма співробітництва по запобіганню насильству в сім'ї* : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару (Одеса, 25 лют.– 6 берез. 1999 р.) / Одес. юрид. акад. Одеса, 1999. С. 53–58.
47. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.
48. Євдокімова О. О. Злочин як варіант девіації: теорії походження. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти* : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 10 квіт. 2015 р.) / ХНУВС. Харків, 2015. С. 37–41.
49. Жаровська Г. П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія : монографія. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2018. 568 с.
50. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 2. Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.
51. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.
52. Запорожан В. М., Аряєв М. Л. ВІЛ-інфекція і СНІД. [2-ге вид., перероб. і доповн.]. Київ : Здоров'я, 2004. 636 с.
53. Зеленьак П. А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам, що посягають на життя та здоров'я дитини в Україні : дис. ... д-ра філос. : 081. Київ, 2019. 299 с.

54. Зелинский А. Ф. Криминальная психология : науч.-практ. изд. Киев : Юринком Интер, 1999. 240 с.
55. Зелинский А. Ф. Криминология : учеб. пособие. Харьков : Рубикон, 2000. 240 с.
56. Зелінський А. Ф. Криминологія : курс лекцій. Харків : Прапор, 2000. 286 с.
57. Зіммель Г. Соціальна диференціація. *Західноєвропейська соціологія XIX – поч. XX ст.* : зб. наук. праць. Харків, 1996. С. 389–415.
58. Зубко Г. Ю. Державна ідеологія як один із засобів запобігання маргінальної свідомості особи. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* Серія : Юридична. 2011. Вип. 1. С. 71–76.
59. Зубко Ю. Г. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2012. 16 с.
60. Зубко Г. Ю. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки особи : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2012. 209 с.
61. Зубко Г. Ю. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки особи. *Підприємництво, господарство і право.* 2010. № 12. С. 132–134.
62. Ігнатов О. Кримінальне насильство: окремі питання. *Право України.* 2005. № 3. С. 67–71.
63. Ігнатов О. М. Протидія загальнокримінальній насильницькій злочинності в Україні : монографія. Харків : Діса Плюс, 2013. 650 с.
64. Ігнатов О. М. Теоретичні та прикладні проблеми протидії загальнокримінальній насильницькій злочинності в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2014. 36 с.
65. Інструкція з організації діяльності дільничних офіцерів поліції : затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 28 лип. 2017 р. № 650. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z1041-17>
66. Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : затв. наказом Міністерства внутрішніх справ

України від 19 груд. 2017 р. № 1044. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>.

67. Йосипів А. О. Взаємозв'язок маргінальних груп та злочинності. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства України*. 2013. Вип. 31. С. 262–274.

68. Йосипів А. О. До визначення понять «маргінальність», «маргінальна особистість», «маргінальна злочинність». *Митна справа*. 2012. № 2 (80), ч. 2, кн. 1. С. 184–188.

69. Йосипів А. О. Маргінальні групи як об'єкт кримінологічного дослідження : монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 440 с.

70. Йосипів А. О. Насильницька злочинність: детермінанти та протидія органами внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2009. 181 с.

71. Капітанська С. А. Правомірна бездіяльність як форма правової поведінки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 183 с.

72. Кваша О. О. Значення філософської категорії причинності у кримінально-правових дослідженнях: традиції та сучасність. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 333–340.

73. Кваша О. О. Право на самозахист в контексті протидії злочинним посяганням на національну безпеку України. *Правова держава*. 2018. Вип. 29. С. 260–267.

74. Кемалова Л. И. Маргинальность в Украине: феномен и его специфика. *Ученые записки Таврического национального университета*. Серия : Философия. 2004. Т. 17 (56), № 2. С. 118–125.

75. Кемалова Л. И. Феномен и сущность маргинальности в условиях постсоветского пространства (к постановке проблемы). *Ученые записки Таврического национального университета*. Серия : Юридичні науки. 2003. Т. 16 (55), № 1. С. 79–88.

76. Кемалова Л. І. Маргінальність в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Сімферопіль, 2006. 20 с.

77. Ківенко Н. В., Лановенко І. І., Мельник П. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма : монографія. Ірпінь : Акад. держ. податкової служби України, 2002. 240 с.

78. Кінець епохи бідності? Дивлячись для кого. *Центр Разумкова* : [сайт]. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/kinets-epokhy-bidnosti-dyvliachys-dlia-kogo>

79. Константинов С. Ф. Адміністративно-правове забезпечення протидії маргіналізації населення в Україні : монографія. Київ : ІНТЕРСЕРВІС, 2010. 320 с.

80. Константинов С. Ф. Адміністративно-правовий статус іноземців в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2005. № 1. С. 179–186.

81. Константинов С. Ф., Зінич В. М. Маргінали та маргінальність. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 2. С. 61–64.

82. Констатінов С. Ф. Маргінальність як форма адаптації населення до умов життя. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2005. № 4. С. 8–14.

83. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

84. Корнякова Т. В., Юзікова Н. С. Кримінологія: курс лекцій / за ред. проф. Т. В. Корнякової. Дніпропетровськ : ЛІРА, 2014. 244 с.

85. Кримінальна ситуація в Україні: основні тенденції: 2021 рік : монографія / [М. Г. Вербенський, О. Г. Кулик, І. В. Наумова та ін.] ; за заг. ред. М. Г. Вербенського. Вінниця : ТВОРИ, 2022. 340 с.

86. Кримінальна ситуація в Україні в умовах війни: основні тенденції. 2022 рік : монографія / [М. Г. Вербенський, О. Г. Кулик, І. В. Наумова та ін.]. Київ : Юрінком Інтер, 2022. 388 с.
87. Кримінологія : навч. посіб. / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, Ю. Ф. Іванов, П. М. Опанасенко, В. Г. Пшеничний, В. Г. Сюравчик] ; за заг. ред О. М. Джужі. Київ : Прецедент, 2004. 208 с.
88. Кримінологія : Загальна та Особлива частина : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодєд ; за ред. проф. І. М. Даньшина. Харків : Право, 2003. 352 с.
89. Кримінологія : навч. посіб. / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.] ; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ : Атіка 2009. 312 с.
90. Кримінологія : навч. посіб. / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Прецедент, 2009. 348 с.
91. Кримінологія : підручник / [А. М. Бабенко та ін.] ; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. [2 вид., перероб. та доповн.]. Харків : Право, 2018. 416 с.
92. Кримінологія : підручник / [В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуська та ін.] ; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2014. 440 с.
93. Кримінологія : підручник / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін.] ; за заг. ред. В. В. Чернея та О. М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 612 с.
94. Кримінологія : підручник / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, В. В. Черней, С. С. Чернявський та ін.] ; за заг. ред. В. В. Чернея, О. М. Джужі. Київ : Маслаков, 2020. 612 с.
95. Кримінологія : підручник / заг. ред. І. Г. Богатирьова, В. В. Топчія. Київ : Дакор, 2018. 352 с.
96. Кримінологія : підручник для студ. вищ. навч. закл. / [О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.

97. Кримінологія. Загальна частина : альбом схем / [авт.-упоряд. : С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, С. Г. Кулик, О. С. Шеремет]. Чернігів : Десна, 2015. 658 с.
98. Кузьменко С. С. Індивідуально-профілактичні заходи запобігання насильницьким злочинам проти статевої свободи та статевої недоторканості дитини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2020. № 48. С. 76–80.
99. Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку XXI століття : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 272 с.
100. Курилюк Ю. Б. Маргіналізація міграції як фактор впливу на злочинність. *Migration & Law*. 2024. Vol. 4, Issue 1. С. 31–42. URL: [https://nam.kyiv.ua/files/publications/v4\(3\).pdf](https://nam.kyiv.ua/files/publications/v4(3).pdf)
101. Курс кримінології: Загальна частина : підручник / [О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 326 с.
102. Курс кримінології: Особлива частина : підручник : у 2 кн. / [М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
103. Литвак О. М. Держава і злочинність : монографія. Київ : Атіка, 2004. 304 с.
104. Литвинов О. М. Загальносоціальний вектор у механізмі протидії злочинності та фактори, що його обумовлюють. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 111–117.
105. Лінгур Л. М., Поліщук С. О. Аналіз соціально-економічних факторів маргіналізації населення України. *Економіка: реалії часу*. 2016. № 6 (28). С. 33–39.
106. Мандибура В. Теоретичні аспекти дослідження проблеми марігналізації населення. *Україна: аспекти праці*. 1998. № 5. С. 33–37.
107. Маргінал. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія* : [сайт]. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.

108. Маргіналізація населення України : монографія / за ред. В. В. Онікієнка. Київ : НЦ ЗРП НАН і Мінпраці України, 1997. 191 с.
109. Маслов А. О. Маргіналізм у сучасному суспільстві. *Людина і космос* – 99 : зб. наук. праць. Додаток до наукового журналу «Персонал». 1999. № 6 (54). С. 55–58.
110. Маслов А. О. Маргінальна особистість в системі сучасних інститутів та спільнот. *Грані*. 2000. № 3 (11). С. 81–84.
111. Маслов А. О. Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2004. 19 с.
112. Маслов А. О. Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2004. 195 с.
113. Муляр В. І., Маслов А. О. Основні підходи до розуміння маргінальної особистості в епоху Відродження. *Філософія. Культура. Життя*. 2001. Вип. 10. С. 90–94.
114. Мураненко К. Ю. Організація системи профілактики правопорушень серед неповнолітніх. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць. 2019. Т. І, № 53. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. С. 81–86.
115. Мураненко К. Ю. Юридико-психологічні засади профілактики адміністративних правопорушень, вчинюваних дітьми : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Київ, 2020. 229 с.
116. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам : монографія. Харків : Золота Миля, 2013. 458 с.
117. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам : монографія. Харків : Диска плюс, 2013. 524 с.
118. Назаренко Д. О. Роль засобів масової комунікації в детермінації фонових для злочинності явищ в Україні. *Наше право*. 2014. № 3. С. 106–111.
119. Нежурбіда С. І. Етіологія злочину: теорії, аналіз, результат : монографія. Чернівці : Друк Арт, 2013. 432 с.

120. Нікітін А. В. Філософсько-правовий аналіз девіантної поведінки особистості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2004. 17 с.

121. Новий словник української мови : в 3 т. / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. Київ : Аконіт, 2003. Т. 2. 927 с.

122. Оксамытный В. Правомерное поведение личности (теоретические и методологические проблемы) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Киев, 1990. 370 с.

123. Орловський Р. С. Об'єктивні зв'язки при співучасті. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2015. Вип. 20. С. 164–169.

124. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харків : Вища шк., 1982. 181 с.

125. Перелигіна Р. В. Насильницька поведінка жінки як кримінологічна проблема. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 351–355.

126. Петров Є. Маргінальна особистість. *Філософський енциклопедичний словник* / [В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін.] ; Ін-т філософії імені Григорія Сковороди НАН України. Київ, 2002. С. 360.

127. Писарев В. Г. Маргінальна поведінка особи: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2010. 202 с.

128. Питання запобігання та захисту населення від ВІЛ-інфекції та СНІД : постанова Кабінету Міністрів України від 18 груд. 1998 р. № 2026. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-98-%D0%BF>

129. Політологія : підручник / [В. Цвих та ін.] ; за ред. В. Цвиха, О. Батрименка. Київ : Київ. нац. ун-т, 2020. 671 с.

130. Про внесення змін до Закону України «Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення : Закон України від 3 берез. 1998 р. № 155/98-ВР. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/155/98-%D0%B2%D1%80#Text>

131. Про внесення змін до Закону України «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та спеціальний захист населення : Закон України від 23 груд. 2010 р. № 2861-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2861-17#Text>

132. Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення : Закон України від 12 груд. 1991 р. № 1972-XII. Відомості *Верховної Ради України*. 1992. № 11. Ст. 152.

133. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 груд. 2017 р. № 2229-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/-laws/show/2229-19>

134. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора України* : [сайт]. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

135. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

136. Про Національну програму профілактики СНІДу в Україні : постанова Кабінету Міністрів України від 27 лют. 1992 р. № 98. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/98-92-%D0%BF>

137. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січ. 1995 р. № 20/95-ВР. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/20/95-%D0%B2%D1%80>

138. Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. *Офіс Генерального прокурора України* : [сайт]. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2>.

139. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України від 2 черв. 2005 р. № 2623-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>

140. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21 черв. 2001 р. № 2558-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/-laws/show/2558-14#Text>

141. Протиправна діяльність маргінальних молодіжних угруповань в Україні: поняття, кримінологічна характеристика та запобігання : навч. посіб. / [К. В. Агапова, О. Г. Колб, Д. М. Тичина та ін.]. Ірпінь : Держ. подат. ун-т, 2023. 232 с.

142. Профілактика злочинів : підручник / [О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Атіка, 2011. 720 с.

143. Психологія малих груп. *Підручники для студентів онлайн* : [сайт]. URL: https://stud.com.ua/89324/psihologiya/psihologiya_malih_grup

144. Сахань О. М., Жувака С. О. Маргіналізація суспільства як деструктивний компонент його розвитку. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2012. Вип. 23. С. 173–184.

145. Свириденко О. А. Психолого-правова характеристика тяжких насильницьких злочинів неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2018. 250 с.

146. Семенишин М. О. Концептуальні засади запобігання корисливо-насильницьким злочинам органами та підрозділами національної поліції України (за матеріалами операції Об'єднаних сил) : монографія. Київ : Дакор, 2020. 550 с.

147. Сербин Р. А. Основні напрями попередження групової злочинності в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 253–259.

148. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта, 2017. 528 с.

149. Скільки людей померло від СНІДу в Україні: моторошна статистика. 24 здоров'я. 2024. 24 канал : [сайт]. URL: https://24tv.ua/health/snid_v_ukrayini_statistika_skilki_lyudey_pomerlo_vid_vilu_n_896213

150. Скорик В. О. Адміністративно-правові засади роботи міліції з маргінальними групами населення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2009. 20 с.

151. Скорик В. О. Маргінальність як форма адаптації населення до умов життя. *Право і суспільство*. 2008. № 5. С. 151–155.

152. Словник кримінологічних та статистичних термінів / [упоряд. О. Г. Кальман, І. А. Христинч]. Харків : АПрН України ; Гімназія, 2001. 96 с.

153. СНІД в Україні: статистика. *Фонд Олени Пінчук* : [сайт]. URL: http://www.antiaids.org/ukr/news/aids_stat.html

154. Соціальна і корекційна робота з особами, які вчинили насильство : навч.-метод. посіб. : у 2 т. / [кол. авт.: О. М. Бандурка, О. І. Бандурка, В. О. Брижик та ін.] ; за заг. ред. О. М. Бандурки, К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. Харків : Права людини, 2013. Т. 2. 204 с.

155. Соціологія права : навч. посіб. / [В. В. Василевич, О. М. Джу́жа, О. Г. Колб, Ю. О. Левченко, В. В. Черней та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. 367 с.

156. Стратегія національної безпеки України : затв. указом Президента України від 14 верес. 2020 р. № 392/2020. *Президент України* : [сайт]. URL: <https://www.president.gov.ua/-documents/3922020-35037>

157. Стрелковська Ю. О. До питання про криміногенність маргінальності. *Актуальні проблеми політики*. 2008. Вип. 33. С. 173–179.

158. Стрелковська Ю. О. Маргінальні групи в структурі організованої злочинності: кримінологічне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2008. 21 с.

159. Тацій М. С. Кримінологічний аналіз кримінальної агресії. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 3. С. 164–170.

160. Тимошенко В. І. Агресивна поведінка: її сутність та причини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 6. С. 55–63.

161. Тимошенко В. І. Маргіналізація суспільства як криміногенний фактор. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2. С. 38–50.

162. Тимошенко В. І. Протиправна поведінка: визначення та мотивація. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011 № 12. С. 61–67.

163. Тимошенко В. І. Теоретичні проблеми кримінології : зб. наук. праць. Київ : Маслаков, 2021. 300 с.

164. Тимошенко В. І., Шакун В. І. Теоретичні основи кримінології : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 240 с.

165. Тичина Д. М. Детермінанти, що впливають на вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством. *Право та державне управління*. 2023. № 2. С. 229–236.

166. Тичина Д. М. Запобігання домашньому насильству в Україні : монографія. Київ : Людмила, 2023. 612 с.

167. Тичина Д. М. Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі засади запобігання домашньому насильству в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2024. 38 с.

168. Тичина Д. М. Кримінологічна характеристика особи-кривдника, який вчиняє домашнє насильство. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Серія : Юридичні науки. 2022. Т. 33 (72), № 1. С. 128–133.

169. Тичина Д. М. Національна поліція України у системі суб'єктів запобігання злочинам. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 2 (13). С. 154–163.

170. Тичина Д. М. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання домашньому насильству в умовах війни. *Держава та регіони*. 2022. № 3 (77). С. 91–97. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/3_2022/11.pdf

171. Ткаченко Л. Г. Феномен соціального відчуження та шляхи його подолання в сучасній Україні : монографія. Запоріжжя, 2010. 210 с.

172. Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы). Одесса : Юрид. лит., 2000. 336 с.

173. Туркевич І. К. Злочинність : навч. посіб. Київ : Ін-т адвокатури, 1999. 47 с.

174. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки. Тбилиси : АН Грузинской ССР, 1961. 211 с.

175. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та криминологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : навч. посіб. Київ : АртЕк, 1997. 184 с.

176. Фукуяма Ф. Великий разрыв / [пер. с англ.] ; под. общ. ред. А. В. Александровой. Одеса, 2004. 210 с.

177. Храмцов О. М. Щодо видів насильницьких злочинів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3 (50). С. 86–93.

178. Чекан Н. В. Важливість запобігання насильницьким кримінальним правопорушенням, що вчиняються маргінальними групами в Україні. *Криминологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвузів. наук.-практ. круглого столу (Київ, 04 листоп. 2021 р.) / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2021. С. 207–211.

179. Чекан Н. В. Взаємозв'язок маргінальних груп та злочинності. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 груд. 2021 р.) / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2021. С. 512–515.

180. Чекан Н. В. Загальносоціальні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 8. С. 461–465.

181. Чекан Н. В. Індивідуально-профілактичні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами. *Криминологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх*

вирішення : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 24 листоп. 2022 р.) / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2022. С. 292–296.

182. Чекан Н. В. Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів, що вчиняються особами, які належать до певних маргінальних груп. *Актуальні проблеми кримінального права* : матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П. П. Михайленка (Київ, 18 листоп. 2021 р.) / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2021. С. 295–298.

183. Чекан Н. В. Кримінологічний аналіз складу маргінальної поведінки особи. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 3 (80). С. 64–68.

184. Чекан Н. В. Кримінологічні підходи до поняття «маргінальність» та її ознак. *Право і суспільство*. 2021. № 6 С. 228–235. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2021/6_2021/33.pdf

185. Чекан Н. В. Особливості детермінації насильницьких злочинів, що вчиняються маргінальними групами. *Colloquium-journal*. 2021. № 33 (120). С. 53–57. URL: <https://colloquium-journal.org/wp-content/uploads/2022/05/Colloquium-journal-2021-120-3.pdf>

186. Черниш М. А., Черниш А. М. Маргинальний синдром. Одеса : ВМВ, 2010. 448 с.

187. Черниш М. А., Черниш А. М. Маргінали і маргінальна злочинність. Київ : VIP, 2004. 348 с.

188. Черниш М. О. Антисоціальна сутність та криміногенний характер маргіналізму : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2011. 230 с.

189. Черниш М. О. Спадкові та набуті фізіологічні і психологічні передумови кримінальної поведінки і маргіналізму. *Форум права*. 2010. № 4. С. 915–923.

190. Чернова А. С. Маргинальность, маргинал, маргинальная культура: общее и особенное. *Философия и культура*. 2017. № 8. С. 1–8.

191. Шакун В. І. Злочинність. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 18. Кримінологія. Кримінально-виконавче право / [редкол.: В. І. Шакун, В. І. Тимошенко та ін.]. Харків, 2019. С. 158–160.

192. Шакун В. І. Кримінологічний вектор українських реформ. *Сучасна кримінологія: досягнення, проблеми, перспективи* : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 50-річчю каф. кримінології та кримінально-виконавчого права (м. Харків, 9 груд. 2016 р.) / за ред. В. Я. Тація, Б. М. Головкина. Харків, 2016. С. 9–14.
193. Шалгунова С. А. Особа насильницького злочинця : монографія. [2-е вид., доповн. і перероб.]. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2012. 548 с.
194. Шепітько М. В. До проблеми формування структури та класифікацій кримінальної політики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. Т. 27, № 4. С. 282–293.
195. Шульга А. М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи : монографія. Харків : Майдан, 2013. 412 с.
196. Шум С. С. Стан насильницької злочинності в Україні. *Право та державне управління*. 2021. № 1. С. 116–124.
197. Юридична психологія : підручник / [Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.] ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. Київ : КНТ, 2007. 352 с.
198. Явища установки і його дослідження в роботах Д. Н. Узнадзе. *Учбові матеріали для студентів і школярів України* : [сайт]. URL: <http://um.co.ua/8/8-18/8-184672.html>.
199. Яницька Н. В. Групова корисливо-насильницька злочинність молоді та її попередження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2000. 177 с.
200. Ярмиш Н. Н. Теоретичні проблеми причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз) : монографія. Харків : Право, 2003. 512 с.
201. Barber B. Knowledge and attitudes toward HIV/AIDS and HIV law among probationers and parolees in Alabama [master's thesis]. Tuscaloosa, AL: Department of Criminal Justice, University of Alabama Libraries, 2013.

202. Brown M., Serovich J., Kimberly J. Perceived intentional transmission of HIV infection, sustained viral suppression and psychosocial outcomes among men who have sex with men living with HIV: a cross-sectional assessment. *Sex Transm Infect.* 2018. Nov; № 94(7). P. 483–486. DOI: 10.1136/sextrans-2017-053153

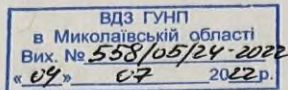
203. Park R. E. Human migration and the marginal man. *The American Journal of Sociology.* 1928. Vol. 33. № 6. (May). P. 881–893.

204. Platt L., Grenfell P., Meiksin R., Elmes J., Sherman SG., Sanders T., et al. Associations between sex work laws and sex workers' health: A systematic review and meta-analysis of quantitative and qualitative studies. 2018. *PLoS Med* 15(12):e1002680. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1002680>

ДОДАТКИ

Додаток А

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ
Т.в.о. заступника начальника ГУНП
в Миколаївській області
майор поліції

АКТ

про впровадження у практичну діяльність результатів дисертаційного дослідження аспіранта кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ Чекан Наталії Володимирівни на тему: «Запобігання насильницьким кримінальним правопорушенням, що вчиняються маргінальними групами в Україні»

Комісія у складі:

Комісія у складі: начальника відділу СУ ГУНП в Миколаївській області майора поліції Круля О.М., старшого слідчого в ОВС СУ ГУНП в Миколаївській області майора поліції Добрянської А.М., старшого слідчого СУ ГУНП в Миколаївській області капітана поліції Семіди С.М. склала цей акт про впровадження у практичну діяльність слідчого управління ГУ Національної поліції в Миколаївській області результатів проведеного дисертаційного дослідження аспірантом кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ Чекан Наталією Володимирівною на тему: «Запобігання насильницьким кримінальним правопорушенням, що вчиняються маргінальними групами в Україні».

Окремі положення дисертації мають практичне значення та можуть використовуватися при підготовці та реалізації комплексних заходів, спрямованих на запобігання органами і підрозділами ГУНП в Миколаївській області насильницьким кримінальним правопорушенням, що вчиняються маргінальними групами в Україні.

Члени комісії:

Начальник відділу СУ
ГУНП в Миколаївській області
майор поліції

Олексій КРУЛЬ

Старший слідчий в ОВС СУ
ГУНП в Миколаївській області
майор поліції

Альона ДОБРЯНСЬКА

Старший слідчий в ОВС СУ
ГУНП в Миколаївській області
капітан поліції

Сергій СЕМІДА

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор Національної
академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук,
професор

С.С. Чернявський

АКТ

про впровадження матеріалів дисертаційного дослідження здобувача кафедри кримінології а кримінально-виконавчого права Чекан Н.В. у освітній процес та науково-дослідну діяльність Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: головного наукового співробітника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності, доктора юридичних наук, професора Джужі О.М. (голова комісії); завідувача кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права, кандидата юридичних наук, професора Левченка Ю.О. та провідного наукового співробітника наукової лабораторії з проблем протидії злочинності, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника Тичини Д.М. склала цей акт про те, що результати дисертації аспіранта Чекан Наталії Володимирівни на тему: «Запобігання насильницьким кримінальним правопорушенням, що вчиняються маргінальними групами в Україні», на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» мають необхідний теоретичний, методологічний рівень і практичну значимість, використовуються у науково-дослідній роботі наукових відділів та лабораторій під час проведення загальнотеоретичних і галузевих досліджень, спрямованих на вирішення теоретико-методологічних проблем кримінології та кримінального права в межах реалізації тем наукових досліджень «Актуальні питання протидії злочинності на сучасному етапі розвитку української держави» (номер державної реєстрації 0111U0011288), а також у освітньому процесі – у процесі підготовки освітньо-кваліфікаційних характеристик працівників слідства та оперативних підрозділів, навчальних планів і програм, лекцій, методичних рекомендацій, тестових завдань, тренінгів і дидактичних матеріалів, а також безпосередньо під час проведення різних видів занять за дисциплінами кримінально-правового та кримінологічного циклів й оперативно-тактичних навчань і комплексних вчень у системі підготовки та підвищення кваліфікації працівників, Національної поліції України, їх державної атестації.

Голова комісії:

О.М. Джужа

Члени комісії:

Ю.О. Левченко

Д.М. Тичина

**Результати анкетування
230 слідчих, 145 дільничних офіцерів поліції та
90 працівників ювенальної превенції**

Запитання	слідчі	ДОП	ЮП
Загальна кількість опитаних	230	145	90
1. Чи коректне покладення на слідчого обов'язку всебічно, повно і виявляти причини та умови вчинення кримінальних правопорушень?			
так	60 %	66 %	73 %
ні	40 %	34 %	27 %
2. Чи зумовлює інтенсифікація суспільних процесів маргіналізацію (бідність, безробіття, жебрацтво, алкоголізм, наркоманія тощо)?			
так	54 %	72 %	41 %
ні	46 %	28 %	59 %
3. Чи підтримуєте Ви, що маргінальність – це стан кризи, пережитий індивідом під впливом навколишнього оточення, що виражається в такій зміні способу життя, цілей і спрямованості особи, яка приводить до її десоціалізації й конфлікту із суспільством?			
так	70 %	58 %	60 %
ні	30 %	42 %	40 %
4. Чи вважаєте Ви, що маргіналом є особа, яка перебуває на периферії суспільства, між його верствами або втягнута в конфлікт декількох культур (мігранти; особи без певного місця проживання; жебраки; особи, які займаються бродяжництвом, проституцією; алкоголіки; наркомани; особи звільнені з місць позбавлення волі)?			
так	70 %	60 %	60 %
ні	30 %	40 %	40 %
5. Чи підтримуєте Ви позицію, щодо класифікації осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя – мігранти; особи без певного місця проживання; жебраки, волоцюги, проститутки, алкоголіки, наркомани, особи звільнені з установ виконання покарань?			
так	74 %	80 %	54 %
ні	36 %	20 %	46 %
6. Кримінологічні характеристики маргінальності включають в себе: відсутність нормативного регулювання правового становища особи-маргінала; виключення або відмова особи від підтримки соціальних відносин і зв'язків (десоціалізація особи); деформація особи, яка пов'язана з негативним, конфліктним ставленням до соціальних культур й цінностей?			
так	28 %	34 %	80 %
ні	72 %	66 %	20 %
7. Чи підтримуєте Ви науковий підхід до маргінальної поведінки як виду			

правомірної поведінки, яка зумовлена об'єктивною дійсністю та внутрішньоособистісною конфліктністю, низьким рівнем правової культури та свідомості особи, виражається у нехтуванні загальнолюдськими цінностями та інтересами?			
так	90 %	94 %	70 %
ні	10 %	6 %	30 %
8. Головною причиною маргіналізації суспільства є його кризовий стан. Посилення процесів соціального розшарування суспільства, зміни ціннісних орієнтирів та масова десоціалізація населення в Україні створили підстави для підсилення в нашому суспільстві маргінальних процесів?			
так	74 %	94 %	36 %
ні	36 %	6 %	64 %
9. Основоположними характеристиками сучасної кризи є: військові події, міграція, вільний обіг зброї, розпад наявних зв'язків між суспільством і особистістю?			
так	98 %	96 %	62 %
ні	2 %	4 %	48 %
10. Маргінальна поведінка у механізмі вчинення насильницьких злочинів зумовлена негативним впливом, якими є зловживання алкогольними напоями, наркотичними засобами, психотропними речовинами, при цьому заподіюється істотна шкода підсистемі диспозицій?			
так	88 %	64 %	74 %
ні	12 %	36 %	26 %
11. Головним психологічним аспектом, що характеризує осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя, є фактор відчуження, через який вони протиставляють себе оточуючим, насамперед родичам та близьким, ізолюються від загальноприйнятих суспільних зв'язків, порушують норми права та моралі:			
так	62 %	74 %	58 %
ні	38 %	26 %	42 %
12. Чи підтримуєте Ви прийняття Національної програми запобігання кримінальним правопорушенням, що вчиняються маргінальними групами на 2025–2030 рр., яка містить заходи кримінологічного впливу на процес маргіналізації населення в умовах воєнного стану:			
так	90 %	80 %	72 %
ні	10 %	20 %	28 %
13. Видається за необхідне закріпити за кожним закладом освіти групу працівників (ювенальної превенції, районної соціальної служби), які збиратимуть відомості про дітей схильних до маргінального способу життя?			
так	44 %	56 %	92 %
ні	56 %	44 %	8 %

14. Ефективність індивідуально-профілактичних заходів запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами залежить від:			
впливу на умови, що поглиблюють маргіналізацію й зумовлюють вчинення правопорушень	84 %	70 %	40 %
виявлення та постановку на облік маргіналів (у тому числі дітей), від яких можна очікувати вчинення правопорушень	90 %	94 %	70 %
взаємодію з іншими уповноваженими органами і установами і громадськими організаціями	74 %	94 %	36 %

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Чекан Н. В. Особливості детермінації насильницьких злочинів, що вчиняються маргінальними групами. *Colloquium-journal*. 2021. № 33 (120). С. 53–57. URL: <https://colloquium-journal.org/wp-content/uploads/2022/05/Colloquium-journal-2021-120-3.pdf>

2. Чекан Н. В. Кримінологічні підходи до поняття «маргінальність» та її ознак. *Право і суспільство журнал*. 2021. № 6 С. 228–235. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.6.33>. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2021/6_2021/33.pdf

3. Чекан Н. В. Загальносоціальні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №8. С. 461-465. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/105>. URL: http://lsej.org.ua/8_2022/105.pdf

4. Чекан Н. В. Кримінологічний аналіз складу маргінальної поведінки особи. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 3(80). С. 64-68. DOI <https://doi.org/10.32782/2523-4269-2022-80-3-64-68>. URL: <https://ljd.dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/03/13.pdf>

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Чекан Н. В. Важливість запобігання насильницьким кримінальним правопорушенням, що вчиняються маргінальними групами в Україні. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвузів. наук.-практ. круглого столу (Київ, 04 листоп. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 207-211.

6. Чекан Н. В. Взаємозв'язок маргінальних груп та злочинності. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 груд. 2021 р.) Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 512–515.

7. Чекан Н. В. Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів, що вчиняються особами, які належать до певних маргінальних груп. *Актуальні проблеми кримінального права* : матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П. П. Михайленка (Київ, 18 листоп. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 295–298.

8. Чекан Н. В. Індивідуально-профілактичні заходи запобігання насильницьким злочинам, що вчиняються маргінальними групами. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 24 листоп. 2022 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 292–296.